

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 4(112)/2023

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индекс 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 4(112)/2023

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2023 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2023 г.

October–November–December
December, 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2023
Караганда, 2023
Karaganda, 2023

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры **Ж.Ж. Жарылғапов**

Жауапты хатишы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Казан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: +7 701 619 36 56 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
В.В. Бутяйкин

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2023. — № 4(112). — 164 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 20,5 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 117.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р филол. наук **Ж.Ж. Жарылгапов**

Ответственный секретарь
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
В.В. Бутяйкин

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2023. — № 4(112). — 164 с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 20,5 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 117.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Chief Editor

Dr. of philol. sciences **Zh.Zh. Zharylgapov**

Responsible secretary

PhD, Assistant Professor **B.R. Khassenov**

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol., Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan, (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

V.V. Butyaikin

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2023. — № 4(112). — 164 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 20,5 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 117.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Palágyi A., Vasiliev A.</i> Linguistic Landscape of a Modern Post-Soviet Capital — Case of Chişinău, Republic of Moldova.....	6
<i>Толуспаева Д.Ж., Сарыбаева Б.Ж., Исина Н.Т., Апише К.</i> Грамматикализация словоформ в английском и казахском языках.....	18
<i>Садирова К.К., Жазыкова Р.Б.</i> Ономастикалық атаулардың танымдық моделі.....	27
<i>Bekova Zh.K., Islam A., Bauyrzhan G.</i> Strategies of consecutive interpretation in joint press conferences.....	36
<i>Серикова А.С.</i> Лингвистикалық синергетиканың мәні және ерекшеліктері.....	44
<i>Дерунова Е.Н., Ашимжанова Д.А., Суюнова Г.С.</i> Билингвизм как средство социально-политической рефлексии в текстах группы «Ирина Кайратовна»	52
<i>Талыбова Я.С., Монгилева Н.В.</i> Презентационность университетского дискурса (на материале веб-сайта вуза).....	60
<i>Rapisheva Zh.D., Rakhymberlina S.A., Akisheva Zh.S., Akshabaeva L.M.</i> Features of application of single- and multi-component terms in the Kazakh official style.....	67
<i>Adilova Zh.K., Seitova Sh.B.</i> Slavic layer of toponyms for Beskaragay, Borodulikha and Shemonaikha districts of East Kazakhstan: linguistic aspect in the context of regional world outlook	73
<i>Аязбаева Б.К.</i> Формирование лексической компетенции учащихся.....	80
<i>Ускенбаева Р.М., Жанысбекова Э.Т.</i> Қазақ мифологиясындағы жылқы бейнесі	89
<i>Валова М.В., Темиргазина З.К., Агманова А.Е.</i> Модифицирующее воздействие концептов на сознание и поведение подростков (на примере концепта «стыд»).....	97
<i>Rakhmetova A.T., Jumadildinova J.S., Bogdanova A.A.</i> Linguistic identity: essence and originality in the modern socio-cultural context.....	108
<i>Kenzhegaliev S.A., Aitzhan D.K., Zhanuzakhova K.K.</i> Communicative potential of the means of non-verbal communication.....	117
<i>Серікбаева А.Д.</i> Цифрлық Қазақстан үдерісінің қазақ тіліне әсері	124
<i>Ергалиева С.Ж., Асанбаева Е.Б., Ергалиев К.С.</i> Аксиологические доминанты казахской лингвокультуры в текstopорождении виртуальных коммуникантов	130

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Мустояпова А.</i> Модернизм в казахской и японской литературах: опыт сравнительного анализа.....	137
<i>Сыздықова Б.Е., Жарылғанов Ж.Ж., Мингазова Л.И.</i> Қазақ әдебиетіндегі ағаш культі.....	151

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	160
--	-----

2023 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы. “Филология” сериясы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия “Филология”» в 2023 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. “Philology” Series» in 2023	162
---	-----

A. Palágyi, A. Vasiliev*

*Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Hungary
(E-mail: anavasiliev7@gmail.com)*

Linguistic Landscape of a Modern Post-Soviet Capital — Case of Chişinău, Republic of Moldova

The study of linguistic landscape considers the hierarchy of languages motivated by political, administrative, and economic reasons, as reflected in the graphic design and order of inscriptions. In this research, we will present the linguistic landscape of Chişinău by analyzing top-down and bottom-up signs and commercial billboards. The choice fell on this city because it is multiethnic, home for Moldovans/Romanians and other nationalities. The relevance of the topic is explained by the fact that Moldova aspires to join the European Union, and in 2018 Chişinău became one of the country's pilot municipalities for the application of the European Charter for Regional or Minority Languages, which the country has adopted, but has not yet ratified. The new signs must indicate direction to public and cultural institutions, monuments and memorials, parks and major streets, university buildings, the railway station, and the airport with trilingual inscriptions in Moldovan, a local minority language (Russian, Ukrainian, Bulgarian, German or Yiddish) and English. The investigation of the linguistic landscape will help identify the dominant language(s) in the Moldovan capital, understand the relations between linguistic communities and the linguistic situation in Chişinău.

Keywords: language situation, linguistic landscape, bi- and multilingualism, language policy, language ideology, post-Soviet countries, Chişinău, Moldova.

Introduction. Theoretical background

Multilingualism has always been attracting scholars' interest, which made them seek new methods to study bi- and multilingual societies. At the end of the XX century a new branch called Linguistic Landscape Studies emerged from several academic disciplines such as applied linguistics, anthropology, sociology, psychology, and cultural geography [1]. The term Linguistic Landscape was first introduced by Landry and Bourhis in their research "Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study" [2]. In the article the authors define the Linguistic Landscape as "the language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region or urban agglomeration" (ibid.).

Written public signs both reflect and regulate the cultural, sociolinguistic, and political structure of the space they are situated in [3]. Therefore, for this type of research in most cases scholars choose cities that are characterized by a dense multilingual environment [e.g., 2–5]. Lately, post-Soviet multiethnic cities have caught researchers' attention as they choose to study the linguistic landscape and the linguistic situation of these places. In most cases the papers are dedicated to the presentation of the Russian language on the former Soviet territories. Examples of such papers can be "Status language planning in Belarus: An examination of written discourse in public spaces" by Anthony N. Brown [6], "Multilingualism and Language Policy in

* Corresponding author's e-mail: anavasiliev7@gmail.com

post-Soviet Ukraine: English, Ukrainian and Russian in Linguistic Landscapes” by O. Bever [7], “Transgression as the Norm: Russian in Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine” by A. Pavlenko [8], “Negotiating Public Space: Post-Soviet Linguistic Landscape in Kazakhstan” by I. Moore [9]. A change in the geopolitical status of a state leads to change in legislation, including the regulation of language functioning. Nowadays in the post-Soviet countries, the following trends in the field of language policy are observed:

- ✓ Strengthening the status of the national languages of the former Soviet republics;
- ✓ Changing the status of the Russian language and de-Russification;
- ✓ Support for national minority languages [10].

As a result of these processes, the linguistic landscape of Chişinău also changes. Unlike other post-Soviet cities’ linguistic landscape, the one of Moldovan cities did not get much attention from local, as well as foreign researchers, which is also a reason we chose this topic. The linguistic landscape of Chişinău in comparison with Vilnius and other post-Soviet capitals is described in several articles by Sebastian Muth [11–13]. Articles dedicated to other multiethnic Moldovan cities have also been written lately. For example, the linguistic situation and landscape of Comrat, the capital of the autonomous region of Gagauzia in the south of Moldova, and Bălţi, the “northern capital of Moldova”, with a strong Russian speaking community, in comparison with the linguistic situation in Transcarpathia or in other multilingual European countries are presented in several studies by Angela Palágyi [14; 15]. Both authors present the modern linguistic situation of the Republic of Moldova, analyze the linguistic landscape of cities with a mixed population and present the ratio of mono- and multilingual written signs, eliciting the relationship between the spoken languages and their status and prestige. Since 2018, the language policy of the country has changed, as well as the demographics and language use. Therefore, we were interested to check how the linguistic landscape of Chişinău has changed in the past five years. We assume that the modern linguistic landscape of the Moldovan capital would be much different from the one described in the above-mentioned articles. The aim of this research is to present and analyze the linguistic landscape of Chişinău and understand the situation of minority languages in this city. At the end of the research, we will identify which languages are the most visible in four districts of the Moldovan capital after the adoption of the law on advertisement and explain whether the presence or absence of minority languages in the linguistic landscape can be related to the country’s language policy or natural language shift.

Republic of Moldova after 1991: Demographics and Language Policy

II.1 Changes in the Language Policy from 1990’ to Nowadays

In 1991, Moldova became an independent state after being a Soviet republic for 51 years. After the declaration of independence, the Government adopted a new language policy, which led to demographic changes and ethnic tensions in the country. On August 31, 1989, the Moldovan language written in the Latin script was proclaimed as the official language of the Moldavian Soviet Socialist Republic. Back then, the Government expressed the intention to unite with Romania. These declarations encountered strong disagreement from the Russian-speaking ethnic minorities living in the republic. De-russification measures taken in Moldova in the early 1990s led to a civil war, which forced the authorities to review the language and minority policies. On September 1, 1989, the Parliament of the Republic of Moldova adopted and published a revised law on languages. This normative act guaranteed the use of Russian, Ukrainian, Bulgarian, Yiddish, Gagauz and the languages of other ethnic groups living on the territory of the republic. Special guarantees were provided in regards with the Russian language. Along with Moldovan*, Russian received the status of the language of interethnic communication. The language policy of the republic changes very often. In 2018, the law “On functioning of Languages on the Territory of Moldova” was abolished, since then Russian is no longer the language of intercultural communication, but its status of minority language is defined in other legal acts [16].

On 13 November 2018 seventy-one multilingual tourist signs were inaugurated by the Council of Europe in cooperation with the National Inbound Tourism Association of Moldova (ANTRIM) and the Moldovan Tourist Information Center in Chişinău, in the framework of the project “Protecting national minorities and minority languages in Georgia, the Republic of Moldova and Belarus”. The signs mark the most im-

* According to the Constitution, the official language of the country is Moldovan. However, the name of the language is strongly disputed among scholars. Since this question is outside of our competence, we will speak about the official language in this term. For the names of the people both Moldovan/Romanian will be used, as some citizens declare themselves Moldovans, while others-Romanians.

portant touristic sights in Chişinău in Moldovan, English and in a minority language: Russian, Ukrainian, German, Bulgarian and Yiddish. The goal of this initiative was to increase the visibility of the minority languages in the Republic of Moldova and to promote multilingualism and national cultural heritage in the capital. The participants of the event also mentioned the importance of preserving minority languages and fostering the pluralistic culture of the Republic of Moldova [16].

In the same year a new regulation revised the language of public advertisements, which influenced the linguistic landscape of the capital as well. The bill replaced the advertising law adopted two decades ago and stipulated much clearer rules about all types of advertisement, from political and audiovisual to commercial and informal. According to Chapter 3 of the Regulation, all advertisement and public signs must be displayed in the Moldovan language and, at the request of the advertising provider — in other languages spoken in the country or English. The main condition is that the script must be Latin, which completely excludes the possibility to use the Cyrillic script in public [17].

II.2 Demographics of Chişinău

According to the 2015 census regarding urbanization, 45 % of the total population (2.6 million) live in urban areas [18]. At the beginning of 2016, the population of Chişinău within the city limits was 685.900, and within the municipality — 820.500 inhabitants [19]. In 2004 and in 2014 censuses on the ethnical composition of the capital showed a drop in the number of representatives of national minorities, as presented below [20] (Table 1):

Table 1

Ethnical Groups of Chişinău. Data by The National Bureau of Statistics

Ethnic Group	2004		2014	
	Population	% of total*	Population	% of total*
Moldovans	481,626	67.62	304,860	64.95
Romanians	31,984	4.49	65,605	13.98
Russians	99,149	13.92	42,174	8.98
Ukrainians	58,945	8.27	26,991	5.75
Bulgarians	8,866	1.25	4,850	1.03
Gagauzians	6,448	0.91	3,108	0.66
Others	11,605	1.63	5,954	1.27
Not declared	13,595	1.91	15,604	3.32

In 2014 the National Bureau of Statistics presented new information on distribution of mother tongues and languages usually spoken in Chişinău as whole and by district [20]. According to the statistics, 43.78 % of inhabitants of Chişinău usually speak the Romanian language, 29.55 — Moldovan, 25.64 — Russian, while only 1.03 of the city population speak other minority languages: Ukrainian, Bulgarian and Gagauz. The five residential districts (Centru, Botanica, Buiucani, Râşcani and Ciocana) are traditionally divided by ethnicity of the inhabitants. The density of Russians and Ukrainians is a little higher in the districts dating from the Soviet era — Botanica and Râşcani, than in other districts of Chişinău. Buiucani and Ciocana districts are populated in absolute majority by Moldovans/Romanians with a Russian-speaking minority composed of Russians and Ukrainians. Here the Russian language is known by most people over the age of 30, and the younger generation understands it but speaks it to a lesser extent. At the same time, the Centru district is largely populated by Moldovans/Romanians, but since most government institutions and business centers are located there, it is more multilingual than the other districts.

Methodology

Linguistic landscape studies adopted research methods and techniques from sociolinguistics and applied linguistics: questionnaires, interviews, observations, ethnographic research and discourse analysis. Most studies on the linguistic landscape use both quantitative and qualitative method. The latter studies the placement and relative size of different languages and signs, which is done using Scollon's framework of geosemiotics [21]. In recent years the methodology has expanded, which lead to a widening in topic understanding. Unlike many studies from the turn of the century, today researchers focus not only on top-down vs. bottom-up signs, but also on different levels of analysis of written language inside and outside various types of buildings and on any display in public spaces which communicates varied types of messages [5; 22].

In linguistic landscape studies the term “unit of analysis” was adopted to denote textual signs [23]. Backhaus defines the last one as any piece of text within a spatially definable frame [21]. Here is brought into question whether only the fixed signs should be considered, or should those mobile ones also be seen as unit of analysis. Recently, researchers have begun to include non-stationary signs as texts on vehicles, clothes, banknotes and even gadgets as well as into their studies [22; 23; 24–27].

Our research is based on digital pictures taken in Chişinău in July 2021 and in February 2022. The database contains 595 pictures which include 61 top-down signs, 390 commercial signs and 144 private signs. The pictures were taken in 4 different districts of the city — Ciocana, Centru, Botanica and Râşcani. For this research we used the random sampling method and took pictures of bi- or multilingual signs and monolingual signs written in other languages than just Moldovan. For this study we focused only on fixed signs. Since we used the quantitative method to study the linguistic landscape of Chişinău, we had undertaken Backhaus’ definition and counted each sign as a single unit of analysis. We analyzed the linguistic landscape of Chişinău from the point of view of language policy and multilingualism: what and how many languages appear on bottom-up and top-down signs, in which combination and on what type of signs are languages present in each of the four districts. Also, there are many signs written in English and other foreign languages. But since these languages are not originally spoken in Moldova, they were not taken into consideration during the data analysis. In the end, we compared the obtained data with the statistical information on mother tongue/ used language in order to see what languages functions are and how the linguistic landscape complies with the new advertisement regulations. The information about the pictures (district, date taken) is included in the Annex.

Results

As mentioned in II.2., the most used language in Chişinău is Romanian/Moldovan. Names of theatres, museums, libraries, governmental institutions, hospitals are written mainly in this language. However, in the case of cultural institutions, Moldovan and/or Russian is used in combination with the given minority language, or the latter may be presented alone. For example, in Figure 1 we can see the State Russian Theatre. The name of the institution is displayed in the official language on the left and in Russian on the right, the information shares the same space and font.

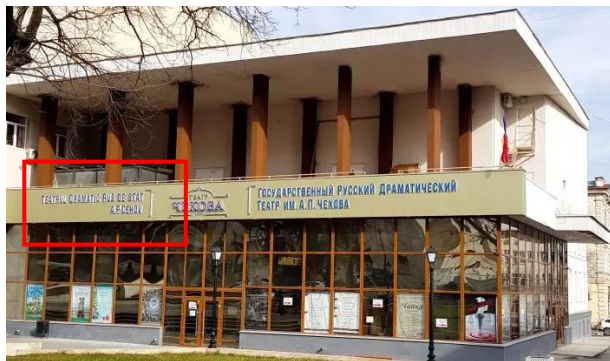

Figure 1. The State Russian Theatre

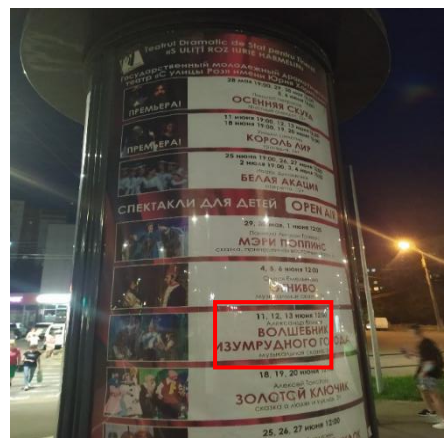

Figure 2. Theatre programme written in Russian

Figure 3. The Jewish cemetery

Regarding the provided information, there is no strict pattern, since it may be the same, or the writing in the minority language may provide additional data. In some cases, the information provided in minority languages is not translated at all into the official language. Such example can be seen in Figure 2, where the name of the theatre is transliterated into Moldovan “S uliŭ roz Iurie Harmelin” and below is also written in Russian, while the programme itself is presented only in Russian.

It can also happen that some information is displayed in only Moldovan, and not translated into any other languages. An example is presented in Figure 3 which shows the entrance to the Jewish cemetery. The name is written in Yiddish, Moldovan and Russian, while the information that this is a historical monument is written only in the official language (the signs are highlighted).

The situation is quite interesting in the case of commemorative plaques. Those installed during the Soviet era are kept in Moldovan written in Cyrillic (Fig. 4) and in the Russian language (Fig. 5) and are not changed, whereas the ones installed in the late 90's are only written in the official language.

Figure 4. Commemorative plaque on one of the oldest churches in the city

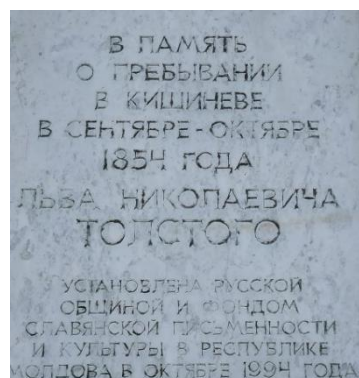

Figure 5. Commemorative plaque in Russian dedicated to L. Tolstoy's visit to Chișinău in 1845

In Centru district we discovered the multilingual signs that mark directions to the places of interest. The information on these signs is presented in three languages. Only English and Moldovan were persistent, combined with Russian, Ukrainian, German or Yiddish. In the case of signs written in Yiddish, both the traditional script and the transliteration into Latin alphabet are included, as we can see in Figure 6 and 7. We believe that the choice of these minority languages is explained by the fact that Russians, Ukrainians, Bulgarians, and Jews are the biggest linguistic communities in Chișinău, while in 2018 the German community celebrated the 204th anniversary of the establishment of German colonists in Bessarabia.

Figures 6-7 (from the left to the right). Directions to places of interest

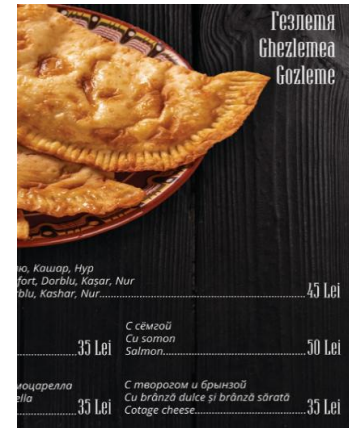
The distribution of languages on top-down signs by districts may be seen in the Table 2:

Table 2

Distribution of minority languages on top-down signs by districts

	Moldovan – Russian signs	Russian signs	Moldovan – Other Minority Language(s) signs	Moldovan – Russian – Other Minority Language(s) signs	Other Minority Languages signs
Ciocana	3	0	0	0	0
Râșcani	5	2	2	1	1
Botanica	6	3	0	0	0
Centru	22	0	13	2	1
Total	36	5	15	3	2

In the commercial sphere bilingualism is more noticeable than in the governmental. Even though it is forbidden by the municipal law to write in Cyrillic, a lot of places have a Russian name, but written in the Latin script: *Eli-Pili* (Fig. 8), *Chernomorka*, *Pivnushka A95*, *VDrova*. Shops and kiosks often display information in Moldovan and Russian. This is noticeable both in the case of either big chain stores or small private businesses. The same thing can also be observed in places like fitness centers, restaurants, where speakers of different languages come, and a good customer service needs to be offered. In Figure 9 we can see the same information about the group workouts published in the official language and in Russian. Unlike in the case of top-down signs, the conveyed information is the same in most cases here. What caught our attention was the fact that no other minority languages except Russian are used in this sphere. For example, the menu in a Gagauz restaurant is offered in Moldovan, Russian and English (Fig. 10).

Figures 8–10 (from the left to the right). Examples of signs written in Russian with Latin script and bilingual signs

The distribution of languages in this sphere is as follows (Table 3):

Table 3

Distribution of minority languages on commercial signs by districts

	Moldovan-Russian signs	Russian signs
Ciocana	42	0
Râșcani	59	14
Botanica	46	0
Centru	202	27
Total	349	41

The situation is completely different in the case of private ads, which are difficult to track and regulate by the law. They are published by locals and for locals, and since most of the city inhabitants speak Russian as a second language, no other minority languages were discovered here as well. This type of signs includes advertisements with different content, or just simply graffiti. A total absence of a strict pattern on used lan-

guages is noticeable here. The provided information may be the same in some cases, like in Figure 11, in the upper right corner, where the person is interested in buying hair and printed the ad in Moldovan and Russian. The information may also differ completely, as the text in Russian completes the Moldovan title, like we can notice in Figure 12. Here the person advertises roof renovation services in the official language, and after describes only in Russian what kind of work they do. Although the combination of the official language and Russian is dominant here as well, we found example of signs written only in Russian, both in Cyrillic and in Latin. In Figure 11, the highlighted sign is printed in Russian and calls citizens to wear a mask on trolleybuses. Figure 13 is an example of graffiti written in Russian saying, “Those without documents — go home” and a tattoo master’s telephone number above also written in Russian.

Figures 11–13 (from the left to the right). Examples of private advertisements and graffiti

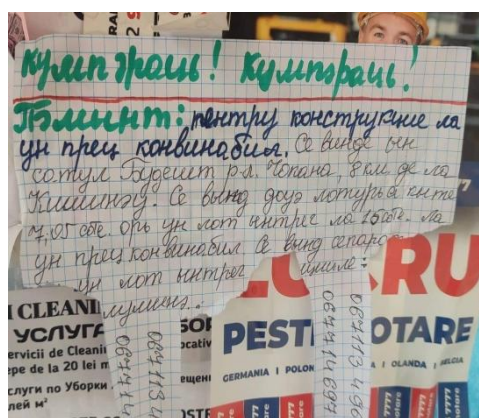

Figure 14.

Code mixing has also been noticed on this type of signs. We have discovered ads written in the state language, but in Cyrillic script, which was official in Moldova until 1989. This can be explained by the fact that often elder generation encounters difficulties writing in the Latin script. Also, very often people may not know the Moldovan equivalent of the word, which is familiar in Russian though. For example, in Figure 14 we can see a sign informing about the selling of a land plot. The information is written in Moldovan, in Cyrillic script. It contains the Russian word «сота» for which the Moldovan equivalent is «acru».

Sometimes not only Russian words are borrowed, but also morphemes that are attached to Moldovan words. In some cases, it is difficult to identify whether the ad is made to be a joke, like in Figure 15. The ad is written in the “old” Soviet Moldovan language using the Cyrillic script, but it is full of grammatical errors, which reflects the vernacular pronunciation and is therefore likely to draw even more attention to itself. It displays a warning not to throw around cigarette stubs in a block of flats. The sign contains Russian words and idioms («предупреждение» — “warning”, «куда попало» — “anywhere”), as well as Russian words with Moldovan suffixes («бичуоашеле» — “cigarette stubs”, «мусоркэ» — “trash bin”, «соблюдоеск» —

“respect”, «шыбэ» — “face” (slang). Another example of informal sign in a block of flats, forbidding the use of heavy tools from 6 PM until 8 AM, can be seen in Figure 16. The names of tools («болгарка», «дрелю») are in Russian, but with Moldovan affixes. This kind of adverts can be understood only by the locals speaking Moldovan as well as Russian.

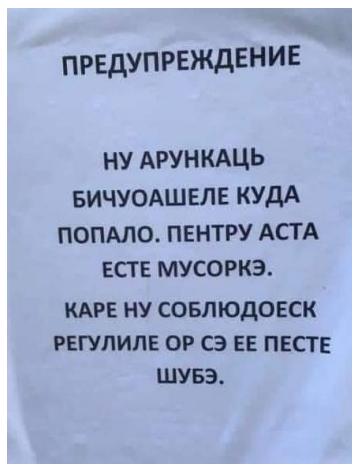

Figure 15. Warning not to throw cigarettes

Figure 16. Warning not to use heavy tools

Representation of languages on bottom-up signs (Table 4):

Table 4

Distribution of minority languages on private signs by districts

	Moldovan – Russian signs	Russian signs
Ciocana	0	0
Rascani	24	42
Botanica	17	51
Centru	0	0
Total	41	93

Conclusions

After analyzing the collected data, we concluded that minority languages are present in the linguistic landscape of Chişinău on top-down and bottom-up signs. The most frequently used minority language is Russian, which is used in combination with other languages or separately. Billboards and advertisements in this language are present in all 4 districts. Other minority languages that we displayed more often are Yiddish and Bulgarian. Signs in these languages can be read on cultural institutions of these peoples, as well as on the touristic signs. Ukrainian is less presented, although the Ukrainians constitute the biggest minority community in the country. In the beginning of March 2022 temporary road signs in Ukrainian and Russian were installed in order to help the Ukrainian refugees to orient. German is displayed to an even lower extent: signs in this language were only found on some of the touristic signs. At the same time the Gagauz language is completely absent on all types of signs.

Regarding the distribution by districts, most bi- or multilingual signs can be found in the Centru district. Multilingual signs can be noticed in other districts as well, independently of the predominant population. The situation is similar for the commercial sphere: bi- or multilingual signs were noticed in all districts, the only difference being the distribution of languages. While Moldovan is dominant here as well, Russian can be seen more often, even with Latin transcription. The number of bilingual Moldovan – Russian signs is 349, while that of Russian ones constitutes 41. We believe that this fact can be explained by the fact Russian names of locals may have stayed since the 2000's, when the language was enjoying a higher prestige, after 2009 it changed for English. Also, Russian is understood by most of the population, both by Moldovans/Romanians and representatives of other nationalities, while other minority languages are not, which explains the absence of other minority language on commercial signs.

The situation is slightly different in the case of informal private signs. Moldovan and Russian are dominant here, for the same reason as in the case of commercial placards. Here, however, we could notice a regularity: the number of signs in a certain language depends on the population's ethnicity in the district. Thus, in Ciocana most signs are written in Moldovan, in Botanica and Râșcani — in Russian. This observation supports the demographic data on the most spoken languages in the capital being Moldovan and Russian. In Centru no private signs were observed since it is forbidden for citizens to place advertisements there.

The analyzed data allows us to conclude that minority languages are present in all three spheres of language functioning, which corresponds to the national and international regulations. The linguistic landscape of Chișinău is changing, and it can be explained by the new law on advertisement, as well as by the natural language shift in the Moldovan society. The prestige and the level of knowledge of Moldovan is growing among national minorities' representatives, since more and more young people find it important to learn the official language and choose to study in schools and universities in Moldovan, in order to be able later to have better job opportunities, especially if we speak about Chișinău. Unfortunately, in the Moldovan capital, as well as in some regions of the European Union, the use of minority languages in public places (for example, on street signs, sometimes using a different alphabet) is perceived or presented as an unwelcome reminder of the multiculturalism and multilingualism of society (Mijatović, 2019). In 2018, Russian lost its status of language of intercultural communication and was equaled to other minority languages. Despite this fact, the large presence of Russian suggests that this language keeps functioning as lingua franca in the Moldovan capital, and, unlike other minority languages, is not endangered in Chișinău. The maintenance of Bulgarian and Yiddish also does not raise concerns, since the presence of these languages is supported by the numerous cultural organizations of these peoples, as well as by partners from abroad. However, the public absence of Gagauz and the fact that Ukrainian and German are present only on a small number of signs puts a question about the vitality of these languages in the Moldovan capital. Now it is difficult enough to predict what will be their faith, but hopefully on its European way Moldova will take the necessary steps to maintain their use and visibility in Chișinău and more initiatives supporting bi- and multilingualism will be adopted.

References

- 1 Shohamy P.E. Linguistic landscape in the city / P.E. Shohamy, P.E. Ben-Rafael, M. Barni. (Eds.). — Multilingual Matters LTD, 2010.
- 2 Landry R. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study / R. Landry, R.Y. Bourhis // *Journal of Language and Social Psychology*. — 1997. — Vol. 16(1). — Pp. 23–49.
- 3 Blommaert J. *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes: Chronicles of Complexity* / J. Blommaert. — Tilburg University, 2013.
- 4 Cenoz J. Linguistic landscape and minority languages / J. Cenoz, D. Gorter // *The International Journal of Multilingualism*. — 2006. — Vol. 3. — Pp. 67–80.
- 5 Shohamy E. *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery* / E. Shohamy, D. Gorter. Routledge, 2009.
- 6 Brown A.N. Status Language Planning in Belarus: An Examination of Written Discourse in Public Spaces / A.N. Brown // *Language Policy*. — 2007. — Vol. 6. — Pp. 281–301.
- 7 Bever O. *Multilingualism and Language Policy in post-Soviet Ukraine: English, Ukrainian and Russian in Linguistic Landscapes* / O. Bever. — University of Arizona, 2011.
- 8 Pavlenko A. *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Palgrave Studies in Minority Languages and Communities / Edited by Gorter D., Heiko F.M., Mensel L. — 2012. — Pp. 36–56.
- 9 Moore I. Negotiating Public Space: Post-Soviet Linguistic Landscape in Kazakhstan / I. Moore // *The International Journal of Communication and Linguistic Studies*. — 2014.
- 10 Muth S. *Minority Languages in the Linguistic Landscape* / S. Muth; Edited by D. Gorter, F.M. Heiko, L. Mensel // *Palgrave Studies in Minority Languages and Communities*. — 2012. — Pp. 204–224.
- 11 Muth S. "Informal signs as an expression of multilingualism in Chișinău" / S. Muth // *International Journal of the Sociology of Language*. — 2014.
- 12 The linguistic landscapes of Chisinau — Lancaster University. — [Electronic resource]. — Access mode: [https://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth\(done\).pdf](https://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth(done).pdf) (Last accessed: 28.09.2022).
- 13 Пелагии А. Лингвистический ландшафт двух многонациональных городов Молдовы: русский, румынский, гагаузский / А. Пелагии // *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: Ujęcie interdyscyplinarne*. — Т. 6. — Гданьск: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. — С. 41–75.

- 14 Пелагии А. Государственные языки и языки-посредники от Брюсселя до Бельц / А. Пелагии // *Голоса русских филологов из Будапешта. Литературоведение и языкознание на кафедре русского языка и литературы Университета им. Лоранда Этвеша*. — 2018. — С. 183–203.
- 15 Constituția RM. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx> (last accessed: 08.08.2022).
- 16 Moldova: Inauguration event of multilingual signs in Chisinau. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://pip-eu.coe.int/ka/web/eap-pcf/-/inauguration-event-of-multilingual-signs-in-chisinau> (last accessed: 19.08.2022).
- 17 Lege Nr. 1227 din 27-06-1997 cu privire la publicitate (Law Nr. 1227 from 27-06-1997 on advertisement). — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109228&lang=ro (last accessed: 22.08.2022).
- 18 Statistics 2015. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://statistica.gov.md/category.php?l=ro&idc=103&> (last accessed: 31.07.2022).
- 19 Statistics 2016. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://statistica.gov.md/newsview.php?l=ro&idc=168&id=5156&parent=0> (last accessed: 02.08.2022).
- 20 Statistics 2014a. — [Electronic resource]. — Access mode: https://statistica.gov.md/public/files/publicatii_electronice/Chisinau/Anuar_Chisinau_2014.pdf (last accessed: 27.05.2022).
- 21 Scollon R. Discourses in Place: Language in the Material World / R. Scollon, S. Scollon. — Routledge, 2003.
- 22 Gorter D. Minority languages in the linguistic landscape / D. Gorter, F.M. Heiko, L. Van Mensel. — *Palgrave Studies in Minority Languages and Communities*, 2012.
- 23 Gorter D. The Linguistic Landscape: Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource / D. Gorter; Edited by P. Martin, M. Neele. — Bristol, Blue Ridge Summit, Multilingual Matters, 2018. — Pp. 38-57.
- 24 Backhaus P. Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo / P. Backhaus. — *Multilingual Matters LTD*, 2007.
- 25 Sebba M. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo / M. Sebba. — *Multilingual Matters*, 2010.
- 26 Dunvley D.A. Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change / D.A. Dunvley; Edited by C. Hélot. — 2012. — Vol. 16. — Peter Lang, Frankfurt Am Main. — Pp. 53–68.
- 27 Moriarty M. “Languages in motion: Multilingualism and mobility in the linguistic landscape / M. Moriarty // *International Journal of Bilingualism*. — 2014. — Vol. 18(5). — Pp. 457-463.

А. Пелагии, А. Васильев

Қазіргі посткеңестік астананың лингвистикалық ландшафты (Кишинев, Молдова Республикасы мысалында)

Лингвистикалық ландшафтты зерттеу графикалық дизайн және жазулар тәртібінде көрінетін саяси, әкімшілік және экономикалық себептерге негізделген тілдер иерархиясын қарастырады. Зерттеуде біз Кишиневтің лингвистикалық ландшафтын мемлекеттік жарнамалар, сауда билбордтары мен бейресми белгілерін талдау арқылы көрсететін боламыз. Бұл қаланы таңдаудың себебі оның көпұлтты болуымен, яғни молдовандар/румындар және басқа ұлт өкілдері тұратынымен байланысты. Тақырыптың өзектілігі Молдованың Еуропалық одаққа кіруге ұмтылуымен түсіндіріледі әрі 2018 жылы Кишиневте қол қойылған, алайда ратификация жасалмаған аймақтық немесе аз тілдердің Еуропалық хартиясын қолдану бойынша пилоттық муниципалитеттерінің біріне айналды. Бағытты білдіретін жаңа белгілеулер қоғамдық және мәдени мекемелер, ескерткіштер мен мемориалдар, саябақтар мен ірі көшелер, университет ғимараттары, теміржол вокзалы және әуежайда үш тілде, яғни молдаван/румын, жергілікті аз тілдер (орыс, украин, болгар, неміс немесе идиш) мен ағылшын тілінде көрсетілуі қажет. Лингвистикалық ландшафтты зерттеу Молдова астанасындағы басым тілді (тілдерді) анықтауға, лингвистикалық қауымдастықтар арасындағы қарым-қатынасты және Кишиневтегі лингвистикалық жағдайды түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: тілдік ахуал, лингвистикалық ландшафт, қос тілділік, көптілділік, тіл саясаты, тіл идеологиясы, посткеңестік елдер, Кишинев, Молдова.

А. Пелагии, А. Васильев

Лингвистический ландшафт современной постсоветской столицы (на примере Кишинева, Республика Молдова)

Изучение лингвистического ландшафта рассматривает иерархию языков, обусловленную политическими, административными и экономическими причинами, что находит отражение в графическом дизайне и порядке надписей. В настоящем исследовании мы представим лингвистический ландшафт

Кишинева, проанализировав государственные объявления, коммерческие вывески и частные объявления. Выбор пал на данный город, так как он является мультиэтническим домом для молдаван/румын и других национальностей. Актуальность темы объясняется и тем, что Молдова стремится вступить в Европейский союз, а в 2018 году Кишинев стал одним из пилотных муниципалитетов страны по применению Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств, которую страна подписала, но еще не ратифицировала. Новые указатели должны указывать направление к государственным и культурным учреждениям, памятникам и мемориалам, паркам и главным улицам, зданиям университетов, железнодорожному вокзалу и аэропорту трехязычными надписями на молдавском, языке местного национального меньшинства (русском, украинском, болгарском, немецком или идиш) и английском языках. Исследование лингвистического ландшафта поможет определить доминирующий язык (языки) в столице Молдовы, понять отношения между языковыми сообществами и языковую ситуацию в Кишиневе.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковой ландшафт, дву- и многоязычие, языковая политика, языковая идеология, постсоветские страны, Кишинев, Молдова.

References

- 1 Shohamy, P.E., Ben-Rafael, P.E., & Barni, M. (Eds.). (2010). *Linguistic landscape in the city*. Multilingual Matters LTD.
- 2 Landry, R., & Bourhis, R.Y. (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 23–49.
- 3 Blommaert, J. (2013). *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes: Chronicles of Complexity*. Tilburg University.
- 4 Cenoz, J., & Gorter, D. (2006). Linguistic landscape and minority languages. *The International Journal of Multilingualism*, 3, 67–80.
- 5 Shohamy, E., & Gorter, D. (2009). *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. Routledge.
- 6 Brown, A.N. (2007). Status Language Planning in Belarus: An Examination of Written Discourse in Public Spaces. *Language Policy*, 6, 281–301.
- 7 Bever, O. (2011). *Multilingualism and Language Policy in post-Soviet Ukraine: English, Ukrainian and Russian in Linguistic Landscapes*. University of Arizona.
- 8 Pavlenko, A. (2012). Minority Languages in the Linguistic Landscape. Gorter D., Heiko F.M., Mensel L. (Eds.). *Palgrave Studies in Minority Languages and Communities* (pp. 36–56).
- 9 Moore, I. (2014). Negotiating Public Space: Post-Soviet Linguistic Landscape in Kazakhstan. *The International Journal of Communication and Linguistic Studies*.
- 10 Muth, S. (2012). Minority Languages in the Linguistic Landscape. Gorter D., Heiko F.M., Mensel L. (Eds.). *Palgrave Studies in Minority Languages and Communities* (pp. 204–224).
- 11 Muth, S. (2014). Informal signs as an expression of multilingualism in Chişinău. *International Journal of the Sociology of Language*.
- 12 The linguistic landscapes of Chisinau — Lancaster University. [https://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth\(done\).pdf](https://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth(done).pdf) (Last accessed: 28.09.2022).
- 13 Palágyi, A. (2018). Lingvistichestkii landshaft dvukh mnogonatsionalnykh gorodov Moldovy: russkii, rumynskii, gagauzskii [Linguistic landscape of two multinational cities of Moldova: Russian, Romanian, Gagauz]. *Socjolingwistyczne badania w teorii i praktyce: Ujecie interdyscyplinarne*. Gdansk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 6, 41–75 [in Russian].
- 14 Palágyi, A. (2018). Gosudarstvennye yazyki i yazyki-posredniki ot Briusselia do Belts [“State languages and intermediary languages from Brussels to Balti”]. *Golos russkikh filologov iz Budapeshta. Literaturovedenie i yazykoznanie na kafedre russkogo yazyka i literary Universiteta imeni Loranda Etvesha — Voices of Russian philologists from Budapest. Literary studies and linguistics at the Department of Russian Language and Literature of the University named after Lorand Eotvos*, 183–203 [in Russian].
- 15 Constituția RM. <https://www.parlament.md>. Retrieved from <https://www.parlament.md/CadrulLegal/Constitution/tabid/151/language/ro-RO/Default.aspx> (last accessed: 08.08.2022)
- 16 Moldova: Inauguration event of multilingual signs in Chisinau. <https://pjp.eu.coe>. Retrieved from <https://pjp.eu.coe.int/ka/web/eap-pcf/-/inauguration-event-of-multilingual-signs-in-chisinau> (last accessed: 19.08.2022)
- 17 Lege Nr. 1227 din 27-06-1997 cu privire la publicitate (Law Nr. 1227 from 27-06-1997 on advertisement). <https://www.legis.md>. Retrieved from https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=109228&lang=ro (last accessed: 22.08.2022)
- 18 Statistics 2015. <https://statistica.gov.md>. Retrieved from <https://statistica.gov.md/category.php?l=ro&idc=103&> (last accessed: 31.07.2022)
- 19 Statistics 2016. <https://statistica.gov.md>. Retrieved from <https://statistica.gov.md/newsview.php?l=ro&idc=168&id=5156&parent=0> (last accessed: 02.08.2022)

- 20 Statistics 2014a. <https://statistica.gov.md>. Retrieved from https://statistica.gov.md/public/files/publicatii_electronice/Chisinau/Anuar_Chisinau_2014.pdf (last accessed: 27.05.2022)
- 21 Scollon, R., & Scollon S. (2003). *Discourses in Place: Language in the Material World*. Routledge.
- 22 Gorter, D., Heiko, F. M., & Van Mensel, L. (2012). *Minority languages in the linguistic landscape*. Palgrave Studies in Minority Languages and Communities.
- 23 Gorter, D. (2018). *The Linguistic Landscape: Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*. Martin P., Neele M. (Eds.). Bristol, Blue Ridge Summit, Multilingual Matters, 38-57.
- 24 Backhaus, P. (2007). *Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Multilingual Matters LTD.
- 25 Sebba, M. (2010). *A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Multilingual Matters.
- 26 Duvvley, D.A. (2012). *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*, Vol. 6. C. Hélot, Peter Lang (Eds.). Frankfurt Am Main, 53–68.
- 27 Moriarty, M. (2014). Languages in motion: Multilingualism and mobility in the linguistic landscape. *International Journal of Bilingualism*, 18(5), 457–463.

Annex — Information about the pictures

Figure Nr.	District taken in	Date
1	Centru	17.02.2022
2	Ciocana	23.07.2021
3	Centru	27.07.2021
4	Centru	20.02.2022
5	Centru	06.07.2021
6	Centru	24.07.2021
7	Centru	24.07.2021
8	Centru	18.07.2021
9	Ciocana	13.02.2022
10	Rascani	18.02.2022
11	Botanica	11.02.2022
12	Rascani	13.07.2021
13	Botanica	31.07.2021
14	Ciocana	14.02.2022
15	Ciocana	20.07.2022
16	Rascani	25.02.2022

Д.Ж. Толуспаева^{1*}, Б.Ж. Сарыбаева², Н.Т. Исина¹, К. Апше¹

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан
(E-mail: dmn_tm@bk.ru, nazerke96g@mail.ru, ibraeva56@mail.ru, gushira_86kz@mail.ru)

Грамматикализация словоформ в английском и казахском языках

Настоящая статья исследует процесс грамматикализации словоформ в английском и казахском языках. Грамматикализация относится к механизмам языкового изменения, когда лексические единицы приобретают грамматическую функцию и становятся частью языковой системы. Целью данного исследования является выявление сходств и различий в грамматикализации словоформ в этих двух языках. Статья начинается с обзора понятия грамматикализации и ее основных признаков. Затем производится сравнительный анализ процессов грамматикализации в английском и казахском языках. Рассмотрены примеры различных словоформ, таких как местоимения, предлоги, союзы и другие, которые прошли грамматикализацию в обоих языках. В дальнейшем исследована роль семантики, фонетических изменений и контекстуальных факторов в процессе грамматикализации словоформ. Проанализированы особенности грамматикализации в английском и казахском языках, включая типичные траектории развития словоформ и механизмы их грамматической изменчивости. В заключение статьи подведены основные выводы исследования. Выявлено, что английский и казахский языки имеют сходства в процессах грамматикализации словоформ, однако существуют и различия в траекториях их развития. Исследование предлагает новый взгляд на грамматикализацию словоформ и расширяет понимание этого процесса в английском и казахском языках.

Ключевые слова: грамматикализация, словоформы, английский язык, казахский язык, семантика, фонетические изменения, контекст, грамматическая изменчивость.

Введение

Грамматикализация является фундаментальным явлением в языковой эволюции, которое описывает процесс превращения лексических единиц в грамматические элементы. Этот процесс имеет значительное влияние на структуру языка и позволяет нам лучше понять его развитие и функционирование. В данной научной статье мы сосредоточимся на грамматикализации словоформ в английском и казахском языках.

Целью данного исследования является выявление сходств и различий в процессе грамматикализации словоформ в этих двух языках. Мы будем исследовать, как лексические единицы претерпевают изменения и приобретают грамматическую функцию, а также какие факторы (семантика, фонетические изменения и контекст) влияют на этот процесс.

В разделе «Основные понятия и термины» мы представим определение грамматикализации и основные признаки этого явления. Затем мы перейдем к сравнительному анализу процесса грамматикализации в английском и казахском языках. Будут рассмотрены примеры различных словоформ, таких как местоимения, предлоги, союзы и другие, которые претерпели грамматикализацию в обоих языках.

В дальнейшем мы обратимся к роли семантики, фонетических изменений и контекстуальных факторов в грамматикализации словоформ. Будут проанализированы особенности процесса грамматикализации в английском и казахском языках, включая типичные траектории развития словоформ и механизмы их грамматической изменчивости.

В заключение статьи мы подведем итоги исследования, обобщим основные результаты и сделаем выводы о сходствах и различиях в грамматикализации словоформ в английском и казахском языках. Наше исследование поможет расширить понимание грамматикализации и ее роли в структуре и развитии этих двух языков.

Через анализ процесса грамматикализации словоформ в английском и казахском языках мы сможем лучше понять механизмы языковой эволюции и изменения. Это исследование имеет не толь-

* Автор-корреспондент. E-mail: dmn_tm@bk.ru

ко теоретическое значение, но и практическую значимость, поскольку позволяет лучше осознать особенности использования и интерпретации словоформ в контексте каждого языка.

Проведение такого сравнительного исследования между английским и казахским языками является актуальным и интересным, поскольку эти два языка принадлежат к различным языковым семьям (английский — индоевропейская семья, казахский — тюркская семья) и имеют различные системы грамматики и морфологии. Сравнительный анализ позволит выявить универсальные закономерности и отличительные особенности процесса грамматикализации словоформ в этих языках.

Исследование представляет собой важный вклад в область грамматической эволюции и языковой типологии. Результаты и выводы данной статьи могут быть использованы в дальнейших лингвистических исследованиях, а также иметь практическое применение при разработке учебных материалов и методик преподавания английского и казахского языков.

В целом, данное исследование открывает новые горизонты в изучении грамматикализации словоформ в английском и казахском языках. Надеемся, что результаты этой работы будут стимулировать дальнейшие исследования и обогащать наше понимание процессов языкового изменения.

В следующих разделах статьи мы более подробно рассмотрим основные понятия и термины, проведем сравнительный анализ процесса грамматикализации в обоих языках, изучим роль семантики и фонетических изменений в этом процессе, а также представим примеры и анализ словообразования в английском и казахском языках.

Методы и материалы исследования

Для проведения данного исследования использовались разнообразные исследовательские труды в области лингвистики и антропологической лингвистики, представленные в работах известных ученых-мыслителей. Анализ и выводы, представленные в их работах, стали научной основой для данного исследования. Среди исследователей следует отметить Ф. Соссюра, В. Штейнтала, Э. Сепира, Б. Уорфа, Л. Вайсбергера, Ф.И. Буслаева, А.Н. Афанасьева, А.А. Потебню, Р. Якобсона и других [1; 13]. Их фундаментальные исследования о конструктивной роли языка и его влиянии на формирование народной культуры, народной психологии и мифологических верований стали важной научной основой для антропологических исследований на постсоветском пространстве.

Анализ данных исследования был основан на двух важных концепциях в лингвистике — синхроническом и диахроническом измерениях языка. Синхроническое измерение представляет систему грамматических единиц, правил и лексических единиц языка в определенный момент времени. Это позволяет изучать структуру языка и его особенности в конкретный период времени. Диахроническое измерение, в свою очередь, фокусируется на изменениях языка со временем, анализируя связи между различными состояниями языка в разные эпохи и исторические изменения языковых структур [2; 19].

Неотчетливость границ между синхроническим и диахроническим измерениями была вызвана работами, исследующими структурированные вариации языка в различных социальных контекстах, а также анализом дискурса и языка в использовании. В свете этих исследований были поставлены под сомнение жесткие различия между синхроническим и диахроническим измерениями языка. Работы, изучающие структурированные вариации языка в различных социальных контекстах, обнаружили, что границы между этими измерениями не всегда четко определены. Например, анализ дискурса и языка в использовании показал, что языковые изменения могут быть вызваны влиянием социальных факторов и контекстуальных условий.

Одним из важных аспектов исследования было изучение процесса грамматикализации. Грамматикализация — это процесс, при котором лексическое слово приобретает грамматические характеристики и становится функциональным словом. В ходе исследования были рассмотрены различные концепции грамматикализации, предложенные лингвистами. Несмотря на то, что существует множество различных концепций грамматикализации, большинство исследователей признают некоторые прототипические случаи грамматикализации.

Один из таких случаев — это переход лексических элементов, таких как существительные, глаголы и прилагательные, в функциональные слова, такие как предлоги, соединительные элементы, местоимения и демонстративы. Лексические элементы используются для передачи информации о предметах, действиях и качествах, в то время как функциональные слова служат для обозначения отношений между номинантами, связи частей дискурса и указания наличия или отсутствия субъектов и участников дискурса. Грамматикализация может происходить как с отдельными словами, так и с целыми конструкциями, включающими эти слова. Например, обычно признается, что во всех языках

можно провести некоторое различие между словами «содержания»/ «content» (также называемыми «лексическими элементами», или «контенты») и «функциональными»/ «function» словами (также называемыми «грамматическими» словами). Слова *example, accept, green* (то есть существительные, глаголы и прилагательные) являются примерами лексических единиц. Такие слова используются для сообщения или описания вещей, действий и качеств. Слова *of, and, or, it, this*, то есть предлоги, соединительные элементы, местоимения и демонстративы являются функциональными словами. Они служат для обозначения отношений номинантов друг к другу (предлоги), для связи частей дискурса (соединительные слова), для обозначения того, определены ли уже субъекты и участники дискурса или нет (местоимения и артикли), а также для того, чтобы показать, находятся ли они рядом с говорящим или слушающим (демонстративы). Часто можно показать, что функциональные слова берут свое начало в словах содержания. Когда слово содержания приобретает грамматические характеристики функционального слова, говорят, что эта форма «грамматикализована». Довольно часто грамматикализованным является не одно содержательное слово, а целая конструкция, включающая это слово, как, например, древнеанглийское *pa hwile be* 'то время, когда' > *hwile* 'пока' (временной соединитель) [2; 22].

Таким образом, материалы и методы исследования включают использование различных источников, проведение сравнительного анализа, анализ семантики и фонетических изменений, изучение контекстуальных факторов, анализ примеров словообразования и проведение статистического анализа данных. Это позволяет нам более глубоко и объективно исследовать процесс грамматикализации словоформ в английском и казахском языках и получить обоснованные выводы.

Грамматикализация и объяснение языковых изменений

Согласно функционалистскому подходу, грамматикализация представляет собой независимое изменение; как значение, так и функция являются определяющими факторами грамматикализации; изменения происходят постепенно и в основном зависят от использования языка. Генеративный подход, напротив, рассматривает синтаксис как автономную систему и не считает грамматикализацию независимым изменением; грамматикализация происходит в результате повторного анализа и параметрической вариации; грамматики меняются внезапно в результате передачи языковой системы от одного поколения к другому (Light-foot, 1999).

В своей работе «Аналогичный подход к грамматикализации» Ольга Фишер оспаривает мнение о том, что грамматикализация является независимым механизмом изменений.

Вместо этого она предлагает, что отдельные сдвиги или этапы процесса грамматикализации могут быть легче объяснены с помощью аналогии и частотности. Аналогия рассматривается как базовая когнитивная способность, которая в процессе грамматикализации может рассматриваться как причина (то есть она может мотивировать изменения), а также как механизм. Аналогия включает в себя как форму, так и значение, которые неразделимы в любом языковом знаке. Аналогия играет роль как в использовании языка, где действуют аналоговые расширения, так и в сознании пользователя языка как базовая когнитивная способность. Таким образом, Фишер выступает за подход, который учитывает как форму, так и функцию/значение в попытке примирения формальный (генеративный), подход к изменению языка, который делает акцент на языке как автономной системе, и функциональный подход (традиционная грамматикализация), который подчеркивает влияние коммуникативной ситуации на формирование грамматики и часто игнорирует языковую систему. Как может работать аналогия, можно проиллюстрировать на примере развития прагматических маркеров в английском языке [3; 7].

Механизмы грамматикализации в английском языке

Одним из главных механизмов грамматикализации в английском языке является синтаксический перестрой. В этом случае изменяется синтаксическая структура предложения, в результате чего лексические единицы, ранее использовавшиеся в одном контексте, начинают использоваться в других и, тем самым, приобретают новые грамматические значения. К примеру, слово "going", которое является сокращением от "going to", изначально использовалось только как устойчивая фраза для выражения будущего времени, но позднее приобрело значение модального глагола [2; 30–65].

Другим механизмом грамматикализации является аффиксация. В этом случае лексические единицы приобретают новые грамматические значения благодаря добавлению приставок и суффиксов. К примеру, приставка «in-» может использоваться для образования противоположных значений (на-

пример, «happy» — «unhappy»), а суффикс «-ness» может использоваться для образования существительных, обозначающих абстрактные понятия (например, «kindness», «happiness») [4; 61–95].

Результаты и обсуждение

Факторы грамматикализации в английском языке. Существует несколько факторов, которые влияют на процесс грамматикализации в английском языке. Один из таких факторов — это изменение семантического значения лексических единиц. К примеру, глагол «shall» изначально обозначал обязательство, но с течением времени приобрел значение модального глагола, выражающего необходимость или предположение

Механизмы грамматикализации — это способы, с помощью которых лексические единицы приобретают грамматические функции. Основные механизмы грамматикализации, описанные в литературе, включают следующие:

Семантический сдвиг — это изменение значения лексической единицы в процессе ее употребления. В результате семантического сдвига лексическая единица может приобрести новое грамматическое значение. Например, глагол «will» изначально имел значение «хотеть», но позднее приобрел значение модального глагола будущего времени.

Синтаксический перестрой — это изменение синтаксической структуры предложения в результате употребления лексической единицы. В результате синтаксического перестроя лексическая единица может приобрести новое грамматическое значение. Например, фраза «going to» изначально использовалась только для выражения намерения, но позднее приобрела значение модального глагола будущего времени.

Аналогия — это процесс приобретения грамматических функций под влиянием аналогии с другими лексическими единицами. Например, при образовании множественного числа существительных на -s в английском языке, существительные, которые заканчиваются на звук [s], образуют множественное число без добавления окончания -s (например, «bus» — «buses», «class» — «classes»). Таким образом, другие существительные, заканчивающиеся на [s], также начинают образовывать множественное число без добавления окончания -s.

Факторы грамматикализации — это условия, которые способствуют или препятствуют процессу грамматикализации лексических единиц в языке. Существует множество факторов, влияющих на грамматикализацию, и они могут быть связаны с различными аспектами языка и его использования.

Один из основных факторов грамматикализации — это изменение семантики лексических единиц. Когда слово начинает употребляться в новом контексте, его семантическое значение может измениться, что может привести к приобретению новых грамматических функций. Например, слово "like" в английском языке изначально использовалось только как глагол, но с течением времени начало употребляться и как предлог, обозначающий сходство. Таким образом, слово «like» приобрело новое грамматическое значение.

Другой фактор грамматикализации связан с изменением структуры языка. Если в языке происходят изменения в синтаксической или морфологической структуре, это может привести к тому, что некоторые лексические единицы начнут использоваться в новых контекстах и приобретут новые грамматические значения. Например, в английском языке существительное «thing» изначально употреблялось только в значении «вещь», но в результате изменения синтаксической структуры языка начало использоваться и в значении «дело», как в фразе «It's a good thing».

Также факторами грамматикализации могут быть социокультурные изменения, связанные с эволюцией языкового сообщества. Например, изменения в социальном статусе некоторых слов или социальные трансформации, такие как миграция населения или глобализация, могут привести к тому, что некоторые лексические единицы станут употребляться в новых контекстах и начнут приобретать новые грамматические функции.

Чтобы лучше понимать грамматику языка, лучше всего обратить внимание на его глаголы, а именно глаголы движения. Глаголы движения в казахском языкознании, как и в тюркологии в целом, рассматривались иллюстративно. Исследовались М. Оразовым, С.М. Сайкевой, Ж.К. Шайкеновой и другими. Группы глаголов движения в казахском языке рассматривались такими учеными, как М. Балакаев (1967), Ш. Майгельдиева (1998). Детальное исследование глагольной лексики представлено в докторской диссертации М. Оразова, где особо выделена и описана группа глаголов, «выражающих движение сверху вниз» (1983). Описание семантики казахского глагола *түсу* предлагается в

работе М.С. Жолшаевой (2011). Исследователь С.М. Сайкиева выделяет глаголы сильного и слабого управления на основе сопоставления сочетаемости глаголов с приставками и без них. В группу слабого управления входят бесприставочные глаголы, а сильного относятся префиксальные глаголы, диктующие необходимость употребления зависимого слова в определённом падеже. Для приставочных глаголов с семой направления обязательна сочетаемость с конструкциями, обозначающими место, относительно которого происходит перемещение. Как отмечают исследователи (З. Блягоз, С.М. Сайкиева, М. Сырбу), глаголы перемещения и глаголы движения дифференцируются. Глаголы движения, по их мнению, составляют часть более широкой группы глаголов перемещения и выделяются из класса глаголов перемещения по семантико-морфологическим критериям. В казахском языке, в отличие от русского, способы глагольного действия выражаются при помощи вспомогательных глаголов, присоединяемых к деепричастной форме основного глагола, например, начинательный способ действия — значение начала действия выражается вспомогательным глаголом «баста»: *оқи бастау, жүре бастау* и т.д.; усилительно-интенсивный способ действия значение особой силы, активности, интенсивности выражается вспомогательным глаголом «кет»: *шығып кетті, соғып кетті, тасып кетті* и т.д.; инхоативный способ действия — значение постепенного перехода в какое-либо состояние передается вспомогательным глаголом «бар»: *қызарып барады, қатып барады*; то же самое и «кел»: *қызарып келеді, қатып келеді* и т.д. Ученый И.Е. Маманов не называет эти явления способами действия, однако он утверждает, что вспомогательные глаголы служат средством выражения различных способов действия; глаголы, обозначающие продвижение предмета, — *бару* (прибыть туда), *келу* (прибыть сюда), *кету* (уходить), *шығу* (выходить), *жүру* (идти), *тұру* (стоять) [5; 98]. Как и в любом языке, фонетический строй казахского языка включает в себя гласные и согласные звуки. Согласные, в свою очередь, делятся на сонорные /үнді/, звонкие /ұян/ и глухие /қатан/. В связи с этим существуют законы сингармонизма, ассимиляции. Суть закона сингармонизма в следующем: в зависимости от слогаобразующего гласного в корне слово может принять только твердые или только мягкие аффиксы: *әже-лер, бала-лық, оқу-шы-лар-ға*. Этому закону не подчиняются аффиксы принадлежности *-дікі /-тікі, -нікі/*: *ата-нікі, қыз-дікі* /девушки/, *Мұраттікі* /Мурата/ и окончание инструментального падежа *-мен /-бен, -пен/*: *Марат-пен, автобус-пен, қыз-бен* /с девушкой/.

Явление ассимиляции бывает 2-х видов: прогрессивная и регрессивная. По прогрессивной ассимиляции последующий согласный звук на слоговой границе употребляется предыдущему, например: *кітап-тар, қалам-дар*, то есть к словам, оканчивающимся на глухие и звонкие *б, в, г, д* прибавляются аффиксы, начинающиеся на глухие согласные: а слова со звонкими, сонорными и гласными в конце требуют аффиксов со звонкими или сонорными звуками: *аға-дан, қыз-дың, үй-дің*.

Регрессивная ассимиляция предполагает озвончивание глухих согласных *қ, к п* на конце слова, если прибавляемые аффиксы начинаются на гласные. Например: *кітап — кітабым* /моя книга/, *оқулық /учебник/, оқулығы /его учебник/*.

Механизмы грамматикализации в казахском языке

Одним из механизмов грамматикализации в казахском языке является агглютинация. В этом случае лексические единицы объединяются с грамматическими морфемами, образуя слова. Примерами таких морфем могут служить суффиксы, префиксы, инфиксы и т.д. К примеру, в казахском языке существует множество грамматических морфем, образованных при помощи суффиксов, таких как *-да, -ден, -ға, -мен* и т.д. Эти морфемы используются для образования форм падежей, времен и других грамматических категорий. Еще одним механизмом грамматикализации является конвербация. В этом случае лексические единицы, которые изначально обладали только глагольным значением, превращаются в грамматические морфемы. Например, в казахском языке есть такие конвербы, как *-ған, -ға, -қан*, которые используются для образования сложноподчиненных предложений.

Это происходит посредством образования новых слов и изменения значения уже существующих слов. Так же, как и в других языках, грамматикализация в казахском языке связана с рядом факторов, таких как контакт с другими языками, социокультурные изменения, изменения в общественном сознании и т.д. Одним из примеров грамматикализации в казахском языке является образование глагольных форм на основе существительных. Например, слово «жазу» означает «писать», а «жазылу» обозначает «написание». Также существуют примеры образования глаголов от прилагательных, таких как «қысқа» — «делать коротким», «қысқарту» — «сокращать». Еще одним интересным примером грамматикализации в казахском языке является развитие новых временных форм глаголов. Например, форма «өткенше» обозначает действие, произошедшее до определенного момента в про-

шлом, а форма «біткенше» обозначает действие, которое закончилось к определенному моменту в прошлом. Факторы, влияющие на грамматикализацию в казахском языке, могут быть различными. Например, контакт с русским языком привел к появлению новых грамматических форм, таких как перфект и пассивный залог. Изменения в общественном сознании и социокультурные изменения также могут влиять на процесс грамматикализации в языке. В целом, грамматикализация является важным процессом в языке, который позволяет языку развиваться и адаптироваться к меняющимся условиям. Изучение этого процесса в казахском языке может дать полезные выводы и для других языковых систем [6; 5].

Казахский и английский языки являются представителями разных языковых семей, тюркской и германской соответственно. Они отличаются не только в лексическом и фонетическом плане, но и в грамматической структуре. В данной статье мы проанализируем особенности грамматики казахского и английского языков, сравним их и выделим основные различия. Одним из главных различий между казахским и английским языками является способ образования временных форм глагола. В английском языке времена образуются с помощью вспомогательных глаголов, таких как «to be», «to have», «to do», а также с помощью окончаний. В казахском языке же время выражается с помощью суффиксов, которые добавляются к корню глагола.

Глаголы в казахском и английском языках выполняют одинаковые функции, но имеют ряд различий в своей грамматике и употреблении.

1. Спряжение глаголов.

В казахском языке глаголы спрягаются по лицам, числам и временам, включая настоящее, прошедшее, будущее и условное настоящее время. В английском языке глаголы имеют всего лишь несколько форм спряжения: основная форма глагола, форма настоящего времени (в единственном и множественном числе) и форма прошедшего времени.

2. Наклонения.

Казахский язык имеет три наклонения глаголов: изъявительное, сослагательное и повелительное. Английский язык имеет четыре наклонения глаголов: изъявительное, сослагательное, повелительное и инфинитив.

3. Формы глаголов.

Казахские глаголы имеют формы, которые указывают на время и вид действия (например, длительное, совершенное или несовершенное действие). В английском языке вид действия выражается формами глаголов: простой (simple) и продолженный (continuous).

4. Фразовые глаголы.

В английском языке широко используются фразовые глаголы, состоящие из глагола и предлога (например, «go on», «look after», «give up»), которые имеют определенные значения и употребляются в различных ситуациях. В казахском языке такие глаголы не имеют такого распространения.

5. Глаголы-связки.

В английском языке используются глаголы-связки (*linking verbs*), такие как «be», «seem», «appear», «become», которые связывают подлежащее с дополнением и не обозначают действие. В казахском языке такие глаголы редко используются. При этом в казахском языке существует большое количество исключений из этих общих правил. Например, глаголы на -у/-ю, такие как «қарайу» (смотреть), «өтіру» (переходить), «жүру» (ходить), образуют прошедшее время с помощью суффикса -ды/-ді, в то время как другие глаголы на -у/-ю образуют его с помощью -ған/-ген. Также стоит отметить, что в казахском языке существует большое количество неправильных глаголов, которые не следуют ни одному из общих правил склонения глаголов. К ним относятся глаголы «болу» (быть), «ету» (есть), «алу» (брать) и др. Кроме того, в казахском языке существует большое количество глаголов с двумя или более основами. Например, глагол «жазу» (писать) имеет основы «жаз» и «жат», которые соответственно используются в формах настоящего и прошедшего времени. Аналогично, глагол «беру» (брать) имеет основы «бер» и «ал», а глагол «көру» (смотреть) имеет основы «көр» и «кет». Следует отметить, что в английском языке также существует большое количество неправильных глаголов, которые не следуют никаким общим правилам склонения. Они изменяются в форме прошедшего времени и причастия прошедшего времени не по правилам образования регулярных глаголов на -ed, а по своим собственным формам. К таким глаголам относятся, например, «go» (идти) — «went» (шел), «do» (делать) — «did» (делал), «eat» (есть) — «ate» (ел) и многие другие. Казахский и английский языки отличаются также в области существительных и местоимений. В казахском языке местоимения обычно являются суффиксами, добавляемыми к существительным, например, «менің» (мой),

«сенің» (*твой*), «оның» (*его/ее*). В английском языке местоимения образуются отдельными словами, например, «I» (*я*), «you» (*ты/вы*), «he» (*он*), «she» (*она*).

Обсуждение

В результате исследования грамматикализации в английском и казахском языках были выявлены сходства и различия в процессах грамматикализации в обоих языках. Оба языка демонстрируют явления грамматикализации, однако существуют различия в механизмах и особенностях этого процесса.

В английском языке грамматикализация часто связана с контактом с другими языками, особенно в контексте исторического развития. Исследование показало, что лексические элементы, такие как предлоги, союзы и местоимения, приобретают грамматическую функцию и изменяют свое значение, становясь грамматическими морфемами. Это свидетельствует о влиянии внешних языковых факторов на грамматикализацию в английском языке.

С другой стороны, в казахском языке грамматикализация чаще происходит на уровне фонетических и морфологических изменений. Она обусловлена внутренними языковыми процессами и эволюцией языка. Исследование подтверждает, что влияние внешних языковых факторов на грамматикализацию в казахском языке менее заметно, и этот процесс в большей степени определяется внутренними механизмами языка.

Обсуждение результатов исследования позволяет более глубоко понять грамматикализацию в английском и казахском языках и их взаимосвязь с историческим, социолингвистическим и культурным контекстами. Исследование подтверждает важность изучения феномена грамматикализации в контексте языковой эволюции и изменения.

В заключение исследование грамматикализации в английском и казахском языках выявило, что оба языка подвержены процессам грамматикализации, однако существуют некоторые различия в механизмах и особенностях этого процесса.

В английском языке грамматикализация часто происходит под воздействием контакта с другими языками, особенно в исторической перспективе. В результате контакта с другими языками, лексические элементы постепенно претерпевают изменения, приобретая грамматическую функцию и становясь грамматическими морфемами. Это происходит как за счет семантической переориентации слов, так и за счет фонетических и морфологических изменений.

С другой стороны, в казахском языке грамматикализация в большей степени обусловлена внутренними языковыми факторами и эволюцией самого языка. В казахском языке грамматические изменения происходят на фонетическом и морфологическом уровнях, где лексические элементы могут претерпевать изменения, связанные с утратой фонетических особенностей, слиянием с другими элементами и приобретением новых грамматических функций.

Обсуждение результатов исследования грамматикализации в английском и казахском языках позволяет лучше понять процессы, связанные с изменением лексических элементов в грамматические морфемы и их взаимосвязь с историческим, социолингвистическим и культурным контекстами. Исследование подчеркивает важность изучения грамматикализации как важного аспекта языковой эволюции и изменения.

Заключение

В целом, исследование грамматикализации в английском и казахском языках является важным вкладом в лингвистическую науку, позволяющим лучше понять процессы изменения языка и его грамматической системы. При дальнейших исследованиях в этой области необходимо учитывать дополнительные факторы и исследовать их влияние на грамматикализацию в английском и казахском языках. Например, исследование контакта с другими языками и его влияния на грамматикализацию может расширяться, чтобы включить анализ специфических языковых контактных ситуаций и их последствий для процессов грамматикализации.

Кроме того, важно углубить исследования механизмов и факторов, определяющих грамматикализацию в казахском языке. Анализ фонетических, морфологических и синтаксических изменений, связанных с грамматикализацией, может дать более полное представление о том, как эти языковые изменения происходят и какие факторы способствуют их развитию.

Список литературы

- 1 Сағидолда Г.С. «Бас» компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде) [Электрондық ресурс] / Г.С. Сағидолда, Г.А. Әбдімәулен // Ясауи университетінің хабаршысы. — 2023. — № 1(127). — Б. 7–21. — Қолжетімділік тәртібі: <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.01>
- 2 Paul J. Hopper and Elizabeth Closs Traugott / J. Paul. — Grammaticalization second edition, 2003.
- 3 Grammaticalization: Current views and issues / Katerina Stathi, Elke Gehweiler, and Ekkehard Konig (Ed.). — 2011.
- 4 Bybee J. The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world / J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca. University of Chicago Press, 1994.
- 5 Кенжебекова Р.С. Об изучении глаголов движения в разносистемных языках / Р.С. Кенжебекова, Л.С. Сабитова, Б.М. Ибраева. — Караганда, 2021.
- 6 Кожембердин А.Г. Казахский язык: историческая грамматика и фонетика / А.Г. Кожембердин. — Алматы, 2006.

Д.Ж. Толуспаева, Б.Ж. Сарыбаева, Н.Т. Исина, К. Апше

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөзжасамның грамматикалануы

Мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөзжасамның грамматикалану процесі қарастырылған. Грамматика деп лексикалық бірліктердің грамматикалық қызмет атқарып, тіл жүйесінің бір бөлігіне айналуындағы тілдің өзгеру механизмдерін айтады. Зерттеудің мақсаты — осы екі тілдегі сөз формаларының грамматикалануындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Мақалада грамматикалану ұғымы мен оның негізгі белгілеріне шолу жасалған. Авторлар ағылшын және қазақ тілдеріндегі грамматикалану процестеріне салыстырмалы талдау жүргізген. Екі тілде де грамматикадан өткен есімдіктер, көсемшелер, жалғаулықтар және басқалар сияқты әртүрлі сөз формаларының мысалдары қарастырылған. Сонымен қатар сөзжасамның грамматикалану процесінде семантиканың, фонетикалық өзгерістердің және контекстік факторлардың рөлі зерттелген. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі грамматикалану ерекшеліктері талданған, оның ішінде сөз формаларының типтік даму траекториялары мен олардың грамматикалық өзгергіштік механизмдері қарастырылған. Мақаланың соңында зерттеудің негізгі қорытындылары жинақталған. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөзжасамның грамматикалану үрдісінде ұқсастықтары бар, бірақ олардың даму траекториясында да айырмашылықтар бар екені анықталды. Зерттеу сөзжасамның грамматикалануына жаңа көзқарас ұсынып, ағылшын және қазақ тілдеріндегі бұл үдеріс туралы түсінікті кеңейтеді.

Кілт сөздер: грамматикаландыру, сөзжасам, ағылшын тілі, қазақ тілі, семантика, фонетикалық өзгерістер, контекст, грамматикалық вариативтілік.

D.Zh. Toluspaeva, B.Zh. Sarybayeva, N.T. Isina, K. Apshe

Grammaticalization of word forms in the English and Kazakh languages

This scientific article explores the process of grammaticalization of word forms in English and Kazakh languages. Grammarization refers to the mechanisms of language change, when lexical units acquire a grammatical function and become part of the language system. The purpose of this study is to identify similarities and differences in the grammaticalization of word forms in these two languages. The article begins with an overview of the concept of grammaticalization and its main features. Then a comparative analysis of the processes of grammaticalization in the English and Kazakh languages is carried out. Examples of various word forms are considered, such as pronouns, prepositions, conjunctions and others, which have undergone grammaticalization in both languages. In the future, the role of semantics, phonetic changes and contextual factors in the process of grammaticalization of word forms is explored. The features of grammaticalization in English and Kazakh languages are analyzed, including typical trajectories of development of word forms and mechanisms of their grammatical variability. At the end of the article, the main conclusions of the study are summarized. It is revealed that English and Kazakh languages have similarities in the processes of grammaticalization of word forms, but there are also differences in the trajectories of their development. The study offers a new look at the grammaticalization of word forms and expands the understanding of this process in the English and Kazakh languages.

Keywords: grammaticalization, word forms, English language, Kazakh language, semantics, phonetic changes, context, grammatical variability.

References

- 1 Sagidolda, G.S., & Abdimaulen, G.A. (2023). “Bas” komponentti somatikalyq frazeologizmderdin lingvomadeni sipaty (turki (qazaq, tatar, bashqurt) zhane agylshyn tilderi negizinde [Linguoculturological Character of Somatic Phraseological Units with the “Head” Component (based on Turkic (Kazakh, Tatar, Bashkir) and English]. *Yasaui Universitetinin khabarshysy — Bulletin of University of Yasawi*, 1(127), 7–21. Retrieved from: <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.01> [in Kazakh].
- 2 Paul, J. (2003). *Hopper and Elizabeth Closs Traugott*. Grammaticalization second edition.
- 3 Katerina, S., Gehweiler, E., & Konig, E. (2011). *Grammaticalization: Current views and issues*.
- 4 Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. University of Chicago Press.
- 5 Kenzhebekova, R.S., Sabitova, L.S., & Ibraeva, B.M. (2021). *Ob izuchenii glagolov dvizheniia v raznosistemnykh yazykakh [On the study of verbs of motion in languages of different systems]*. Karaganda [in Russian].
- 6 Kozhemberdin, A.G. (2006). *Kazakhskii yazyk: istoricheskaya grammatika i fonetika [Kazakh language: historical grammar and phonetics]*. Almaty [in Russian].

К.К. Садирова, Р.Б. Жазыкова*

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан
(E-mail: kulzat.sadirova@mail.ru, rau_083@mail.ru)

Ономастикалық атаулардың танымдық моделі

Ономастикалық атаулар — әлемді қабылдаудың көрсеткіштерінің бірі, олар әлем бейнесін тілде таңбалайды. Ономастикалық атаулардың бұл қызметі отандық және шетелдік ғалымдардың танымдық лингвистика бағытындағы зерттеулерінде аталып жүр. Әрбір ономастикалық атаудың мәнінде халықтың тарихынан, дүниетанымынан, әлеуметтік-мәдени өмірінен мәлімет беретін білім сақталған. Бірақ ол білімді ашудың кілті сол ономастикалық атауға қатысты өзге мәтіндермен сабақтастықта ашылады. Мақаланың негізгі мақсаты — Қазығұрт топонимі мен Ырғыз гидронимінің танымдық моделін анықтау. Осы мақсатқа сай мақалада тілдің танымдық үдерісі адам миының жұмысы мен адам санасындағы танымдық құрылымдармен анықталатыны, тілдің онтологиялық қасиеті адамның әлемді қабылдауын ұйымдастырумен байланыстылығы талданған. Ономастикалық атаулар, оның ішінде Қазығұрт топонимі мен Ырғыз гидронимі де осындай әлемді қабылдаудың көрсеткіші деп саналып, ол атаулардың астарындағы мән немесе әлеуметтік-мәдени білім анықталып, танымдық моделі айқындалған. Авторлар ғылыми зерттеулерін орындау үшін тілдік және танымдық талдау әдістерін қолданған. Зерттеу нәтижесінде Қазығұрт топонимі мен Ырғыз гидрониміне қатысты мынадай танымдық модельдер анықталған: 1) Қазығұрт топонимі: «Қазығұрт — Нұх пайғамбар кемесі», «Қазығұрт — топан су», «Нұх пайғамбар кемесі — Шопан ата / Қамбар ата / Ойсылқара», «Қазығұрт — Қорқыт ата», «Қазығұрт — Адам ата / Хауа ана», «Қазығұрт — Айбарша» 2) Ырғыз гидронимі: «Ырғыз — қарқынды өзен/ құдық/ шұңқыр өзен / ескі дария / ескі өзен», «Ырғыз — екі жынысты тіршілік иесі (гермафродит)», «Ырғыз — ерке-әйел/ батыл қыз». Мақаланың ғылыми құндылығы Қазығұрт топонимі мен Ырғыз гидрониміне қатысты танымдық модельдерді анықтау олардың имплицитті мән-мағыналарын дұрыс қабылдау мен түсінуге, сол арқылы қазақ ұлтының дүниетанымына қатысты ғылыми тұжырым беруімен байланысты болса, практикалық құндылығы осы атауларға тілдік және танымдық талдау жасау үлгісін осы тәрізді ғылыми зерттеулерде пайдалануға жарамдылығымен анықталады.

Кілт сөздер: ономастикалық дискурс, топоним, тілдік кілт (код), танымдық кілт (код), мифоним, тілдік сана, тілдік-мәдени мазмұн, танымдық негіз.

Kipicne

Қазіргі уақытта тіл білімі зерттеулерінің антропоэекті ғылыми парадигмада зерделенуі лингвистиканың дәстүрлі проблемаларын түрлі аспектіде жаңаша талдауға мүмкіндік берді. Мұндай талдаулардың жаңашылдығы тіл білімі мәселелерін әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде қарастыруымен сабақтасады. Бұл кезде тіл білімі өзінің зерттеу нысанының заңдылықтарын тарихпен, мәдениетпен, әлеуметтік психологиямен байланыста, аталған ғылымдардың жетістіктерін пайдалана отырып сипаттайды, талдайды, тұжырымдайды. Ғылыми зерттеулерде аталып жүргендей, тіл білімі өз міндетін, яғни лингвистикалық білімнің объективтену мәнін ашуда жаңа әдіс-тәсілдер іздеуде, соған сай жаңа бағыттар қалыптасып, дамып жатыр. Мұндай бағыттағы зерттеулерде тіл әлеуметтік әрекеттесу құралы, референция мен таным құралы сапасында біртұтастықта қарастырылады.

Тілдің таным құралы ретіндегі қызметін түсіндіруде біздің көңілімізді Г.В. Колшанскийдің пікірі аударды. Ол тілдің ерекше танымдық құрал болып саналмайтынын, сананың да жаратушысы тіл емес екендігін алға тарта отырып, әлемді тіл танымайтынын, соған сәйкес тіл әлем бейнесін құрмайтынын, бірақ тілде адамның шығармашылық танымдық әрекеттерінің барлық түрі бейнеленетінін және сол тілде орнығып қалатынын айтады [1; 89]. Бұл пікірден біз тілдің санамен, тілдің ойлаумен арақатынасына ерекше көңіл аудара отырып, тіл ойлаудың нәтижесінде санада орныққан білімді бейнелейтінін көреміз. Е.С. Кубрякованың [2; 6] айтуынша, тілде және тілдің ұғымдық-символдық таңбаларында әлем туралы, қоғам туралы білім көрініс табады.

Тіл танымдық үдеріс сапасында түсініледі, ол үдеріс коммуникативтік әрекетте жүзеге асады. Оның жүзеге асуының негізі бар: олар — танымдық құрылымдар және адам миының жұмысы.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: rau_083@mail.ru

В.А. Звегинцевтің [3; 8] айтуынша, адам тұтастықтағы «құрылым». Сондықтан тілді зерттегенде оны адамнан бөліп алмай, адамның түрлі физикалық, психологиялық т.б. әрекеттерімен байланыста, солардың аясында қарастыру керек. Тілді осы тұрғыдан қарастыратын бағыттарға лингвомәдениеттаным, әлеуметтік лингвистика, лингвопрагматика, танымдық лингвистика жатқызылады.

Е.С. Кубрякованың [2; 9] айтуынша, тілдің онтологиялық қасиеті — адамның әлемді қабылдауы мен оны жіктеуін ұйымдастыру мен реттеуі. Бұл тілдегі бірліктерде таңбаланады. Осындай әлемді қабылдаудың табиғатын танытатын бірліктердің бірі — ономастикалық атаулар. Олардың әрбірінің мағынасына, астарлы мәнінде тұтастай мәтіндер мазмұны немесе білім, мәдениет қазықталған. Ал ол тілде қалай қазықталды және қалай жұмыс жасайды деген мәселені анықтауда ғалымдар түрлі тәсілдер қолданып, өз тұжырымдарын ұсынады. Біз ұсынып отырған мақаламызда «Қазығұрт», «Ырғыз» ономастикалық атауларының астарындағы мифтік білімді, нақтырақ айтқанда, мифтік дүниетанымның таңбалануын сөз етпекпіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ономастикалық атауларды дәстүрлі зерттеу мен танымдық лингвистика тұрғысынан талдау әдістері ерекшеленеді. Дәстүрлі зерттеу әдістерінің мақсаты ономастикалық материалдарды жинау, оларды типтік белгілері бойынша жіктеу, оларға тілдік сипаттама беру, олардың дискурста қолданылуын анықтау болса, танымдық лингвистикада қолданылатын зерттеу әдістерінің мақсаты — нақты ономастикалық атаудың семантикалық мазмұнындағы ақпаратты айқындау ғана емес, сол мағынаның, мазмұнның оним бойында қалай шоғырланатынын, берілу жолын анықтау. Нақтырақ айтқанда, әрбір ономастикалық атау — ақпаратты тасымалдау мен кілттеу (кодтау) үшін пайдаланылатын танымдық құрылым сапасында алынып, оның ішкі құрылымы талданады. Танымдық лингвистикада аталған мақсатта екі талдау түрі ұсынылады: 1) ономастикалық бірлікті танымдық талдау немесе танымдық ономастикалық талдау, 2) ономастикалық бірлікті концептуалды талдау немесе концептуалды ономастикалық талдау [4, 46].

Ономастикалық бірлікті танымдық талдауда жалқы есімдер құрылымының негізінде жатқан танымдық тетіктер (механизмдер) анықталса, ономастикалық бірлікті концептуалды талдауда жалқы есімдердің барлық мүмкін қолданыстарын уәждейтін концептуалды желіні анықтау мақсат етіледі. Бұл жағдайда әр ономастикалық атау ономастикалық концепт сапасында қаралады да, соның құрылымы, желісі қалпына келтіріледі. Ономастикалық концепт — ономастикалық ақпаратты сақтау мен таратуды жүзеге асыратын және сол алынған білімді санада құрылымдайтын, түсінуге мүмкіндік беретін бірлік. Ол тілдік концептуалды жүйенің құрылымына енеді және әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлігі болып саналады. А.С. Щербактың айтуынша [5, 152], ономастикалық концепт — ономастикалық білімнің ерекше типі, ол жалқы есімдердің семантикасын анықтайды, шындықтың ономастикалық үзігі туралы білім болып саналады.

Біз осы айтылғандарға сүйене отырып, зерттеуіміздің мақсатына сай «Қазығұрт», «Ырғыз» атауларының астарындағы ономастикалық және мифологиялық білімді және оның осы атаулар мазмұнында шоғырлану жолдарын, танымдық құрылымдарын тілдік және танымдық (когнитивтік) талдау әдістерін қолданып зерделеуге тырыстық. Зерттеу материалдарын ғылыми еңбектерде, этимологиялық, топонимикалық, түсіндірме сөздіктерде «Қазығұрт», «Ырғыз» атауларына қатысты берілген мәліметтер құрайды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Ономастикалық атаулардың тілде орнығуы — сол атау пайда болған уақыт пен сол атаудың белгілі бір нысанға не тіршілік иесіне т.б. берілуі себебінен, яғни танымдық үдеріс нәтижесінде болған деген пікірді ұстана отырып, сол атаудың тілдегі қазіргі мағынасы бастапқы мағынасына сай келуі де, не өзгеріске ұшырап басқа мағына алуы да, дыбыстық не тұлғалық өзгеріске түсуі де мүмкін дейміз. Бұл да бертіндегі уақыттың не оқиғаның не нысанның танымда қайта бейнелену нәтижесі, демек, бұл тұста да танымдық үдеріс бар. Сондықтан ономастикалық атаулардың мағынасындағы не аталуындағы өзгерістер де әлемді қабылдаудың не жіктеудің көрінісі деп оны әлеуметтік әрекеттесу нәтижесі деп түсініп, ономастикалық дискурс терминін қолданып отырмыз. Біздің түсінігімізде ономастикалық дискурс дегеніміз — өз мағынасына қандай да бір этностың тарихи, тілдік-мәдени ақпаратын бекіткен ономастикалық атаулардың коммуникативтік жағдаятта зерделенуі (когнитивтік құрылымда орнығуы), соның нәтижесінде сақталып, бір ұрпақтан екінші ұрпаққа

ұлттық код сапасында тасымалдану қозғалысы. Бұл үдеріс кезінде ономастикалық атаулар әр кезеңнің ұлттық құндылықтарына сәйкес жаңаша мәнге ие болып, не керісінше бастапқы мазмұнынан алшақтап, кейде өз архисемасынан ажырауы мүмкін. Мұндай жағдай, біріншіден, тілдік санадағы әлем бейнесінің жұтаңдауына, екіншіден, этностың рухани әлсіреуіне, сөйтіп бірте-бірте мәдени иммунитетінің жойылуына әкеледі. Ал ономастикалық атаулардың ұлттық құндылықтар өзгерісіне сай жаңаша мәнге ие болып, тамырын ұлт болмысынан үзбей, архисемасынан ажырамай, жаңғырып қолданылуы ономастикалық кеңістігін (сөзде қолданылу аймағын) кеңейтеді.

Мифонимдердің тілдік санадағы мифологиялық көрінісін талдауда танымдық лингвистиканың әдістерін қолдандық. Өйткені мифотанымдық білім — ұлттық білімнің танымдық негізінің (когнитивтік базасының) құрамдас бөлігі. Бұл білім де тілдік санада танымдық құрылымдар мен танымдық модельдерде бекітіліп, ұлттық дискурста ұрпақтан-ұрпаққа беріледі, тілдің дискурстағы куммулятивтік қызметі арқылы ұлттық кодтың бекітілуі мен декодталуын (оқылуын) жүзеге асырады. Ұлттық танымдық негізде (когнитивтік базада) орныққан білім игерілген кезде дискурс қатысушыларының тілдік санасында нақты атаулардың ассоциативтік-бейнелік компоненті түзіледі. Оның көрінісі жеке тілдік сана мен ұлттық тілдік санада бірдей көрініс таппауы да мүмкін. Мысалы, «Қазығұрт» мифотопонимінің ұжымдық тілдік санадағы ассоциативтік бейнесі ол туралы әр қазаққа өте таныс, жадында жатталған *«Қазығұрттың басында кеме қалған, Ол әулие болмаса, неге қалған?»* немесе *«Қазығұрттың басында кеме қалған, Ол киелі болмаса, неге қалған? Ішінде екі қозы болған екен, Шопан ата деген сөз содан қалған»* деген айтылым мен *«Қазығұрттың басында топан су қаптағанда Нұх пайғамбар кемесі тоқтап, сол жерде адамзаттың екінші рет (біріншісі Адам ата мен Хауа ананың жерге түскен кезінде басталған) өмірі басталып, ұрпағы тараған екен»* деген ойды мазмұндайтын мәтіннің танымал болуымен сабақтастықта танылады. Осы білім сақталған ұлттық тілдік санадағы Қазығұрттың ассоциациялық бейнесі *«Қазығұрт — Нұх пайғамбар кемесі», «Қазығұрт — топан су», «Нұх пайғамбар кемесі — Шопан ата / Қамбар ата / Ойсылқара»* моделімен белсенді көрінсе, *«Қазығұрт — Қорқыт ата», «Қазығұрт — Адам ата / Хауа ана», «Қазығұрт — Айбарша»* моделімен жанама сипатта көрінеді, бірақ бұл екеуінің қарым-қатынасы шартты, олай дейтін себебіміз мифтік мәтіндер тереңірек игерілген сайын жанама сипатты ассоциациялық бейнелік компонент белсенділігі артады, сол арқылы ұлттық кілттің (кодтың) ұжымдық тілдік санадағы ықпалы артады, мазмұны байиды, мифотанымның көкжиегі кеңейеді. Осы атаулар қазақ ономастикалық дискурсындағы әлемнің ономастикалық бейнесін сипаттауға негіз болады. Мұндағы *әлемнің ономастикалық бейнесі дегеніміз — қоршаған ортаны, әлемді түсінудің менталды формасы, ол ономастикалық концептілер арқылы, мифотопонимдік концепт арқылы* көрініс табады.

Танымдық негіз (когнитивтік база) деп отырғанымыз — қандай да бір ұлттық-лингвомәдени қауымдастық өкілі мен мәдени менталитет иелерінің барлығына бірдей тән, санасында нақты бір ретпен құрылымдалған, міндетті түрде болатын білімдер мен ұлттық детерминденген және ықшамдалған түсініктер жиынтығы [6; 41]. Ономастикалық лексиканың танымдық негізі (когнитивтік базасы) дегеніміз — ұлттық дискурста жұмсалатын антропонимдер мен топонимдердің астарындағы әлеуметтік-мәдени білім (импликациялар) жиынтығы. Ол терең ойлау арқылы тілдік таңба мазмұнынан оқылады, тілдік және концептуалды талдаулар арқылы қайта құрылымдалады, тілдік категориялардың танымдық (когнитивтік) негіздерін құрайды. Жалқы есімдердің танымдық негіздерінің немесе есімдер стереотипі архетиптік мәдениетпен шарттасады және әлеуметтік мифологияның құрамдас бөлігі ретінде әлеуметтену үдерісінде игеріледі [7; 34].

«Қазығұрт» мифотопонимі атау ретінде тілдік код не вербалды код деп саналса, екінші жағынан, бұл атау танымдық кілтке (когнитивтік кодқа) жатады. Тілдік және танымдық кілт (когнитивтік код) профессор Н. Уәлидің айтуынша, оқырманға ескі заманның «есігін» ашатын кілттер. Бір жағынан, бұл тәрізді таңбалар тілдік кілт (код) болса, екінші жағынан, танымдық кілт (когнитивтік код) я болмаса тіл субъектісінің санасындағы ақиқат дүниенің картинасы ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі. Мәтіндегі әлгіндей тілдік таңбалар оқырман санасындағы ақиқат дүние туралы «тыныш» күйдегі білімдерді «оята» бастайды, екі бірдей кілт (код) — тілдік код пен когнитивтік код — ашылғанда ғана сөз субъектілерінің (адресат пен адресант) арасында диалог болады, яғни түсіністік пайда болады» [8; 29].

«Қазығұрт» мифотопониміне лингвистикалық және концептуалдық талдау жасап, тілдік кодты реконструкциялауға тырыстық. Бұл осы атаудың когнитивтік негіздемесі болып саналады.

«Қазығұрт тауы — Нұх пайғамбар кемесі»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Қазығұрт — Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан тау атауы, Нұх пайғамбар кемесі — Нұх пайғамбар топан су қаптағанда мінген кеме.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: Қазығұрт тауы — дүниені топан су басқанда су баспаған жалғыз тау, басқа таулардай биік болмаса да, су астында шөкпеген ерекше киелі тау.

Құндылық компоненті: Нұх пайғамбардың сұрауымен Алланың рақымшылығы түсіп, кемедегі тіршілік иелерінің тірі қалуы — адамзат дамуының бастау көзіне айналуы.

«Қазығұрт әулие — топан су»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Қазығұрт — Алатаудың батыс баурайында аласа тауда өмір сүріп, құдайға құлшылық еткен әулие кісі.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: Қазығұрт әулие — Құдайдан мінажат етіп, дұға оқу арқылы халыққа араша түскен тіршілік иесі.

Құндылық компоненті: Қазығұрт әулие — ар тазалығы, адалдық пен пәктіктің символы.

«Нұх пайғамбар кемесі — Шопан ата / Қамбар ата / Ойсылқара / Зеңгі баба»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Төрт түлік мал пірлері: Шопан ата — қойдың пірі / Қамбар ата — жылқының пірі / Ойсылқара — түйенің пірі, Зеңгі баба — сиырдың пірі. С. Қондыбай Қамбарға қатысты мәліметтерді жинақтай отырып, оны «ежелгі далалық образ» деп келтіріп, «Көл иесі — Қамбар-ау, Шөл иесі — Қамбар-ау, Қарағыма көз сал-ау» деген жолдарды келтіреді [9; 37].

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: Төрт түлік малдың тұяғы тиген жерлердің киелі саналып, соның негізінде пірге айналуы.

Құндылық компоненті: Төрт түлік — қазіргі түркі халықтарының тұрмысында күнкөріс пен тіршіліктің негізгі көзі.

«Қазығұрт тауы — Қорқыт ата»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Қазығұрт — Қорқыт ата жырында кездесетін тау атауы. Оғызханның күңінен туған алты баласының атының бірі. Қорқыт ата — түркі халықтарына ортақ ұлы ойшыл, жырау, қобызшы.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: Қорқыт (Қазы + Қорқыт = Қазығұрт) — Құдайдан мінажат етіп, дұға оқу арқылы халықты топан судан арашалап қалған әулие.

Құндылық компоненті: Қорқыт ата — халық қамқоршысы, қолдаушысы.

«Қазығұрт тауы — Адам ата / Хауа ана»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Адам ата — Құдай өзі жасаған алғашқы адам, Хауа ана — күллі адамзат атаулының анасы, Адам атаның зайыбы.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: ортасынан қақ бөлінген жартас — Адам ата мен Хауа ананың бейнесі. Қос жартастың ортасынан өту арқылы өзінің бойындағы қорқыныш пен жамандықтан арылуға талпыныс жасайтын, әрі сәбилі болғысы келетін адамдардың тілегін қабыл ететін киелі орын.

Құндылық компоненті: Ерлі-зайыптылар арасындағы отбасылық құндылықты, ұрпақ жалғастығын насихаттау.

«Ғайып ерен — қырық шілтен»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Қырық дене — қырық әулие, пір. Адамдар арасында кезбе-кезбе дәруіштер немесе жарлы-жақыбай құсап өмір сүретін, көзге көрінбейтін рухтар.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: Адамды қолдап жүретін, бірақ көзге көрінбейтін рух, Қыдыр.

Құндылық компоненті: Бүкіл дүниені басқарып отыратын, адамзатты қолдаушы, қамқоршы күдіретті әулие. Жанашырлық танытып, адамдарға әрқашан көмекке келу, жолаушыға, қысылған адамға қол ұшын беру.

«Қазығұрт — Айбарша»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Қазығұрт — елді жаудан қорғаған батыр, Айбарша — ханның Қазығұртқа ғашық болған отыз ұлдың ішіндегі жалғыз қызы.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: екі жастың шексіз сүйіспеншілігін сипаттайтын мәңгілік махаббат символы, дастархан — Айбарша қыз тілегінің (о дүниелік тойының) қабыл болуының белгісі.

Құндылық компоненті: Әділдіктің салтанат құруы, зұлымдықтың жеңілуі, шынайы махаббаттың мәңгілігі, шын ниеттің қабыл болуы.

Ал «Ырғыз» мифонимінің мазмұнында жасырынған мифотанымдық ақпаратты не білімді соған қатысты мифтік мәтіндер мазмұны мен атаудың шығу төркініне қатысты ақпараттарға сүйене отырып анықтаймыз.

Ырғыз деген жердің де, өзеннің де аты бар. Ғылыми зерттеулердегі тұжырымдарға сүйенсек, «Ырғыз» мифонимінің символдық мағынасы өзеннің осы атты иеленуіне түрткі болған. *Ырғыз* бастапқыда (X ғасырда) *Ирхиз* тұлғасында аталады. Аталған гидронимнің шығу төркіні туралы бірнеше нұсқа бар: «топоним түркілік *ырг* «ілгек», яғни «қарқынды өзен» немесе *ирги*-ден «шірік» мағыналы сөздерімен төркіндес. Башқұртстанның топонимиясында *ыр* элементімен келетін бірнеше өзен бар: Ырғызлы, Ырғазы, Ырғайзы, Ырғазы» [10; 160]. «Ырғыз гидронимі *ыр//ор* «құдық, шұңқыр» және түркі *уғуз* «өзен» деп талдайды [11; 174]. Ғалым өзен атауы құрамындағы *ыр* тұлғасын жеке толық мағыналы сөз ретінде таниды. Ырғыздың түрлі дыбыстық және тұлғалық варианттары Қазақ жерінен басқа, Ресей, Орта Азия өңірлерінде де көптеп кездеседі. Мысалы, *irgiz, irxis, irxi, Arhyz, Yrhyz, Ulken, Kishi Irqaz* т.б. атаулары көптеп кездеседі.

Орталық Чулымның ежелгі арналарының бірінде *Ергоза* атты халық мекендейтін село кездеседі. Орыс тілінің жергілікті ерекшеліктеріне сай *Ызырга, Иргаза* варианттары да қолданылады. Мұндай жер-су атауы Орталық Чулымның ежелгі салаларының атауымен түсіндіріледі: *зуг* — ескі арна (сөзбе-сөз «*ескі дария*»). Бұл сөздің соңғы дыбысы түсіп қалған, ал қалған бөлігі (эргиза) табыс септігі ретінде аналогия бойынша эргизаның атау септігі формасын жасауға негіз болған.

Балқария топонимиясын зерттеушілер Дж.Н. Коков пен С.О. Шахмурзаев: «*Ырхы* кьол аталуы балқар тілінде қолданылатын *ырхы* «ағын» (жиналған қар мен жаңбыр суы) лексемасымен төркіндестіреді» [12; 10].

А.А. Әбдірахманов: «Тіліміздегі *Ырғыз* топонимінің шығу төркіні Шулым татарлары тіліндегі *Эргизу* (мұнда *эрги-зуг* тұлғасының қысқарған варианты) сияқты. Яғни *Ергизут > Ерги-зу > Ергиз > Ырғыз* болып өзгерген. Оның бастапқы формалары көне түркі тайпаларының ішінде жасалып, соңғы «ырғыз» нұсқасы қазақ тілінде осы тұлғада қалыптасқан», — дейді [13; 202].

Ә. Нұрмағамбетұлы: «Ырғыз өзені атауының тұлғалық сипаты — мұндағы «ырғ» түбірі қазақ тіліндегі «көне, ескі» формаларымен мағыналас сөз. Тоғалар тілінде *erhu*, тувада *эрги*, якуттарда *эрга*, якуттарда — *эргэ*, хакашша *иргі* — «ескі» сары ұйғырлар тілінде — ерке тұлғалы сөздер «ескі, көне» деген мағыналарды береді» деп көрсетеді. Хакас жері арқылы өтетін Чулым өзенінің саласы *Ирзі* Уустің қазақша мағынасы «ескі өзен» дегенді білдіреді екен. Ал атаудың екінші құрамындағы *ыз* ерте кездердегі — «өзен» сөзі деп қарайды. Сонда алғаш «иргі уус» аталған өзен, біршама өзгерістерден кейін қазақ тілінде «Ырғыз» тұлғасында қалыптасқан» деп береді [14; 63].

М.А. Хабичев «*Arhuz* гидронимі *arhys* тұлғасынан туындайтын (ср.: к. -балқ. *urhu* «ағын» <*ar* «ағын» + кішірейту мәнді есім тудыратын аффикс — *hy*) «ағын» + *yz < uz* «су», «өзен» *irqaz* және *irgiz* лексемаларының көне тұлғалары» деп береді [15; 54].

Ырғыз гидронимі осы жоғарыда талданатын топонимдердің дыбыстық нұсқасы деуге болады. Ырғыз сөзі — екі құрамды.

Құрылымдық тұрғыда гидроним *ыр* мен *ғыз* тұлғаларынан жасалған. Қазіргі башқұрт тілінде «*ырғыз*» сөзі, біріншіден, «*екі жынысты тіршілік иесін — гермафродитті*», екіншіден — «*батыл қыз*» дегенді білдіреді екен. Башқұрттардың аңыздарына қарағанда *Ырғыз* гидронимі «*Ир-қыз ине был!*» («Батыл қыз бол!») деп айтылғаннан шыққан. Тағы бір аңызда осыған ұқсас мотив бар: Өзенде суға түсіп жүргенде, бір кездері оны ұнатып, жарыста қыздан жеңіліп қалған жас жігіттердің садағынан қайтыс болған батыл қыз Айстанның құрметіне аталған [16; 106-108]. Қазіргі Башқұрт тілінде «*Ир-Қыз*» эпитеті, сөзбе-сөз, *еркек-әйел*, батыр, ер мінезді, қажырлы қыз-келіншекке байланысты көптеп жұмсалады. Дегенмен өзен атауына байланысты хикаяда аталған атауды батыр қыз баламен қатысты баяндау этиологиялық мифпен байланысты берілсе керек. Бұл гидроним атауының сырын, аталу тарихын анықтауда халық арасындағы аңыздық сипаттағы хикаяттарға, түрлі ғылым саласында зерттелген материалдар көзіне сүйенеміз. Мұндай қасиетті құдай атымен сәйкес баламаланатын халықтардың мифтік ойлау жүйесінің әмбебаптығы арқылы талданады. Сондықтан кез келген ұлттың символдық рухани мифологиялық ой нәтижелерінің мазмұнын жете бағдарлауда түрлі хикая-аңыздар, мифтік сипаттағы әңгімелерге шолу жасаймыз.

Антикалық грек елінде Гермафродит Гермес және Афродитаның жаратылысынан өте әдемі қос жынысты ұлы өмір сүрген. Гермафродит он бестен асқанда Азия елдерін аралауды мақсат етеді. Ол елдерді аралап жүріп, қайнар бұлаққа келіп, суға түседі. Сол бұлақ басында бір керемет әдемі қыз жігітке ес-түссіз ғашық болып қалады. Бірақ бір-бірінің сезімдерін қабылдай алмайды. Қатты

киналған қыз құдайларға Гермафродитпен біріктіруді сұрайды. Құдайлар оның өтінішін қабылдап, оны екі жынысты етіп жібереді.

Бұл жерде башқұрт халқының аңыз хикаясына гректердің аңызы мазмұндық жағынан (*өзенге суга түсу, қыздың жігітке ғашық болуы*) сәйкес келетінін аңғарамыз. Бұл жерде тоқтала кететін жайт, ежелгі *Ырғыз* құдайы культіне қатысты нанымдар башқұрттарда осы күнге дейін ұмытылмаған. Бұл жайында П.М. Кудряшев: «Егер жас қыз башқұрт жігітіне деген сүйіспеншілікті сезінсе және башқұрт та сұлуды өзара жақсы көріп қалса, онда бұл табиғи сүйюге немесе бір жыныстың екінші жынысқа ұмтылысы деп есептелмейді. Бұл башқұрт кемпірлерінің пікірінше, жас жігіт пен әдемі қыз бір уақытта бір судан су ішкен» дегенді білдіреді [17; 363].

Бұл жерде атап өтетін жайт, екі жынысты құдай кездесетін барлық халықтарда оның есімі екі құрамды болып келеді: грек. Гермафродит — Гермес + Афродита, қыт. Ян-Инь — Ян + Инь, еврей. Йаховах — Йах + Ховах (Хавах или Ева), бұлардың қатарына башқұрт *Ырғыз* – Ир+кыз, сөзбе-сөз, «ер-кыз» сөзі жақындайды. «Мұнда келтірілетін *yr̥gys*||*yr̥-gyz*||*yr̥xus*||*yr̥xu* сипаттас лексемалар су объектісімен байланысты көл-өзен атауларын, тіпті кей тілдерде «ағынды су» мағыналарында да қолданыла береді екен. Бұған қосымша көне ұйғыр тілінде «арсу» *гермафродит* мағынасында қолданылған. *Ырғыз*, *арсу* «гермафродит», *Ырғыз* «екі жынысты құдай» арасындағы байланыс, *ырғыз/ырхыс* «ағын» арасындағы байланыс ойдың символдық сипаты негізінде түсіндіріледі [18; 40]. Башқұрт тілінде *Ырғыз*, *Ырғызлы* сөзі тек гидронимдер құрамында сақталып қалған. Башқұртстанның Бурзян ауданында *Ырғызлы* гидронимінен қалыптасқан *Ырғызлы* ойконимі бар. Олардың мағыналары сумен, ағынмен және жасаушы күшті символмен көрсететін аталған топонимдермен үндеседі.

Жоғарыдағы мәліметтерді негізге ала отырып «*Ырғыз*» атауының танымдық (когнитивтік) негіздемесін немесе моделін анықтасак:

«*Ырғыз* — қарқынды өзен/құдық/шұңқыр өзен/ескі дария/ескі өзен»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: Ақтөбе облысының Әйтеке би, *Ырғыз* аудандары жеріндегі өзен. Ұзындығы — 593 км, Ақтөбе облысының шығысында орналасқан ол Қостанай, Қарағанды облысымен шекаралас, Мұғалжар тауының шығыс беткейіндегі бұлақтардан басталып, Торғай өзеніне қосылып, Шалқартеңіз көліне құяды.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: *Ырғыз* ағысы қарқынды өзен (судың екпіні), құдық/шұңқыр (тереңдігі), ескі (бұрыннан бар, уақыт).

Құндылық компоненті: Су — тіршілік көзі.

«*Ырғыз* — екі жынысты тіршілік иесі (гермафродит)»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: екі жынысты құдай.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: екі жыныстының бір-біріне ұмтылысы, сүйіспеншілік сезім, жас жігіт пен әдемі қыздың бір уақытта бір судан су ішуі (тағдырларын тоғыстыру).

Құндылық компоненті: сүйіспеншілік, жақсы көру сезімі құдыретті.

«*Ырғыз* — ерке-әйел/батыл қыз»:

Ұғымдық немесе фактуалды компоненті: батыр, ер мінезді, қажырлы қыз, садақ ату жарысында жігітті жеңіп, соның салдарынан жеңілген жігіт садағынан қаза тапқан қыз.

Бейнелі-ассоциативтік компоненті: қос жынысты жігітке ғашық болып, қосыла алмаған, құдайлар өтінішін қабыл алған қыз, мерген қыз — ағынды өзен (*Ырғыз*).

Құндылық компоненті: батылдық, мергендік жынысқа тәуелсіз, күш атасын танымас.

Қорыта айтқанда, «Қазығұрт» мифотопонимі мен «*Ырғыз*» мифогидронимі қазақтың тілдік санасында тау және су культімен байланысты жалпы мифологиялық жүйе заңдылығына сай үшдеңгейді «аспан — жер — жерасты» байланыстырушы ғана емес, қос тағанды қарама-қарсылықты «жақсылық-жамандық», «әділеттілік-әділетсіздік», «өмір-өлім» біртұтастандырған сипатқа ие.

Қорытынды

Ономастикалық дискурс бірліктерінің (ономастикалық атаулардың) мазмұндық астарындағы әлеуметтік-мәдени білім жиынтығы терең ойлау арқылы тілдік таңба мазмұнынан оқылады, ол тілдік және концептуалды талдаулар арқылы қайта құрылымдалады. Оны «Қазығұрт», «*Ырғыз*» атауының танымдық (когнитивтік) модельдері дәлелдей алады.

– «Қазығұрт» дүниенің үш деңгейіне де ортақ, соларды байланыстырушы орталық «қазық», «Бәйтерек» бейнесімен тепе-тең түсетін бейне, символ. Олай деуге негіз тілдік санада мынадай мифтік ақпараттардың орныққандығы: «Қазығұрт» арқылы жаратушы адамзаттың екінші рет ұрпақ жаюына мүмкіндік берді, «Қазығұрт» пенделердің тілегін жаратушыға жеткізіп, қабыл ететін орын,

«Қазығұрт» пенделік күнәлары мен кінәлары бар адамдардың жаратушы алладан кешірім сұрап, кешірім алатын орны (Адам ата мен Хауа ана таңба белгісінің арасынан өткенде кейбір жандардың өте алмай қалуының себебімен байланыстырылуы). Мұны басқа биік таулардың емес, «топан су» қаптағанда Нұх пайғамбар кемесінің осы тауға тірелуін жаратушының қалауы.

– «Қазығұрт» ортаңғы әлемдегі адам, жай адам емес Қазығұрт батыр, әулие немесе Қазы Қорқыт, сол тау етегін мекендеген этнос атауы.

– «Ырғыз» да дүниенің үш деңгейіне де ортақ: өзен/су — екі дүниені, тірілер мен өлілер арасын жалғастырушы (нәресте өмірге келгенде қырық қасық суға шомылдырылуы, адам о дүниеге аттанарда сүйекті жууы).

– «Ырғыз» — құдық, шұңқыр, демек, жерасты әлемі.

– «Ырғыз» — ерке қыз/батыл қыз, яғни ортаңғы әлем, тірілер әлемі.

– «Ырғыз» — екі жынысты тіршілік иесі (гермафродит), аспан әлемі, құдайлар әлемі.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің тарапынан қаржыландырылатын «ЖТН АР 09259776 Ономастикалық дискурс: мифологиялық аспекті» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. — М.: Наука, 1999. — 102 с.
- 2 Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантика термина «когнитивный» / Е.С. Кубрякова // Вестн. ВГУ. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2001. — № 1. — С. 4–10.
- 3 Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию / В.А. Звегинцев. — М.: Либроком, 2009. — 327 с.
- 4 Робустова В.В. В когнитивной ономастике / В.В. Робустова // Вестн. Моск. ун-та. Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2014. — № 1. — С. 41–48.
- 5 Щербак А.С. Ономастический концепт как единица знания / А.С. Щербак // Когнитивные исследования языка. — Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. / гл. ред. Е.С. Кубрякова; отв. ред. Н.Н. Болдырев. — М.; Тамбов, 2009. — С. 152, 153.
- 6 Тасполов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты: фил. ғыл. канд. ... дис. автореф.: 10.02.02 — Қазақ тілі / Б.Т. Тасполов. — Алматы, 2010.
- 7 Пак С.М. Ономастикон как объект филологического исследования (на материале американского дискурса XIX–XX вв.): дис. ... д-ра филол. наук. 10.02.04 — «Германские языки» / С.М. Пак. — М., 2005. — 366 с.
- 8 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. д-ры ... дисс. 10.02.02 — Қазақ тілі / Н.Уәли. — Алматы, 2007. — 328 б.
- 9 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 4-кітап. — 502 бет.
- 10 Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. — М.: Мысль, 1966. — 509 с.
- 11 Словарь топонимов Башкирской АССР / сост.: А.А. Камалов, Р.З. Шакуров, З.Г. Ураксин, М.Ф. Хисматов. — Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1980. — 200 с.
- 12 Коков Дж.Н. Балкарский топонимический словарь/ Дж.Н. Коков, С.О. Шахмурзаев. — Нальчик: Эльбрус, 1970. — 170 с.
- 13 Әбдірахманов А.А. Топонимика және этимология / А.А. Әбдірахманов. — Алматы: Ғылым, 1975. — 207 б.
- 14 Нұрмағамбетұлы Ә. Жер-судың аты — тарихтың хаты / Ә. Нұрмағамбетұлы. — Алматы: Балауса, 1984. — 64 б.
- 15 Хабичев М.А. К гидрономике Карачая и Балкарии / М.А. Хабичев. — Нальчик: Эльбрус, 1982. — 134 с.
- 16 Башкирия в русской литературе: [В 6-и т.]. — Т.1 / сост. М.Г. Рахимкулов и др. — Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1989. — 512 с.
- 17 Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. / Э.Н. Наджип. — М.: Наука, 1989. — 283 с.
- 18 Нұржекеев Б. Өзендер өрнектеген өлке / Б. Нұржекеев. — Алматы: Жалын, 1987. — 228 б.

К.К. Садирова, Р.Б. Жазыкова

Когнитивная модель ономастических имен

Ономастические имена являются одним из показателей восприятия мира, они маркируют картину мира в языке. Эта деятельность ономастических названий отмечается в исследованиях отечественных

и зарубежных ученых в области когнитивной лингвистики. В сущности каждого ономастического имени сохранены знания, дающие сведения из истории, мировоззрения, социокультурной жизни народа. Но ключ к открытию знания он раскрывает в преемственности с другими текстами, относящимися к тому же ономастическому названию. Основная цель научной работы — определение когнитивной модели топонима Казыгурт и гидронима Ирғиз. В соответствии с этой целью в статье проанализировано, что познавательный процесс языка определяется работой человеческого мозга и когнитивными структурами в сознании человека, связано ли онтологическое свойство языка с организацией восприятия мира человеком. Ономастические имена, в том числе топоним Казыгурт и гидроним Ирғиз также считаются показателем восприятия такого мира, определяющим значение или социокультурное знание под названиями и определяющим когнитивную модель. Авторы использовали методы языкового и когнитивного анализа для выполнения своих научных исследований. В результате исследования были выявлены следующие когнитивные модели, относящиеся к топониму Казыгурт и гидрониму Ирғиз: 1) топоним Казыгурт: «Казыгурт — корабль пророка Ноя»; «Казыгурт — потоп»; «корабль пророка Ноя — Шопан ата/ Камбар ата/ Ойсылкара»; «Казыгурт — Коркыт ата»; «Казыгурт — Адам/ Ева»; «Казыгурт — Айбарша»; 2) гидроним Ирғиз: «Ирғиз — река с сильным течением/ колодец/ яма/ древняя река/ старинная река»; «Ирғиз — существо обоего пола (гермафродит)»; «Ирғиз — балованная женщина/ смелая девушка». Научная ценность статьи заключается в том, что определение когнитивных моделей в отношении топонима Казыгурт и гидронима Ирғиз связано с правильным восприятием и пониманием их имплицитных значений, тем самым давая научные выводы относительно мировоззрения казахского народа, практическая ценность определяется пригодностью использования в подобных научных исследованиях модели языкового и когнитивного анализа этих названий.

Ключевые слова: ономастический дискурс, топоним, языковой код, когнитивный код, мифоним, языковое сознание, лингвокультурное содержание, когнитивная основа.

K.K. Sadirova, R.B. Zhazykova

Cognitive model of onomastic names

Onomastic names are one of the indicators of perception of the world, they mark the picture of the world in the language. This activity of onomastic names is noted in the research of domestic and foreign scientists in the field of cognitive linguistics. In the essence of each onomastic name, knowledge is preserved that gives information from the history, worldview, and socio-cultural life of the people. But he reveals the key to the discovery of knowledge in continuity with other texts relating to the same onomastic name. The main purpose of the scientific work is to determine the cognitive model of the toponym Kazygurt and the hydronym Irgiz. In accordance with this goal, the article analyzes that the cognitive process of language is determined by the work of the human brain and cognitive structures in human consciousness, whether the ontological property of language is related to the organization of human perception of the world. Onomastic names, including the toponym Kazygurt and the hydronym Irgiz, are also considered an indicator of the perception of such a world, determining the meaning or socio-cultural knowledge under the names and determining the cognitive model. The authors use the methods of linguistic and cognitive analysis to carry out their scientific research. As a result of the study, the following cognitive models related to the toponym Kazygurt and the hydronym Irgiz were identified: 1) toponym Kazygurt: “Kazygurt — the ship of the prophet Noah”, “Kazygurt — the flood”, “the ship of the prophet Noah — Shopan ata / Kambar ata / Oysylkara”, “Kazygurt — Korkyt ata”, “Kazygurt — Adam / Eve”, “Kazygurt — Aybarsha” 2) hydronym Irgiz: “Irgiz — a river with a strong current / water well / pit / ancient river / old river”, “Irgiz is a being of both sexes (hermaphrodite)”, “Irgiz is a pampered woman / brave girl”. The scientific value of the article lies in the fact that the definition of cognitive models in relation to the toponym Kazygurt and the hydronym Irgiz is associated with the correct perception and understanding of their implicit meanings, thereby giving scientific conclusions about the worldview of the Kazakh people, the practical value is determined by the suitability of using models of linguistic and cognitive analysis of these names in such scientific research.

Keywords: onomastic discourse, toponym, language code, cognitive code, mythonym, linguistic consciousness, linguistic and cultural content, cognitive basis.

References

- 1 Kolshanskii, G.V. (1999). *Obektivnaia kartina mira v poznanii i yazyke [An objective picture of the world in cognition and language]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Kubryakova, E.S. (2001). O kognitivnoi lingvistike i semantika termina «kognitivnyi» [About cognitive linguistics and the semantics of the term “cognitive”]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Lingvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Bulletin of the Voronezh State University. Linguistics and intercultural communication*, 1, 4–10 [in Russian].

- 3 Zvegintsev, V.A. (2009). *Ocherki po obschemu yazykoznaniyu [Essays on general linguistics]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- 4 Robustova, V.V. (2014). V kognitivnoi onomastike [In cognitive onomastics]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 19. Lignvistika i mezhkulturnaia kommunikatsiia — Bulletin of the Moscow University. Series 19. Linguistics and intercultural communication*, 1, 41–48 [in Russian].
- 5 Shcherbak, A.S. (2009). Onomasticheskii kontsept kak edinita znaniia [Onomastic concept as a unit of knowledge]. *Kognitivnye issledovaniia yazyka. Vypusk IV. Kontseptualizatsiia mira v yazyke: kollektivnaia monografiia — Cognitive language studies. Issue IV. Conceptualization of the world in language: collective monograph*. E.S. Kubryakov & N.N. Boldyrev (Eds.). Moscow; Tambov, 152, 153 [in Russian].
- 6 Taspolatov, B.T. (2010). Qazygurt oniri toponimiasynyn etnolingvistikalıq sipaty [Ethnolinguistic character of the toponymy of Kazygurt region]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Pak, S.M. (2005). Onomastikon kak obekt filologicheskogo issledovaniia (na materiale amerikanskogo diskursa XIX–XX vv.) [Onomasticon as an object of philological research (based on the material of the American discourse of the XIX–XX centuries.)]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 8 Uali, N. (2007). Qazaq soz madenietinin teoriialyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Kondybai, S. (2004). *Argyqazaq mifologiiasy [Distant Kazakh mythology]*. Vol. 4. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 10 Nikonov, V.A. (1966). *Kratkii toponimicheskii slovar [A short toponymic dictionary]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Kamalov, A.A., Shakurov, R.Z., Uraksin, Z.G., & Chismatov, M.F. (Eds.). (1980). *Slovar toponimov Bashkirskoi ASSR [Dictionary of toponyms of the Bashkir ASSR]*. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- 12 Kokov, J.N., & Shakhmurzaev, S.O. (1970). *Balkarskii toponimicheskii slovar [Balkar Toponymic Dictionary]*. Nalchik: El-brus [in Russian].
- 13 Abdrakhmanov, A.A. (1975). *Toponimika zhane etimologiya [Toponymy and etymology]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 14 Nurmagambetuly, A. (1984). *Zher-sudyn aty — tarikhtyn khaty [Name of land — letter of history]*. Almaty, Balausa [in Kazakh].
- 15 Khabichev, M.A. (1982). *K gidronomike Karachaia i Balkarii [To the hydronymics of Karachay and Balkaria]*. Nalchik: El-brus [in Russian].
- 16 Rakhimkulov, M.G. & et al. (1989). *Bashkiriia v russkoi literature [Bashkiria in Russian literature]*. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatelstvo, 1 [in Russian].
- 17 Nadjip, E.N. (1989). *Issledovaniia po istorii tiurkskikh yazykov XI–XIV vv. [Researches on the history of the Turkic languages of the XI–XIV centuries]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 18 Nurzhekeev, B. (1987). *Ozender ornektegen olke [The land covered by rivers]*. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].

Zh.K. Bekova^{1*}, A. Islam¹, G. Bauyrzhan²¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan;²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: j.jumaliye@gmail.com, aisha_ling@mail.ru, gulya.2801@list.ru)

Strategies of consecutive interpretation in joint press conferences

This article deals with problems of interpretation of political discourse in joint press conference. Novelty of research is identified by the lack of domestic publications in the field of Translation studies on press conferences in the context of Kazakhstan's foreign policy. Article examines characteristic features of consecutive interpretation of political media discourse. The need of effective strategies that help to provide adequate interpretation is identified and justified. On the basis of the study the authors suggest that background knowledge on communicative situation enables interpreter to solve tasks caused by time deficiency and different semantic structures. It is proved that use of compression, decompression and re-ordering string in consecutive interpretation is key to reach communicative equivalence in target text. Results show that juxtaposition of strategies in one discursive segment illustrates that inherent cognitive feature of interpretation process. Article consists of literature review, methods of research, description and analyses of research material.

Keywords: political communication, joint press conference, consecutive interpretation, strategies, compression, decompression, re-ordering string, source text (ST), target text (TT).

Introduction

At the time of political tensions between states effective political communication is only way of solving issues and providing peace and security in the world. Today media is not only a medium of political communication but its equal participant and "the main environment of its existence" [1; 31]. Press conference is a platform which enables media to perform democratic functions by asking questions, demanding explanations, commenting on certain political stance, criticizing politicians who sometimes cannot "think on their feet" and deal effectively with unexpected and difficult questions [2; 15]. Political interviews and press conferences belong to the same genre of media discourse. Distinctive feature of the latter includes participation of large number of journalists from different news agencies. Each journalist has opportunity to ask one question or to combine several questions in one. While in political interview, there is only one journalist who poses questions to the interviewee. Therefore, format of joint press conference allows politicians "to share the burden" of taking too much responsibility. Two-party or joint press conferences are connected to international political events. If the government experiences difficult foreign policy situation or is involved in controversial geo-political tension and has a strong willing to gain multilateral support, then it may hold numerous joint press conferences to reinforce its position or make particular statements [3; 17].

Joint press conferences followed by official visit of high-profile authority usually attracts foreign media which is aimed at providing objective and fair news. Therefore, statements of speakers and questions of journalists are often supported by simultaneous or/and consecutive interpretation. Since this unique setting of media performance is prone to conflict and unexpected course of events interpreting press conferences can be a daunting challenge. Nevertheless, first precondition for successful political communication is adequate interpretation of participants' speech.

Questions of interpretation adequacy in political encounters notably in joint press conferences still need scholarly attention. In their recent publications about governmental press conferences in China, T. Sun and H. Lui consider interpreters mediation in the process. Research is based on sociologist, E. Goffman's theory of face and footing in participation framework. C. Wodenjo conducted fundamental research on community interpretation as well as interpreter's footing in political encounters. M. Baker considers translation of political interview as a political action. In a number of publications, she examines activist's vis a vis professional's interpretation of political events. Issues of contextualization in political press conferences and the importance of background knowledge of the interpreter in political encounters are examined by author.

* Corresponding author's e-mail: j.jumaliye@gmail.com

Ch. Shaffner considers features of media and diplomatic interpretation of governmental press conferences and identifies translation strategies.

Lack of contemporary studies in interpretation of media political discourse in the frame of joint press conferences identifies the relevance of the study. Object of research is consecutive interpretation of briefing in joint press conference. Interpretation strategies of political media discourse serve as a subject of the study. One of the professional competences that interpreter should acquire is strategies or ability to process the information. The notion of “strategy” is widely used in theory of translation, however its cognitive and linguistic task in interpretation process is complicated due to its ambiguity. In one hand it is connected with different identification of the same strategy by different scholars, on other hand the questions of the character of the notion are still unclear. R. Setton identifies several problems of the identification of “strategy” in simultaneous interpretation. First, the questions of the cognitive characteristics: whether it is automatic behavior or learnable process. Second, quality and quantity of strategies and their functions are in discourse [4; 128]. The purpose of the study is to evaluate effectiveness of interpretation strategies in providing adequate interpretation. In order to achieve the purpose, study objectives focus on description of challenges of consecutive interpretation, interpretation strategies, identification of communicative situation and translation analyses of spoken discourse. Article consists of description of the methods and material of the study, results and their justification through discussion of translation analyses, brief description of concluded ideas.

Materials and methods

According to A. Shveitser, adequacy and equivalence in translation both have evaluative character which is connected to final result of translation and to the conditions of interlingual communicative action such as the choice of translation strategies for certain communicative situation [5; 95]. The key element of communicative equivalence is preserving communicative effect of original text in target text. Communicative effect per se is a result of communicative action respective to its purpose. In accordance to this purpose the addressee of communicative action creates certain message that corresponds to certain functional parameters and produces particular communicative effect on the receiver. Successful delivery of the communicative effect to the target language or in other words, adequate interpretation directly depends on application of interpretation strategies.

Strategy in interpretation is a method of accomplishing translation tasks which are aimed at adequate delivering of communicative intention of the sender from SL to TL taking into consideration cultural and personal features of the speaker, level of linguistic competence, meta and sub-categories of used languages. As we can see the notion of strategy is closely connected both to linguistic and extra-linguistic factors that identifies particular method for interpretation task. Some scholars state that usage of interpretation strategies directly depends on the language pairs. It relates to subject-object-verb and subject-verb-object combination of the languages. Different views on application of strategies belong to the group of scientists which claims that application of translation methods is universal for any language pairs.

In his research devoted to strategies in simultaneous interpretation, V. Iliukhin makes differentiations of strategies according to the factor of time and static factors [6; 101]. Both categories of strategies can be applied to consecutive interpretation mode. Unlike in simultaneous interpretation, listening, analysing and production efforts in consecutive mode activate different set of cognitive mechanisms. Long term memory and note taking skills of the interpreter facilitate the process of analysing long segments of SL speech and producing well-structured TL speech. Although research material considers short consecutive without note taking, it should be noted that speech transcripts have been provided to the interpreter beforehand as directed by the protocol.

The bulk of the study is based on evaluation of the effectiveness of strategies in consecutive interpretation in providing adequacy of the message in target language. Results of the study show that strategies of decompression, compression and strategy of re-ordering string are used in consecutive interpretation of spoken statement.

Consecutive interpretation of briefing statement delivered by D. Trump at joint press conference with N.A. Nazarbayev during his official visit to the USA in 2018 serves as research material. Content analysis of the source text is used to identify linguistic patterns of political media discourse in joint press conference. Comparative analysis of source and target is used to evaluate adequacy of interpretation. Translation analysis for transcribed version of interpretation is used to identify interpretation strategies.

Results and Discussion

The first President of the Republic of Kazakhstan paid his seventh official visit to the USA on January 16, 2018. It was the first official visit of N. Nazarbayev at the invitation of D. Trump since the latter had held the office and considered to be the second meeting of two leaders. Official visit of Kazakhstani leader was timely opportunity to demonstrate geo-political interest of America to Central Asia and intentions of both countries for further strengthening mutually beneficial cooperation. After closed-door session, two leaders held joint press conference and shared brief statement about the scope of the discussion. Nuclear non-proliferation, economic cooperation, shared commitments on Afghanistan were key points of the meeting. According to the protocol and structure of joint press conference, leader of the host country makes statement first, then the floor will be given to visiting party. Questions and answers session with journalists supported by linguistic interpretation comes after statements. Official interpreters of respective sides provide interpretation mode of which usually is defined either by the format of the meeting or organizers of the event. According to R. Setton, consecutive interpretation is the standard medium of debate at the League of Nations, the UN's ancestor, and continues to be widely used at small, bilingual meetings and ceremonial occasions [4; 18].

One of the distinctive types of media discourse, press conference, covers broad range of domains such as politics, sports, business, law and others. Communicative situation in political joint press conference is different from the one in Presidential press conference organized in the USA. Due to the busy agenda, joint press conference is time constraint. Taking into account the fact that consecutive interpretation is time-consuming, speakers' speeches are strictly regulated.

The other challenge for interpreter is based on memory effort. Opposite to simultaneous mode, consecutive interpretation requires a long-term memory which allows to memorize speech segments that last for several minutes. In the booth of simultaneous interpretation time has different dimension. The same goes for interpreter who works in consecutive mode without taking notes. Standing or sitting right next to the speaker in front of the audience requires interpreter to act as full-fledged participant of communication. Cognitive load and external factors affect the process of production and can be challenging not only for novice interpreters but also for trained professionals.

Translation analyses of speech segments show that due to the factors described above, memory and production efforts make interpreter to use strategy of re-ordering/recasting strings in other words to change the structure of source sentence in order to ease the output in target language. In this case emphasis is made to the sentence with more semantic charge. This strategy gives opportunity to reach equivalence close to the original.

Example 1

ST: Thank you. And I'm pleased to welcome President Nazarbayev who had done a tremendous job in Kazakhstan. And having you at the White House is an honor. Mr. President, thank you for visiting us, and we have very important discussions going on [7].

Literally: Спасибо. И я рад приветствовать Президента Назарбаева, проделавшего огромную работу в Казахстане. И принимать вас в Белом Доме — большая честь. Господин Президент, спасибо, что посетили нас, и у нас проходят очень важные обсуждения.

TT: Господин Президент, мы очень рады вас принимать в Белом Доме. То, что вы делаете в Казахстане — это замечательно, и спасибо за то, что Вы нас сегодня посетили для проведения важного диалога по важным вопросам, касающимся взаимоотношений между нашими странами [8].

Interpreter first gives the sentence with more semantic charge. Interpretation begins with addressing the President directly and verbs are given in active voice. Partitioning of the first sentence of SL allows to ease the comprehension of the information through formulating short sentences in TL.

Example 2

ST: And we're honored, and we are truly honored to be the first country to recognize Kazakhstani independence on Christmas Day 1991 [7].

Literally: И для нас большая честь, и действительно большая честь быть первой страной, признавшей Независимость Казахстана в день Рождества 1991 года.

TT: Для нас действительно очень, очень большая честь быть первой страной, которая признала Независимость Казахстана. Это было в день Рождества 1991 года [8].

Example 3

ST: Together, we dismantled Kazakhstan's nuclear weapons infrastructure and ensured a safer and healthier future for the children of Kazakhstan and for the world at large [7].

Literally: Вместе мы демонтировали казахстанскую ядерно-оружейную инфраструктуру и обеспечили более безопасное и здоровое будущее для детей Казахстана и всего мира.

ST: И вместе мы занялись тем, что мы демонтировали ядерное вооружение и его структуру в Казахстане. И также мы обеспечили более безопасное и более здоровое будущее для детей Казахстана и для всего мира [8].

Comprehension of sentence which begins with subject is easy. Partitioning of the complex sentence into two simple sentences with two subjects discharge the meaning of the interpreted segment. Strategy of re-ordering string is effective with SL texts overloaded with dependent clauses. Overloading causes difficulty in reconstructing logical chain in target text [6; 98].

In Example 1 TT ends with addition of “по важным вопросам касающимися взаимоотношения между нашими странами”. *Discussion* in ST is described as very important without specification. Interpreter added attribute to the SL sentence in order to specify that “important discussions” are about “cooperation between two states”. Example shows that interpreter used the strategy of decompression through compensation of information.

Example 4

ST: We've pursued opportunities to increase investment in Kazakhstan and the energy sector in particular.

Literally: Мы преследовали возможности для увеличения инвестиций в Казахстан и, в частности, в энергетический сектор [7].

TT: Мы преследовали возможности, стремились к целям, связанным с тем, чтобы увеличить инвестиции в Казахстане, в частности, в энергетический секторе [8].

Example 5

ST: American businesses are currently among the largest investors in Kazakhstan. And tonight, the President will attend a roundtable with American business executives at the U.S. Chamber of Commerce to further advance our commercial ties [7].

Literally: Американский бизнес в настоящее время является одним из крупнейших инвесторов в Казахстане. А сегодня вечером президент примет участие в круглом столе с руководителями американских предприятий в Торговой палате США, чтобы еще больше укрепить наши коммерческие связи.

TT: *Предприятия Соединенных Штатов*, американский бизнес, они сейчас являются одними из наиболее крупных инвесторов в Казахстане и сегодня господин Президент будет посещать круглый стол с представителями американского бизнеса в торговой палате США для того, чтобы наши коммерческие связи, *коммерческие контакты* и в дальнейшем улучшались [8].

Usually, unavailability of the concept in SL or unawareness of the sentence structure used by the speaker prompt interpreter to anticipate the forthcoming information, sometimes using generalization or words with closer meaning. In its turn, this kind of manipulation causes omission of information which can be compensated by interpreter later on. In Example 4 interpreter compensated literary translation of “to pursue opportunities” with addition of its adapted translation. R. Setton states that “pragmatic mediation and compensation are the necessary corollary for a faithful rendition when semantic structure is upset, as it is necessarily in translation due to form-meaning asymmetries between language generally” [4; 219]. Russian and English languages have different level of explicitation that allows interpreter to use compression and decompression. Example 5 illustrates addition through specification in order to make the segment understandable to receivers. “Американский бизнес” to specify earlier pronounced “предприятия Соединенных Штатов”, “коммерческие контакты” to expand the meaning of “коммерческие связи”. By using compression, interpreter expands translated phrase, i.e. uses the strategy of decompression.

Different types of strategies can be used in one segment of speech. In following example interpreter uses decompression along with its reversed form, compression. Speakers tend to comment their written texts by expressing their opinion in spoken form or deliver speech without in-advance preparation. This usually takes place during briefing, press conferences, interviews or debates. [9; 61] In theory of translation compression is used to form concise version of ST. In situational model this notion is known as “linguistic summarization” [5; 95].

Example 6

ST: Kazakhstan is a valued partner in our efforts to rid the Korean Peninsula of nuclear weapons [7].

Literally: Казахстан является ценным партнером в наших усилиях по избавлению Корейского полуострова от ядерного оружия.

ТТ: Казахстан является чрезвычайно ценным партнером в наших усилиях, направленных на то, чтобы имело место *денуклиаризации Корейского полуострова*, чтобы там не было ядерного оружия [8].

Instead of explicit phrase “избавление от ядерного оружия” interpreter uses “денуклиаризация”. Phrase “денуклиаризация” is transliterated form of English word “denuclearization”. Phrase has been widely used in the context of nuclear disarmament of Korean peninsula during D. Trump’s presidency. According to the categorization by V. Iliukhin, strategy of compression in interpretation is divided into syllabic, syntactical, lexical and semantical [6; 92]. Interpreter is free to use all types of compression in one segment if applicable. Example 6 illustrates lexical compression, expression the same idea with fewer or single word. Describing compression in the frame of political discourse, A. Islam states that omission of sentence which carries additional information does not affect the meaning of the speech even at informational level [9; 77]. At the same time, we can notice compensation through explication at the end of the sentence “чтобы там не было ядерного оружия”.

Example 7

СТ: That’s a long time ago, but not that long. *You’ve made incredible strides*. Since that time, the United States and Kazakhstan have worked together to advance peace and security in the region and far beyond the region [7].

Literally: Это было давно, но не так давно. Вы добились невероятных успехов. С тех пор Соединенные Штаты и Казахстан вместе работают над укреплением мира и безопасности в регионе и далеко за его пределами [8].

ТТ: Это произошло довольно давно, но ни так уж и давно на самом то деле и с тех пор Соединенные Штаты и Казахстан они вместе работали для того, чтобы содействовать миру и безопасности в регионе и за его пределами.

Example 7 shows that interpreter omitted the sentence “вы добились невероятных успехов” without compensation. The idea of the segment is prolonged partnership in providing peace and security in Central Asia and beyond. Diplomatic relations between two states were established since Kazakhstan gained its independence. Original speech states that since then Kazakhstan achieved incredible results but it is not mentioned in interpretation. Compensation is effective in case of speech redundancy, repetition of phrases with the same semantic meaning. In this example, interpreter constructed the target text based on the theme of the segment.

Interpreter’s mediation in communicative situation depends on the medium of communicative event. As it is mentioned above, political press conference is a hybrid communicative setting. It is emerged on the boundaries of media and political discourse. Therefore, interpretation of political media discourse can be considered from the perspective of diplomatic and media interpretation. Diplomatic interpretation is mostly speaker oriented and performed by highly trained in-house specialist from respective governmental bodies [10; 48]. Media interpreters work to media companies and usually provide receiver-oriented interpretation. Consecutive interpretation of D. Trump’s speech is provided by interpreter from the administration office and he was invited to many other encounters between representatives of the Ak Orda and the White House.

Level of mediation in diplomatic interpretation is relatively low. It can be explained by interpreter’s intention to avoid misunderstandings of any kind. However, adherence to the institution which she/he represents, sense of commitment might be signaled by linguistic devices such as addition of intensifiers or repetitions. Next example shows interpreter’s involvement in the interaction.

Example 8

СТ: I look forward to seeing the great advances of the Kazakhstani people under your *incredible* leadership. And that’s what it is, it’s incredible leadership. We want a strong, sovereign, and thriving future for Kazakhstan and for the peace-loving nations of the world — all of them. Thank you very much. I very much appreciate it [6].

Literary: Я с нетерпением жду больших достижений казахстанского народа под вашим невероятным руководством. И вот что это такое, это невероятное лидерство. Мы хотим сильного, суверенного и процветающего будущего для Казахстана и для всех миролюбивых народов мира. Большое спасибо. Я очень ценю это.

ТТ: И я с нетерпением ожидаю возможностей увидеть тот огромный прогресс, который был достигнут народом Казахстана под *замечательным, великолепным, отличным* руководством. Мы хотим,

чтобы у Казахстана было хорошее, суверенное и процветающее будущее и то же самое мы желаем всем миролюбивым народам мира. Абсолютно всем. Большое спасибо [7].

Intensification of the word “incredible” and addition of more adjectives in Russian rendition compensate the omission of the next sentence in ST. The repeated use of synonymic adjectives is rhetorically important as it shows significance of the guest speaker and shows intention of the host speaker to praise and express appreciation to his counterpart. Use of linguistic device shows interpreter’s alignment to particular institution.

Conclusions

Features of communication in frame of special political setting justify the important role of interpretation process in establishing, maintaining and enhancing ties between states and cutting distance between public and government. Background knowledge about communicative situation and trained skill of using set of strategies used in consecutive interpretation are crucial in delivering adequate interpretation of political media discourse in joint press conferences. Results of the study show that strategy of re-ordering string is effective in interpretation between languages with different semantic structures. Strategies vary due to language combination. Level of specification of particular language and interpreter’s constant compensation activate decompression of target text. Compression solves translation problems challenges by time shortage and speech redundancy. Results demonstrate that despite of interpreter’s attempt to remain impartial and invisible during political interactions, distinctive mediation might happen from time to time. Study implicates that research on strategies of consecutive interpretation would be more accurate if more studies about interpretation of political encounters were considered in frame of joint press conferences. Joint political press conference is a platform which allows politicians to act on behalf of their respective countries, showcase their positions toward counterparty, present commitments to particular idea and shape public’s perception.

Previous researches of this topic do not cover features joint press conferences as specific genre of political discourse. Results of the study can be used in Theory and Practice of Interpretation, Media Studies and International Relations.

References

- 1 Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: дис. ... канд. филол. наук / Е.И. Шейгал. — Волгоград, 2000. — 31 с.
- 2 Clayman S. The news interview. Journalists and public figures are on the air / S. Clayman, J. Heritage. — New York: Cambridge University Press, 2004. — 15 p.
- 3 Bhatia A. Critical discourse analysis of political press conferences / A. Bhatia // Discourse and Society. The Sage publications, 2015. — Vol. 17(2).
- 4 Setton R. Simultaneous Interpretation. A Cognitive-pragmatic analysis / R. Setton. — Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1999. — 18-219 p.
- 5 Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика текста: Газетно-информационный и военно-публицистический перевод / А.Д. Швейцер. — М., 1972. — 19 с.
- 6 Илюхин В.М. Стратегии в синхронном переводе: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / В.М. Илюхин. — М.: Воениздат, 2001. — С. 98–101.
- 7 Remarks by President Trump and President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan Before Bilateral Meeting. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-president-nursultan-nazarbayev-kazakhstan-bilateral-meeting/>
- 8 President Donald Trump, Kazakhstan President Nursultan Nazarbayev hold joint news conference ABC News. — [Electronic resource]. — Access mode: https://www.youtube.com/watch?v=KImXXLFm4Y&t=186s&ab_channel=ABCNews
- 9 Ислам А.И. Илеспе аударма негіздері / А.И. Ислам — Алматы, 2012. — Б. 61–77.
- 10 Kalinin A.Y. Simultaneous interpretation of political press conferences in diplomatic vs media settings / A.Y. Kalinin, M.V. Mikhailovskaia // 100 Years of Conference Interpreting: A Legacy. Cambridge Scholars Publishing, 2021. — 97 p.

Ж.К. Бекова, А. Ислам, Г. Бауыржан

Бірлескен баспасөз конференциясын ізбе-із аудару барысында қолданылатын стратегиялар

Мақалада бірлескен баспасөз конференциясындағы саяси дискурсты аудару мәселелері қарастырылған. Зерттеудің жаңалығы Қазақстанның сыртқы саясаты контекстінде бірлескен баспасөз конференцияларының ауызша аудармасын қарастыратын аударматану саласындағы отандық басылымдардың жоқтығымен айқындалады. Саяси медиа дискурстың ізбе-із аудармасының ерекшеліктері талданған. Барабар аударманы қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тиімді стратегияларды анықтау қажеттілігі айқындалған және негізделген. Зерттеу негізінде авторлар аудармашының коммуникативтік жағдаят бойынша аялық білімі, бастапқы және аударма тілдердің әртүрлі семантикалық құрылымдарынан және уақыт тапшылығынан туындайтын аударма мәселелерін шешуге көмектеседі деп тұжырымдайды. Ізбе-із аудармада ықшамдалу, декомпрессия және құрылымның ретін қайта құру стратегияларын қолдану аударма тілінде коммуникативті баламалыққа жетуге мүмкіндік беретіні дәлелденді. Алынған нәтижелер бір дискурсивті сегментте бірнеше стратегияларды қатар қолдану ауызша аударманың когнитивті үдерісін айқындайтынын көрсетеді. Мақала зерттеу бойынша әдебиеттерге шолудан, зерттеу әдістерінен, зерттеу материалының сипаттамасынан, саяси дискурсты ағылшын тілінен орыс тіліне аудару талдауларынан тұрады.

Кілт сөздер: саяси коммуникация, біріккен баспасөз конференциясы, ізбе-із аударма, стратегиялар, ықшамдалу, декомпрессия, құрылымды қайта құру, бастапқы мәтін (БМ), аударма мәтін (АМ).

Ж.К. Бекова, А. Ислам, Г. Бауыржан

Стратегии последовательного перевода на совместных пресс-конференциях

В статье рассмотрены проблемы перевода политического дискурса на совместных пресс-конференциях. Новизна исследования определена отсутствием отечественных публикаций в области переводоведения, посвященных переводу совместных пресс-конференций в контексте казахстанской внешней политики. Проанализированы особенности последовательного перевода политического медийного дискурса. Выявлена и обоснована необходимость определения эффективных стратегий, обеспечивающих адекватный перевод. На основе исследования авторы предполагают, что фоновые знания переводчика о коммуникативной ситуации помогают решить проблемы перевода, вызванные разницей семантических структур исходного языка и языка перевода, а также дефицитом времени. Доказано, что использование стратегий компрессии, декомпрессии и стратегий линейности в последовательном переводе дает возможность достичь коммуникативной эквивалентности на языке перевода. Результаты показывают, что параллельное использование нескольких стратегий одновременно в сегменте дискурса определяет когнитивный процесс перевода. Статья состоит из обзора литературы, методов исследования, описания исследовательского материала, анализа перевода политического дискурса с английского на русский язык.

Ключевые слова: политическая коммуникация, совместная пресс-конференция, последовательный перевод, стратегии, компрессия, декомпрессия, стратегия линейности, исходный текст, текст перевода.

References

- 1 Sheigal, E.I. (2000). Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse]. *Candidate's thesis*. Volgograd, 31[in Russian].
- 2 Clayman, S., & Heritage, J. (2004). *The news interview. Journalists and public figures are on the air*. New York: Cambridge University Press.
- 3 Bhatia, A. (2015). Critical discourse analysis of political press conferences. *Discourse and Society. The Sage publications*, Vol. 17(2).
- 4 Setton, R. (1999). *Simultaneous Interpretation. A Cognitive-pragmatic analysis*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- 5 Shveitser, A.D. (1972). *Perevod i lingvistika teksta: Gazetno-informatsionnyi i voenno-publichistsicheskii perevod [Translation and text linguistics: Newspaper and informational and military publicistic translation]*. Moscow, 19 [in Russian].
- 6 Iliukhin, V.M. (2001). Strategii v sinkhronnom perevode [Strategies in simultaneous interpretation]. *Candidate's thesis*. Moscow: Voenizdat, 98–101 [in Russian].

-
- 7 Remarks by President Trump and President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan Before Bilateral Meeting. trumpwhitehouse.archives.gov. Retrieved from <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-president-nursultan-nazarbayev-kazakhstan-bilateral-meeting/>.
- 8 President Donald Trump, Kazakhstan President Nursultan Nazarbayev hold joint news conference ABC News. youtube.com. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=KImXXLFm4Y&t=186s&ab_channel=ABCNews.
- 9 Islam, A.I. (2012). *Ilespe audarma negizderi [Basics of Simultaneous interpretation]*. Almaty [in Kazakh].
- 10 Kalinin, A.Y., & Mikhailovskaia, M.V. (2021). Simultaneous interpretation of political press conferences in diplomatic vs media settings. *100 Years of Conference Interpreting: A Legacy*, 97. Cambridge Scholars Publishing.

А.С. Серикова*

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akniet.serikova@bk.ru)*

Лингвистикалық синергетиканың мәні және ерекшеліктері

Мақалада тіл біліміндегі қарқынды дамып келе жатқан парадигмалардың бірі синергетика туралы ақпарат ұсынылған. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты — лингвистикадағы синергетикалық принциптердің жүзеге асу ерекшелігін анықтау және синергетикалық лингвистиканы қолданбалы тіл білімінің бір саласы ретінде сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер орындалды: лингвистикалық синергетиканың мәні талқыланды және жаңа зерттеу парадигмасы ретінде синергетиканың ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, синергетиканың ең негізгі функцияларының бірі жүйеге келтіру, жинақтау және хаостан тәртіпке орнату болғандықтан, синергетиканың басқа да ғылымдармен интеграциясы сипатталған. Тағы бір назар аударарлық мәселе, синергетика трансдисциплинарлық сала ретінде қарастырылатындықтан, синергетика зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсынады. Сондай-ақ, лингвистикалық синергетиканың өзгешелігі, тіл мен мәтіннің бірқатар қызықты ерекшеліктерін ашады. Синергетика әртүрлі онтологияның күрделі жүйелерінің эволюциялық заңдылықтарын ашу және сипаттау әлемде болып жатқан процестердің әмбебаптығын дәлелдеді. Жалпыланған теориялық үлгілерді ғылыми зерттеу әдісі ретінде кеңінен қолдану мүмкіндігі синергетиканың жаңа ғылыми парадигмаға «өсуіне» ықпал етті. Нәтижесінде, синергетика Соссюр зерттеген структурализм, Хомский ашқан когнитивті лингвистика парадигмалары зерттемеген тілдік жүйедегі ерекше құбылыстарды байқауға мүмкіндік береді. Мақаладағы негізгі түйін синергетика ғылымы өзге ғылымдардың әлі ашылмаған жаңа сипаттары мен қырларын, жүйелі емес құбылыстардың бірігуін танытуға мүмкіндік бере алады деген сұраққа ғылыми тұрғыда жауап беру.

Кілт сөздер: синергетика, лингвосинергетика, парадигма, өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі реттеу, тіл білімі, экстраполяция, жүйе.

Kipicne

Адамзат тарихының барлық кезеңдерінде ғылым әлеуметтік құбылыс ретінде, сол кездегі өзекті философиялық теорияларды, зерттеу парадигмаларын және әдістерін қолдана отырып, қоғамның әртүрлі ағымдағы экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерін шешу үшін пайдаланылды. XX ғасырдың екінші жартысында атақты бельгияның физигі және философы И. Пригожин әлемнің табиғаты мен мәнін өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі дамытуға қабілетті ашық сызықты емес көп өлшемді жүйе ретінде түсінудің жаңа тұжырымдамасын жасады. Термодинамикалық жүйелерді зерттегеннен кейін және олардың даму принциптерін өзін-өзі ұйымдастыру арқылы ашу И. Пригожин өзінің тұрақсыздық және өзін-өзі ұйымдастыру теориясының материалдық және материалдық емес сипаттағы кез келген жүйелік объектілерге сәйкестігі туралы гипотезаны алға тартты [1]. Күрделі ашық физика-химиялық жүйелердегі өздігінен ұйымдасу заңдылықтарын зерттейтін ғылымды тепе-теңдік күйінен алыс атағаны үшін неміс теоретик физигі Х. Хакен «синергетика» терминін енгізді [2]. Жанды және жансыз табиғаттың әртүрлі құбылыстарын зерттеуге синергетикалық идеяларды экстраполяциялау күрделі жүйелердің изоморфизмін дәлелдеуге ықпал етті және осы жаңа ғылыми теорияның транспандік және әмбебаптығын растады. Содан бері синергетика өзінің орасан зор когнитивті және эвристикалық бейімділігін көрсетті, болжауда жаңа көкжиектер ашты, осылайша ғалымдар арасында көптеген қолдаушыларға ие болды. Ол шындықтың жанды және жансыз объектілерінің маңызды бірлігіне негізделген іргелі және қолданбалы ғылымдардың алуан түрлілігін синтездеуді мақсат етегін философияның бір түріне айналды. Синергетикалық дүниетанымның принциптері барлық жүйелік объектілердің құрылымдық ұйымдасуының әмбебап сипатын және эволюция заңдарын бекітетін холизмнің философиялық идеяларымен сәйкес келеді. Г. Князева синергетиканың дамуы «парадигманың түбегейлі ауысуын, болмыстан болуға, тұрақтылықтан тұрақтылыққа, тәртіп бейнелерінен хаосқа, жаңа реттелген дамушы құрылымдарды тудыратын,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akniet.serikova@bk.ru

эволюциядан коэволюцияға, өзара концептуалды ауысуды білдіреді» деп атап көрсетеді [3; 403]. Синергетиканың жаңа ғылыми сала ретіндегі ерекшелігі оның классикалық ғылым заңдылықтарын жокқа шығармай, зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсынып, толықтырып отыруында екенін айта кеткен жөн. Синергетика немесе жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру теориясы детерминирленген және логикалық тұрғыдан түсіндірілмейтін болса да, біздің өміріміздің ажырамас бөлігі болып табылатын құбылыстарды ғылыми зерттеулер шеңберіне қатыстыра отырып, әлем туралы білімімізді тереңдетеді және кеңейтеді. Лингвосинергетика тілді қарым-қатынас субъектілерінің санасымен және тілдің жалпы жүйесімен өзара байланысты, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде қарастырады. Осы екі жүйенің арасында артық ақпарат тілінің семантикалық жүйесін жокқа шығарудан және олардың ортаға шашырау, бұл өз кезегінде тілдің семантикалық жүйесіндегі олқылықтарды толтыратын ресурстар ағынын жүзеге асырады. Бұл әрекеттестіктің нәтижесі тілдік жүйенің қызмет етудің ең қолайлы түрі ретінде коммуникативті мақсатқа қарай қозғалысы болады. Лингвистикалық синергетика тұрғысынан тілдік жүйелердің дамуы айналмалы себепті байланыстар негізінде жүзеге асады. Жүйенің құрамдас бөліктері үнемі қозғалыста болады және бір-бірімен әрекеттеседі. Гуманистік әлеуетке ие синергетика іргелі идеялар мен образдар арқылы тіл жүйесінің даму процестерін сипаттайды. Тіл білімі әрқашан өз объектісін зерттеудің жаңа тәсілдерін іздестірді, тіл жүйесінің ұйымдастырылуы мен қызметін зерттеудің әдіс-тәсілдерін жетілдіруге ұмтылды. Тілді өздігінен ұйымдастырылатын аса күрделі салыстырмалы түрде тұрақты сызықты емес динамикалық жүйе ретінде зерттеудің жаңа көкжиектерін, синергетика — пәнаралық ғылыми бағыт ашады. Синергетиканың пайда болуы мен қалыптасуы әр түрлі сипаттағы ашық, тепе-теңдіксіз дамитын жүйелер туралы ғылым ретінде жаратылыстану ғылымдары, ең алдымен физика, химия саласындағы маңызды жаңалықтар мен жетістіктермен ерекшеленетін XX ғасырдың соңғы үштен бір бөлігіне жатқызылады. Синергетика тіл ғылымына не береді? Күрделі ұйымдасқан тұтастықтың қалыптасуы мен дамуын зерттеумен айналыса отырып, эволюцияның ішкі механизмдерін және ашық сызықты емес динамикалық жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруын, синергетика зерттеудің жалпы шеңберін, психикалық схемасын, шешуге эвристикалық көзқарасты көрсетеді және ғылымның әртүрлі салаларындағы күрделі жүйелердің әрекетін зерттеу кезінде ғалымдарға белгілі бір жағдайды қамтамасыз етеді. Лингвистикалық синергетиканы жүйелі зерттеулердің жаңа кезеңі ретінде қарастыруға болады. Тіл біліміндегі синергетикалық тәсілдің заңдылығы салыстырмалы тарихи, құрылымдық және функционалдық ғылыми парадигмалар шеңберіндегі дәстүрлер мен дамуларға байланысты және олармен тығыз байланысты. Бұл лингвосинергетиканың іргелі тіл білімінің бағыттарына қатысты сабақтастығы. Тілдегі өзгерістерді оны ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлерінде зерттеудегі синергетикалық тәсіл бізді дәстүрлі болып кеткен кейбір іргелі ұғымдарға жаңаша қарауға мәжбүр етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты — лингвистикадағы синергетикалық принциптердің жүзеге асу ерекшелігін анықтау және синергетикалық лингвистиканы қолданбалы тіл білімінің бір саласы ретінде сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер орындалады: жаңа зерттеу парадигмасы ретінде синергетиканың ерекшеліктерін анықтау; синергетиканың негізгі принциптерін қарастыру; синергетикалық тіл білімінің негізгі пәнін анықтау; тілдік құбылыстар мен процестерге синергетикалық зерттеу әдістерінің өзектілігін дәлелдеу.

Осы мақсатқа жету үшін келесі әдістер қолданылды: синергетиканың философиялық және әдіснамалық аспектілерін қарастыратын теориялық материалдарды жинақтау және сыни тұрғыдан зерттеу әдістері; синергетика идеялары мен принциптерінің әртүрлі тілдік құбылыстар мен процестерді зерттеуге сәйкестігін растау және синергетика мен лингвистика арасындағы ынтымақтастық мүмкіндігін белгілейтін экстраполяция әдісі.

Синергетикалық парадигманың жаңалығы және оның лингвистикалық перспективалары осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің өзектілігін анықтайды [4]. Синергетика өзін-өзі ұйымдастыру және эволюция заңдарының әмбебап сипатына, оның шеңберінде әзірленген оның үлгілері мен әдістеріне байланысты өзінің «шекарасын» үнемі және үздіксіз кеңейтіп отырады [5]. Зерттеушілер синергетикалық модельдер мен әдістерді қолдану салаларының өсуін кейбір мемлекеттердің экспансиялық саясатымен салыстырады [6; 99]. Қазіргі тіл білімінің әртүрлі салаларында: тіл тарихы, коммуникация теориясы, когнитивтік лингвистика, лексикология, синтаксис, дискурсты талдау, психолінгвистикада синергетикалық тәсілдің кең қолданысы бар. Алайда синергетика идеялары мен

принциптерін экстраполяциялау арқылы қол жеткізген тіл құбылыстарын зерттеудегі ғалымдардың бүгінгі жетістіктерін тіл білімінің жаңа ғылыми парадигмасы — синергетикалық лингвистиканы қалыптастырудағы алғашқы қадамдар ғана деп санауға болады. Бір жағынан, бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарын жалғастыру біздің эвристикалық мүмкіндіктерімізді кеңейтіп, жаңа ғылыми парадигманың артықшылықтарын түсінуді кеңейтсе, екінші жағынан — тіл білімінің ғылым ретінде одан әрі дамуына ықпал ету керек. Ғалымдар тіл білімінің осы жаңа саласының әртүрлі мәселелерін, атап айтқанда, тіл құбылыстарын зерттеудегі синергетикалық әдіснаманың ғылыми негіздеу мәселесін, тілдегі «жүйелі емес», «тұрақты емес», өтпелі құбылыстардың рөлін анықтау және олардың тіл дамуы үшін қажеттілігін түсіндіру мәселесін әлі де шешуге тура келеді.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Ғалымдар мәлімдегендей, синергетика «парадигматикалық классикалық емес білімнің дәйекті кезеңдерінің бірі» болып табылады [7; 28]. Егер ғылыми парадигманы «әртүрлі ғылымдардағы белгілі бір объектінің жалпы зерттеу принциптерін анықтайтын дүниені тану тәсілі» деп түсінетін болсақ, синергетиканы жаңа ғылыми парадигма деп болжауға болады. Ол бұрын классикалық ғылым зерттемеген фактілердің яғни, «зерттеу объектілері» жиынтығына бағытталғандықтан жаңа парадигманың сипаттамаларына ие. Оның жаңалығы — күтпеген жағдайдың, қайтымсыздықтың, тұрақсыздықтың, сызықты еместіктің бар эвристикалық доминанттарының заңдылығын тану, сонымен қатар өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі реттеумен байланысты эволюциядағы олардың рөлін анықтау.

Синергетика әдетте оның қоғаммен өзара әрекеттесуінің үш аспектісінде қарастырылады: 1) синергетика дүниенің суреті ретінде; 2) синергетика әдістеме ретінде; 3) синергетика ғылым ретінде. Бұл «адамның табиғатпен жаңа диалогын» жариялайтын жаңа философия. Сондай-ақ, синергетика жалпыланған теориялық модельдерді әзірлеуге бағытталған және оларды күрделі (иерархиялық ұйымдастырылған), ашық (қоршаған ортамен зат, энергия және ақпарат алмасуға қабілетті), диссипативті (болмайтын) зерттеу әдісі ретінде пайдаланатын ғылымның трансдисциплинарлық саласы болып табылады. Осыған байланысты синергетиканың шектері мен оның құзыретінің салаларын талап ету әбден қисынды. Осыған орай, синергетиканың қарқынды дамып келе жатқан жас салааралық ғылым саласы екенін, сондықтан оның қызмет аясын шектеп, не істеу керек, не істемеу керектігін нақты анықтау мүмкін еместігін атап өткен жөн. Өзінің әмбебап және трансдисциплинарлық сипатына байланысты синергетика «жұмсақ» шекаралық сызықтарға ие және үнемі кеңейіп отырады. Жанды және жансыз табиғаттың жүйелі құбылыстарын зерттеуде синергетикалық модельдер мен әдістерді қолдану жаңа ғылыми парадигманың ауқымын кеңейту және оның теориясының негіздерін тереңдету кепілі бола алады. Аутентикалық синергетиканың құрамдас бөліктерінің арасында ғалымдар инновациялық, әмбебап синергетикалық әдістеме, бұл белгілі фактілерге жаңа көзқарас пен классикалық ғылыми парадигма аясында шешілмеген мәселелерге жаңа шешім қабылдауды ұсынады.

Шынайы синергетиканың құрамдас бөліктерінің ішінде ғалымдар белгілі фактілерге жаңа көзқарас пен классикалық ғылыми парадигма аясында шешілмеген мәселелерге жаңа шешім қабылдауды ұсынатын инновациялық, әмбебап синергетикалық әдіснаманы атап өтеді. Әмбебап синергетикалық модельдерді түсіндіру және нақты ғылыми мазмұнмен толтыру, оларды белгілі бір пәндік контексте қарастыру арқылы ғалымдар белгілі бір білім саласының басымдықтарын шешеді және белгілі құбылыстар мен процестердің мәнін қайта қарастырады, сол арқылы синергетиканың позициясын күшейтеді. Синергетиканың тек ғылыми зерттеу әдістемесі ретіндегі гуманитарлық зерттеулердегі өзектілігі оның басқа компоненттерінің абсолютті сәйкессіздігін білдірмейді. Жоғарыда айтылғандай, синергетика қазір қарқынды дамып, кеңейтетін сала болып табылады; сондықтан оны басқа да көптеген салаларда жүзеге асыруға болады. Соңғы кездері тек синергетика ғана емес, сонымен қатар лингвистика да өзінің «экспансиялық» мүмкіндігін танытқанын ескеру керек. А.Д. Белова атап өткендей, «тілдік ортаның шеңберінен шықпаған «таза лингвистиканың» кезеңі аяқталып, «тілдік экспансияға» орын беруде: тілден тыс факторлардың әсерінен табиғи тілдердің қызмет етуінің күрделі механизмдерін талдау, тіл білімі басқа ғылымдардың «өмір кеңістігіне» араласуға мәжбүр болады» [8]. Сонымен, синергетика да жаңа ғылыми сала ретінде де, лингвистика да, соңғы уақытта басқа ғылымдармен ынтымақтасуға бейімділігін көрсеткен, олардың симбиоз жасауға дайындығын көрсетеді. Мұндай «одақ», біздің ойымызша, «бір жаққа да тиімді», өйткені осылайша синергетика өзінің идеялары мен ұстанымдарының өзектілік аясын кеңейтеді, ал

лингвистика оның табиғаты мен мәнін тереңірек талдауға мүмкіндік беретін жаңа әдістемеге ие болады. Осы екі ғылыми парадигманың «қиылысу аймағы» синергетикалық лингвистика болып табылады. Ғылыми парадигма қоғамдық өмірді зерттеуге синергетикалық идеяларды «дұрыс емес экстраполяцияда» айыптаудан қорықпай, оның бұрын ұтымды түсіндірмесін таппаған, кездейсоқ және аномальды деп саналған құбылыстарды зерттеуде үлкен мүмкіндіктері бар екенін дәлелдеді. Жаңа ғылыми парадигманы қоғамдық өмірді зерттеуде синергетикалық идеяларды «дұрыс емес экстраполяцияда» айыптаудан қорықпай пайдаланған ғалымдар оның бұрын ұтымды түсіндірме таппаған құбылыстарды зерттеуде үлкен мүмкіндіктері бар екенін дәлелдеді. Синергетикалық принциптер жүйесі әртүрлі сипаттағы жүйелерді, соның ішінде тілді де зерттеу әдістемесінің өзегі болып саналады. Біздің ойымызша, тіл мен тілдік процестерді зерттеуде синергетика идеялары мен принциптерін пайдалану басым классикалық ғылыми парадигма аясында логикалық түсіндірмесін таппаған бірқатар мәселелерді шешуге көмектеседі. Ғалымдар ұзақ уақыт бойы бізді қоршаған дүние тым күрделі және адам санасы оны тануға қабілетсіз екені анық түсіне отырып, логикалық түсіндірмесі жоқ құбылыстар мен процестерді елемей, қарапайым логикалық, рационалды заңдылықтарды орнатуға ұмтылды. Көптеген ғасырлар бойы мұндай логикалық түсініксіз тілдік құбылыс герман тілдеріндегі үлкен дауысты дыбыстардың ауысуы болды. Дыбыстарды бұлай өзгертудің логикалық себептері болған жоқ. Дауысты дыбыстардың түрленуі герман тілдерінің фонетикалық жүйелерінің, содан кейін тізбекті реакцияның әсерінен осы тілдердің басқа макрожүйелерінің, бірінші кезекте морфологиялық және лексикалық жүйелердің қайта құрылымдауына әкеліп соқтырғаны қисынсыз болып көрінді. Тіл білімі ғылым ретінде герман тілдерінің әрқайсысының фонетикалық жүйесіндегі дауысты дыбыстардың сәйкестіктерін өмір сүрудің алдыңғы кезеңінде және трансформациядан кейін табумен шектелді. Бұл құбылысты зерттеуде синергетикалық модельдерді қолдану ғалымдарға түрлендірулердің табиғатын зерттеуге, тілдік динамикалық жүйелердегі мұндай түрлендірулердің заңдылығын көруге мүмкіндік береді. Осылайша, өз тарихының белгілі бір кезеңінде фонетикалық жүйенің кейбір бөліктерінде белгілі позицияларда дауысты дыбыстардың қалыптасқан дәстүрлі айтылуынан ауытқулар байқала бастады. Осындай ауытқулардың көбеюіне байланысты фонетикалық жүйе флукуация күйіне түсті.

Синергетикада флукуация деп, шамалардың лездік мәндерінің олардың орташа мәндерінен, яғни тепе-теңдік күйінен кездейсоқ ауытқуы түсініледі. «Тербелістер, — деп атап көрсетеді ғалымдар, — жүйені бағытталған өзгерістерге, бұрынғы тепе-теңдік күйіне ғана емес, әртүрлі жаңа, салыстырмалы түрде тұрақты құрылымдардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Егер флукуация жеткілікті қарқынды болмаса, жүйе бұрынғы тепе-теңдік құрылымына оралады, алдыңғы аттракторға «төмен қарайды».

XIV–XVI ғасырлар аралығында герман тілдерінің фонетикалық макрожүйелері хаос жағдайында болды деп болжауға болады: дәстүрліден басқа фонетикалық сөзде дауысты дыбыстың басқа, жаңашыл айтылуы және әртүрлі әлеуметтік құбылыстар пайда болды, аймақтық және ана тілінде сөйлейтіндердің басқа топтары дәстүрлі, жаңа немесе тіпті екі айтылымды бір уақытта қолдана алады. Нәтижесінде инновациялық нұсқалар тұрақты болды және бірте-бірте стандартқа айналды. Бұл жағдайдағы хаос конструктивті сипатқа ие болды және ақырында жүйені жаңа тартушыға әкелді. Флукуациялар күшті болғандықтан, жүйе бұрынғы күйіне орала алмады және бірте-бірте өмір сүрудің сапалы жаңа кезеңіне көшіп, өзін-өзі ұйымдастыруға кірісті. Тербелістер күшті болғандықтан, жүйе бұрынғы күйіне орала алмай, бірте-бірте өзін-өзі ұйымдастыра бастады, өмір сүрудің сапалы жаңа кезеңіне көшті. Мұндай процестер тілдің әртүрлі деңгейлерінде өзін-өзі реттеу және өзін-өзі ұйымдастыру процестері жүйеде үнемі орын алады, бірақ бұл процестердің әртүрлі аймақтардағы қарқындылығы бірдей емес. Біздің ойымызша, қазіргі таңда дауысты дыбыстардың ауысуына ұқсас «фонетикалық төңкерістердің» болуы екіталай, өйткені әдеби тілдің фонологиясы қатаң реттеледі және құрметтеледі, өйткені аудио және аудио-визуалды ақпарат құралдары күнделікті стандартталған әдеби сөйлеудің ең жақсы үлгілерін көрсетеді [9]. Мұндай технологиялар болмаған ежелгі дәуірден айырмашылығы, әртүрлі аймақтарда тұратын және әртүрлі әлеуметтік топтарға жататын өкілдердің сөйлеу фонологиясын кодификациялау мүмкін болмады. Қазіргі уақытта әртүрлі тілде сөйлейтіндер өз сөздерін радио мен теледидар, деректі және көркем фильмдер көрсететін ең жақсы үлгілермен салыстыруға мүмкіндік алды. Осыған байланысты қазіргі герман тілдерінің фонетикалық макрожүйелерінің дамуы тежелген эволюциялық сипатқа ие. Қай заманда болмасын, кез келген тілдің ең қарқынды өзгерегін эндожүйесі тарихи оқиғаларды, ғылыми-техникалық жетістіктерді, қоғамның саяси, экономикалық, мәдени өміріндегі жаңалықтарды көрсететін жаңа атау

бірліктерімен үнемі байып отыратын лексикалық макрожүйе болды. Бір қызығы, қазіргі уақытта қарқынды және қарқынды дамып келе жатқан қазіргі ағылшын тілінің супержүйесінің ең белсенді бөліктері лексикалық және сөзжасамдық макрожүйелер болып табылады. Бұл құбылысты олардың белгілі бір тілді қоршаған ортамен зат, энергия және ақпарат алмасуға «*ең ашық*» болып қалуымен түсіндіруге болады. Тілдің сөздік құрамын байыту әлеуметтік ортаның ықпалымен немесе басқа тіл супержүйелерінің лексикалық макрожүйелерінен алынған материалдық бірліктердің (сөздердің) есебінен немесе берілген тілдік супержүйенің ішінде меншікті ресурстардан неологизмдерді қалыптастыру арқылы жүзеге асады.

Әлемнің көптеген тілдерінде, әсіресе ағылшын тілінде байқалатын неологиялық бум қазіргі заманғы адам өміріндегі ғылыми-техникалық, экономикалық, саяси, экологиялық өзгерістерге тілдік супержүйелердің адекватты жауабы болып табылады. Әлеуметтік факторлардың әсерінен тілдер үнемі өзгеріп, өздігінен ұйымдасып отырады. Сөздік құрамының сандық жағынан көбеюінің нәтижесінде жаңа лексемалардың жасалу жолдары мен тәсілдері де жетілдіріліп, жаңа сөзжасам құралдарының саны артып келеді. Демек, сыртқы ортаның әсерінен лексикалық және сөзжасамдық макрожүйелер мен тұтастай алғанда тіл супержүйесінің ішінде өзін-өзі реттеу және өзін-өзі ұйымдастыру процесі жүзеге асады [10].

Тіл жүйесін ұйымдастыру принциптеріне, оның қызмет ету процесінде байқалатын тәртіп пен хаос құбылыстарына, детерминизм мен кездейсоқтыққа, тілдің өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі реттеуге қабілетті жүйе ретіндегі даму және эволюция заңдылықтарына жаңаша көзқарас, тілдің супержүйесі мен оның құрамдас бөлігі болып табылатын эндожүйелердің архитетоникасын (ұйымын) және автопозін (өзін-өзі жетілдіруін) жан-жақты және толық жаңғыртуға мүмкіндік береді. Тіл синергетикалық жүйенің классикалық мысалы болып табылады. Өзінің құрылымы бойынша ол иерархиялық ұйымдастырылған макро- және микро-жүйелерден тұратын супержүйе болып табылады, олардың әрқайсысы тұтастай тілдік супержүйе сияқты, ашықтықпен — субстанциямен, энергиямен алмасу қабілетімен сипатталады. Бұл алмасу бір ретті супержүйелер арасында (мысалы, әртүрлі тілдер арасында, нәтижесінде қарыз алу), бір тілдік супержүйенің ішіндегі макрожүйелер арасында (мысалы, функционалдық трансориентация құбылысы: лексемалардың аффиксализациясы, аффикстер, синтаксистік конструкциялардың лексикалануы), тіл микрожүйелері арасында (мысалы, лексемалардың функционалды транспозициясы — конверсия).

Тілдік құбылыстарды зерттеуде синергетикалық принциптерді қолдану тілдік жүйенің эволюциялық механизмін, оның құрамдас бөліктері жұмыс істеп тұрғанда және олар әрекет ету кезінде өзін динамикалық тепе-теңдік күйінде қалай сақтай алатынын түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік берді. Синергетика бұрын «жүйелі емес», тіпті маргиналды деп саналған тілдік құбылыстардың өмір сүру заңдылығын түсіндіреді. Өзінің жаңашылдығына қарамастан синергетикалық лингвистика көптеген қолдаушылар мен ізбасарларға ие болды. Біздің көзқарасымыз бойынша, синергетика идеялары мен қағидаларын тілдік құбылыстарды зерттеуде қолданудың болашағы зор. Тілдің синергетикалық табиғатын түсіну оның жүйе ретінде ұйымдасу принциптерін нақтырақ көруге, оның дамуының әлеуетті көздерін анықтауға, тіл жүйесінің эволюциясындағы «жүйелі емес» өтпелі құбылыстардың рөлін анықтауға, тілдік жүйенің дамуын қамтамасыз ететін механизмдерді ашуға мүмкіндік береді. Оның салыстырмалы тұрақтылығы мен тұрақты дамуы, тіл жүйесінің өзін-өзі ұйымдастыру процестеріне әлеуметтік факторлардың әсерін ғылыми түрде дәлелдейді. Синергетиканың күрделі жүйелердің өздігінен ұйымдастырылуы туралы ғылым ретінде пайда болуы және бекітілуімен әртүрлі сипаттағы динамикалық жүйелерді, соның ішінде тілді де зерттеудің әдістемелік принциптері түзетілуде. Тіл динамикалық күйде, өзгерістер мен дамудың ішкі және сыртқы факторларының әсеріне ұшырайды. Иерархиялық құрылымды және өзара байланысты жүйелер мен ішкі жүйелерден тұратын тілдік мегажүйе тек салыстырмалы түрде тұрақты, дәлірек айтқанда, біркелкі емес тұрақты, өйткені оның кейбір бөліктері белгілі бір сәтте тұрақсыз болуы мүмкін, ал басқалары салыстырмалы статикалық күйде болуы мүмкін. Осылайша, жүйенің бөліктері оларда болатын өзгерістер жылдамдығымен ерекшеленеді, бұл коэволюциялық процестердің ерекше рельефі.

Демек, тілді ашық, динамикалық, сызықты емес, тепе-тең емес мегажүйе ретінде анықтауға болады, ол көптеген күрделі ұйымдасқан бірлескен дамытын жүйелер мен ішкі жүйелерден тұрады, олардың тұрақтылығы мен функционалдығын сақтау үшін белгілі бір реттік параметрлермен басқарылады.

Қорытынды

Осылайша, синергетика философия ретінде қоғамдық құбылыстарды зерттеуде жаңа мүмкіндіктер ашты. Синергетикалық әдістеме гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылады. Тілдік зерттеулерде синергетикалық идеяларды қолдану тілдік құбылыстар мен процестерге синергетикалық сипаттама беретін қолданбалы лингвистика ретінде анықталатын синергетикалық лингвистиканың (немесе лингвосинергетиканың) қалыптасуына ықпал етті.

Яғни, синергетиканың қарқынды дамуына байланысты ғылымда ауқымды революция болып жатыр. Лингвистикалық синергетика әлемді көрудің түбегейлі жаңа тәсілі болды, сонымен бірге біздің жылдық тарихы бар идеяларға қайтарды. Жаңа парадигма лингвистикалық процестер арасындағы еңсерілмейтін шекараларды жояды, тілдің өзін-өзі ұйымдастыру механизмдерін зерттейді. Лингвистикалық синергетика тіл жүйесі туралы қарапайым және ғылыми білімдердің үзінділерін біріктіріп қана қоймайды, тіпті белгілі фактілерді лингвистика саласындағы соңғы жетістіктермен, сондай-ақ ойлау мен дүниені қабылдаудың түбегейлі әртүрлі тәсілдерімен байланыстырады. Синергетика мен лингвистиканың ынтымақтастығы үлкен перспективаға ие, өйткені жаңа синергетикалық әдістеме бар болуы классикалық ғылыми парадигма аясында логикалық түсініктемесін таппаған көптеген тілдік құбылыстардың табиғаты мен мәнін анықтауда кең мүмкіндіктер ашады. Сонымен қатар жүйелік, тұрақты тілдік құбылыстарды синергетика тұрғысынан зерттеу олар туралы білімімізді айтарлықтай толықтырады. Синергетикалық парадигманың жаңалығы тілдік құбылыстарды инновациялық әдістерді пайдалана отырып зерттеуді перспективалы етеді. Нәтижесінде, синергетика Соссюр зерттеген структурализм, Хомский ашқан когнитивті лингвистика парадигмалары зерттемеген тілдік жүйедегі ерекше құбылыстарды байқауға мүмкіндік береді. Мақаладағы негізгі түйін, синергетика ғылымы өзге ғылымдардың әлі ашылмаған жаңа сипаттары мен қырларын, жүйелі емес құбылыстардың бірігуін танытуға мүмкіндік бере алады. Филология үшін жаңа синергетикалық талдау принциптерін меңгеру эволюция теориясына белгілі бір толықтырулар енгізуге мүмкіндік беретіні сөзсіз. Дегенмен, бүгінгі таңда посткеңестік кеңістіктегі тіл білімінде тіл жүйесін оның эволюциясы, тарихи дамуы процесінде зерттеуге синергетикалық талдау принциптерін қолданатын еңбектер іс жүзінде жоқ екенін айта кетуге болады.

Синергетикалық лингвистиканың қолданбалы тіл білімінің жаңа саласы ретінде қалыптасуы мен дамуы әртүрлі тілдік құбылыстарды синергетикалық философия және әдіснама тұрғысынан зерттеуге байланысты. Әрі қарайғы зерттеудің перспективасы өзін-өзі ұйымдастыру теориясының идеялары мен принциптерін жүзеге асыру арқылы қазіргі ағылшын тілінің сөзжасамдық құбылыстары мен процестерін талдауға арналған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Prigogine I. The Philosophy of Instability / I. Prigogine // Futures. — 1989. — Vol. 21. — P. 396–400.
- 2 Haken H. Synergetics in Cognition / H. Haken. — 1990. — Vol. 45. — P. 438. — Berlin, Springer-Verlag.
- 3 Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // СПб.: Алетейя, 2002. — С. 414.
- 4 Prigogine I. L'ordre par fluctuations et le système social / I. Prigogine // L'idée de regulation dan les sciences. Paris. — 1977. — Vol. 5. — С. 153-191.
- 5 Буданов В. Методология и принципы синергетики / В. Буданов // Философия образования. — 2006. — Т. 3. — С. 143–172.
- 6 Князева Е.Н. Саморефлексивная синергетика / Е.Н. Князева // Вопросы философии. — 2001. — Т. 10. — С. 99–113.
- 7 Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В.В. Василькова // Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб., 1999. — С. 480.
- 8 Буданов В. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Буданов. — М.: Изд-во «ЛКИ», 2009. — С. 240.
- 9 Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика / О.О. Селиванова // Термінологічна енциклопедія Пальтова. — 2006. — С. 718.
- 10 Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации // А.Д. Белова. — Киев: Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченко, 2006. — С. 480.

Сущность и особенности лингвистической синергетики

В статье представлена информация о синергии, одной из бурно развивающихся парадигм в лингвистике. Цель представленной статьи — определить особенности реализации синергетических принципов в языкознании и описать синергетическое языкознание как раздел прикладной лингвистики. Для достижения поставленной цели были выполнены следующие задачи: обсуждено значение языковой синергии и определены особенности синергии как новой исследовательской парадигмы. Кроме того, описана интеграция синергии с другими науками, поскольку одной из основных функций синергии являются систематизация, интеграция и упорядочивание из хаоса. Еще один примечательный момент заключается в том, что синергия рассматривается как трансдисциплинарная область и предлагает новую перспективу исследования изучаемых объектов. Также особенность языковой синергии раскрывает ряд интересных особенностей языка и текста. Кроме того, открытие и описание законов эволюции сложных систем различных онтологий с синергией доказали универсальность происходящих в мире процессов. Возможность широкого использования обобщенных теоретических моделей как метода научного исследования способствовала «росту» синергии в новую научную парадигму. В результате синергетика позволяет наблюдать особые явления в языковой системе, которые не были изучены структурализмом, изученным Соссюром, и парадигмами когнитивной лингвистики, открытыми Хомским.

Ключевые слова: синергия, лингвистическая синергия, парадигма, самоорганизация, саморегуляция, лингвистика, экстраполяция, система.

A.S. Serikova

Essence and features of linguistic synergetics

This article provides information about synergy, one of the rapidly developing paradigms in linguistics. The purpose of the presented article is to determine the features of the implementation of synergetic principles in linguistics and to describe synergetic linguistics as a branch of applied linguistics. To achieve this goal, the following tasks were performed: the importance of linguistic synergy was discussed and the features of synergy as a new research paradigm were identified. In addition, the integration of synergy with other sciences is described, since one of the main functions of synergy is systematization, integration and ordering out of chaos. Another noteworthy point is that synergy is seen as a transdisciplinary field, and synergy offers a new perspective on the study of the objects under study. Also, the feature of linguistic synergy reveals a number of interesting features of the language and text. In addition, the discovery and description of the laws of evolution of complex systems of various ontologies with synergy proved the universality of the processes taking place in the world. The possibility of widespread use of generalized theoretical models as a method of scientific research contributed to the “growth” of synergy into a new scientific paradigm. As a result, synergetics makes it possible to observe special phenomena in the language system, which were not studied by the structuralism studied by Saussure and the paradigms of cognitive linguistics discovered by Chomsky.

Keywords: synergy, linguistic synergy, paradigm, self-organization, self-regulation, linguistics, extrapolation, system.

References

- 1 Prigogine, I. (1989). The Philosophy of Instability. *Futures*, 21, 396–400.
- 2 Haken, H. (1990). *Synergetics in Cognition. (Springer Series in Synergetics)*. Berlin: Springer-Verlag, 45, 438.
- 3 Knyazeva, E.N., & Kurdyumov, S.P. (2002). *Osnovaniia sinergetiki. Rezhimy s obostreniem, samoorganizatsiia, tempomiry [Fundamentals of synergy. Blow-up regimes, self-organization, tempo-worlds]*. Saint Petersburg: Aleteia [in Russian].
- 4 Prigogine, I. (1977). L'ordre par fluctuations et le systeme social. *L'idée de regulation dan les sciences*, 5, 153–191. Paris [in French].
- 5 Budanov, V. (2006). Metodologiiia i printsipy sinergetiki [Methodology and principles of synergetics]. *Filosofiiia obrazovaniia — Philosophy of Education*, 3, 143–172 [in Russian].
- 6 Knyazeva, E.N. (2001). Samoreflektivnaia sinergetika [Self-reflective synergetics]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 99–113 [in Russian].
- 7 Vasilkova, V.V (1999). Poriadok i khaos v razvitii sotsialnykh sistem [Order and chaos in the development of social systems]. *Sinergetika i teoriiia sotsialnoi samoorganizatsii — Synergetics and theory of social self-organization*. Saint Petersburg [in Russian].

- 8 Budanov, V. (2009). *Metodologiya sinergetiki v postklassicheskoi nauke i v obrazovanii* [Methodology of synergetics in post-non-classical science and education]. Moscow: Izdatelstvo «LKI» [in Russian].
- 9 Selivanova, O.O. (2006). Suchasna lingvistika [Modern Linguistics]. *Terminologichna encyklopediya Poltova — Poltov's Terminological Encyclopedia* [in Ukrainian].
- 10 Belova, A.D. (2006). *Lingvisticheskie aspekty argumentatsii* [Linguistic aspects of argumentation]. Kiev: Kievskii natsionalnyi universitet imeni Tarasa Shevchenko [in Russian].

Е.Н. Дерунова^{1*}, Д.А. Ашимжанова¹, Г.С. Суюнова²

¹ОСШ № 2, с. Железинка, Железинский район, Павлодарская область, Казахстан;

²Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан
(E-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru)

Билингвизм как средство социально-политической рефлексии в текстах группы «Ирина Кайратовна»

Статья посвящена исследованию функций билингвальной речи в рэп-дискурсе популярной казахстанской группы «Ирина Кайратовна». Билингвальная речь рассмотрена в качестве средства социально-политической рефлексии. Актуальность работы обусловлена неослабевающим интересом языковедов к проблеме билингвизма в целом и к социальному билингвизму в условиях глобализации в частности. Научная новизна состоит в предпринятой авторами попытке анализа не исследованного ранее, но интересного с точки зрения теории межкультурной коммуникации материала — двуязычного казахстанского рэп-дискурса. Авторами исследованы на предмет использования художественного билингвизма 30 наиболее популярных текстов группы «Ирина Кайратовна». Исследование проводилось с применением методов контентного, лингвокультурологического и статистического анализа. Основным результатом исследования состоит в выявлении потенциала билингвальной речи как художественного и коммуникативного ресурса, служащего средством социально-политической рефлексии. Результаты представленного в статье исследования могут использоваться учителями-словесниками при создании программ спецкурсов по полиязычному и поликультурному образованию, а также преподавателями вузов в обучении студентов и магистрантов филологических специальностей.

Ключевые слова: художественный билингвизм, рэп-дискурс, интеркаляция, интерференция, переключение кодов, двуязычие.

Введение

Неослабевающий интерес разных областей научного знания к проблеме билингвизма представляется вполне закономерным и социально обусловленным, ведь, как справедливо замечает Р.Д. Стамова, «единые экологические и гуманистические ценности должны пронизывать национальные культуры, стать основой жизни в XXI столетии» [1; 100]. Однако это становится возможным лишь при условии преодоления различных — языковых, культурных — барьеров между этносами и развития средств коммуникации.

Термин «билингвизм» представляет собой слияние двух латинских слов: *bi*, что в переводе на русский язык означает «двойной», «двойкий», и *lingua* («язык»). Большинство ученых понимает под билингвизмом одновременное владение двумя языками на уровне, достаточном для общения с носителями этих языков. Билингвизм может носить как национальный характер (два языка употребляются определенной социальной общностью), так и индивидуальный (два языка поочередно употребляются личностью в зависимости от ситуации общения). При этом билингвизм нельзя назвать уникальным явлением, вопреки распространенному в 1970–80-е годы мнению лингвистов о том, что монолингвизм является правилом, а полилингвизм — чем-то исключительным. Особенно активно функционирует билингвизм в полиэтнических, поликультурных и полиязычных странах, к которым можно отнести и Казахстан.

История научного изучения билингвизма берет начало в XIX веке в трудах таких крупных ученых, как Э. Виндиш, Г. Шухгард, Г. Грюнбаум и других. 60-е годы XX века ознаменованы новой волной интереса к двуязычию, которая была обусловлена изменением условий функционирования языков и возросшей актуальностью проблемы билингвизма в связи с распадом колоний и активным образованием новых государств, в результате чего большое количество народов оказалось вовлеченным в международную коммуникацию.

Новый этап развития общества и исследований билингвизма, связанный с активным ростом информационно-коммуникационных технологий, пришелся на XXI век. Характерное для современного

* Автор-корреспондент. E-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru

общества открытое информационно-коммуникативное поле обеспечивает соответствующие условия для формирования социального билингвизма, которое признается прогрессивным явлением, способствующим интенсивному культурному обмену в мировом сообществе. Вместе с тем распространенность билингвизма требует продумывания языковой политики и языкового планирования большинства стран.

Поскольку изолированное развитие народов и этносов не представляется возможным, перед современным человеком достаточно остро стоит необходимость изучения иностранных языков, которое также позволяет «обогащать культуру собственного народа за счет привнесения в нее частички культуры народа изучаемого языка» [1; 102]. И хотя такое культурное взаимообогащение происходило во все времена, сегодня оно обретает новое звучание в условиях разворачивающегося процесса мировой глобализации.

В этой связи представляется интересным исследование билингвизма на материале локализованных текстов глобальной культуры. Мы обратились к текстам казахстанского рэпа, имеющим культурную и языковую специфику и представляющим интерес для научного изучения. Это тем более интересно и значимо, так как рэп-культура ещё не подвергалась системному описанию в казахстанской лингвистике. Российские исследователи отмечают, что корпус рэп-текстов постоянно растёт и насчитывает уже более 60000 единиц, созданных примерно 1800 разными авторами [2; 108]. По свидетельству Е.В. Грудевой и А.А. Дивеевой, в российской науке «корпус научных работ о рэп-текстах... только начинает складываться, тогда как в зарубежной науке изучение хип-хоп- / рэп-культуры началось почти сразу после её появления, в 90-е годы XX века» [3; 76]. В казахстанской же науке освещение текстов рэпа ограничено единичными статьями социологической направленности. С позиций же лингвистики тексты казахстанских рэп-исполнителей и вовсе не рассматривались. Такое положение дел объясняется тем, что рэп-культура получила своё развитие в Казахстане лишь в начале нулевых.

Для исследования мы взяли тексты одного из наиболее популярных представителей казахстанской рэп-культуры — группы «Ирина Кайратовна». Билингвизм для «Ирины Кайратовны» имеет характер своеобразного признака *poetic diction*, черты индивидуального поэтического стиля. Творчество данной группы, как и рэп-культура в целом, в значительной мере политизировано. Исходя из этого, мы ставим цель — проанализировать функции билингвизма как средства социально-политической рефлексии в текстах группы «Ирина Кайратовна».

Материалы и методы

В качестве материала исследования был выбран рэп-дискурс казахстанской группы «Ирина Кайратовна». Методом сплошной выборки было проанализировано 30 наиболее прослушиваемых текстов данного исполнителя по данным платформы Spotify. 28 из 30 проанализированных текстов содержат билингвальную речь, что составляет 93 % исследуемого материала. Методом статистического анализа данных было установлено, что в рассмотренных текстах встречаются такие билингвальные явления, как интеркаляция (82 случая), интерференция (58 случаев) и переключение кодов (71 случай). Соотношение данных билингвальных явлений в разных текстах представлено на диаграммах ниже (рис. 1–3).

Такая картина отражает существующую языковую ситуацию в Республике Казахстан. Г.С. Суюнова, анализируя лингвистические особенности межэтнической коммуникации в Казахстане, называла эти явления как присущие билингвальным казахстанцам. Также она отметила, что «двуязычная речь, особенно в устной разговорной форме, довольно часто демонстрирует интеркаляцию» [4; 289].

Кроме того, нами был проведен структурный, контентный и лингвокультурологический анализ лексико-грамматического, стилистического корпуса текстов «Ирины Кайратовны». Благодаря этому удалось выявить и интерпретировать особенности билингвальной речи и ее роль в выражении социально-политической рефлексии, составляющей важный аспект творчества рассматриваемой группы.

интеркаляция

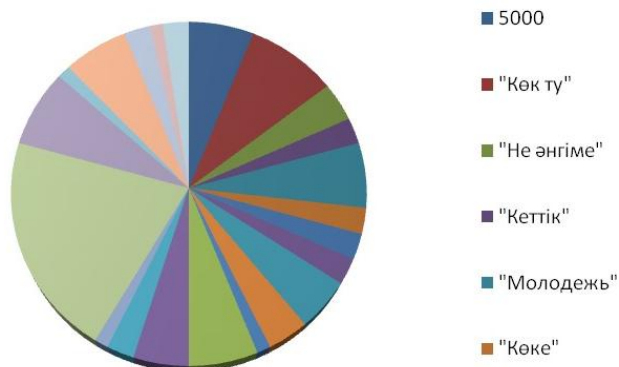

Рисунок 1

интерференция

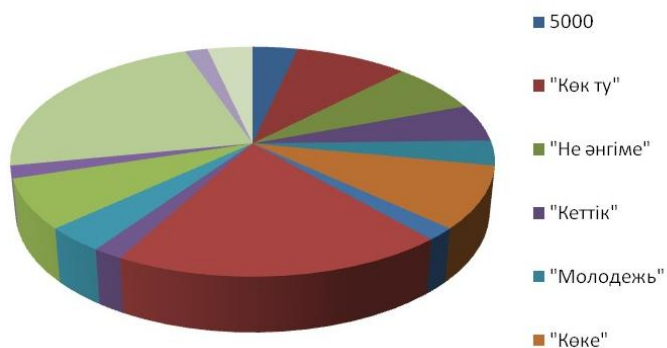

Рисунок 2

переключение кодов

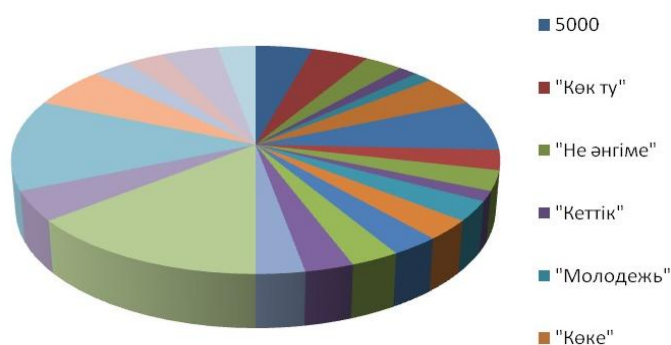

Рисунок 3

Результаты и обсуждение

Немецкий исследователь лингвокультурологического аспекта рэп-текстов Альберт Шаренберг считает рэп культурным феноменом, возникшим как ответ на глобализацию и представляющим собой продукт гибридизации культур [5; 17]. По мнению А. Шаренберга, ключевой идеей глобализма в контексте рэп-культуры является так называемый «геттоцентризм», символизирующий протест против расовой дискриминации афроамериканцев. В нашей стране рэп появился как результат заимствования из афроамериканской культуры лишь в начале 2000-х годов, а к концу второго десятилетия XXI века казахстанский рэп в лице группы «Ирина Кайратовна» стал весьма популярным в определенных социальных группах казахстанцев. То обстоятельство, что тексты этой группы приобрели по-

литизированное звучание, не связано с «геттоцентричностью», а скорее с социально-экономической ситуацией 2019–2022 годов (вызванный пандемией кризис и связанное с этим снижение уровня жизни, смена власти и т.д.). Ведь если «американский рэп зарождался как музыка и субкультура «негритянского гетто» с резко агрессивным отношением к белому населению» [6; 5], то на казахстанской почве рэп возник как часть многонациональной культуры. Однако использование элементов афроамериканского этносоциолекта казахстанскими рэперами не утрачивает от этого своей актуальности. Так, в текстах группы «Ирина Кайратовна» встречается множество примеров вкрапления афро- и латиноамериканизмов:

*Желбіретіп көк туды
Boyz n da hood
Кім қандай жүз?
Кімде қандай ру?
Бұл біздің менталитет қой бұл!
Қу қусаң интеллигентно қу!
True бол! True сөйле! True! True! True! («Көк ту»)***

(** Здесь и далее сохранены орфография и пунктуация источника анализируемых текстов <https://text-pesni.com/ispolnitel/pokazat/6645/teksty-perevody-pesen-irina-kajratovna/>).

*Че там ne sterdo, ne klardo?
Kim birinshi jarardo? Неважно!
Это музон для салона «Gallardo».
Слушай «Хиро» и «Ирина Кайратовна»
Че там, Ильюха, qaidasyn?
Я тебя набирал, nan ursyn,
Пока с Маркой дул на парусы («Аррива»)*

*Battle in style
Кулакка сыпайы freestyle
Ты мой Жез, я твой Сампаев, сені сатпаймын («Майк, кроссовки»)*

Приведенные примеры использования элементов афро- и латиноамериканского этносоциолектов наряду с упоминанием хорошо знакомых казахстанцам имен и реалий ярко иллюстрируют стремление группы «Ирина Кайратовна» к установлению контакта с полиэтничной и поликультурной казахстанской аудиторией.

Как известно, музыкально-текстовый компонент рэп-культуры внедряется, распространяясь, в локальный контекст. В этом состоит процесс локализации, который проходит субкультура на содержательном и формально-языковом уровнях. Смешение или переключение языковых кодов в рэп-текстах является, по словам Е.С. Гриценко и Л.Г. Дунашевой, важнейшим элементом, определяющим стилевую специфику хип-хоп-культуры. «Таким образом, дискурс формирует новые жанрово-специфичные глобальные нормы и модели на основе гибридизации — (вос)производства аутентичной практики использования языковых средств, встроенных в местные линвокультурные каноны» [7; 142]. Следовательно, смешение языков в текстах «Ирины Кайратовны» — это, с одной стороны, дань существующей в рэп-культуре традиции гибридизации, а с другой — отражение типичной для Казахстана казахско-русской билингвальной практики. При этом относительно последнего справедливым представляется мнение Ш.К. Жаркынбековой и В.Е. Чернявской о том, что «переключение кода в билингвизме обусловлено не недостаточной компетенцией человека в рамках одного из двух языков, но скорее показывает высокий лексико-грамматический уровень владения вторым языком, как и в речи монолингва», а «смешение языкового кода используется как динамический лингвистический ресурс для коммуникативного взаимодействия и достижения понимания» [8; 471].

Билингвизм в творчестве группы «Ирина Кайратовна» используется именно как средство достижения понимания, он создает ощущение единения говорящего и адресата. Особенно явно это прослеживается в текстах социально-политической тематики:

*Заманауи интеллигенция, әлсіз потенция
Мен қартаямын, тек қана когда поднимут пенсию («Көк ту»)*

Контент-анализ текстов группы «Ирина Кайратовна» показал, что в текстах острой политической направленности использование разных языковых кодов имеет разную стилистическую окраску, словно ролевой герой рэп-текста, переключая невидимый рубильник, переходит от статуса маргинала к статусу интеллигента. В разных текстах такая смена масок происходит по-разному: если герой-интеллигент говорит на казахском языке, то герой-маргинал — на русском, и наоборот. Вот как реализуется данный приём в треке «Молодёжь»:

*Эх, молодежь!
Если не дунешь, то не уснешь.
Если не выпьешь, то не кутеж.
Цели расставил, но не идешь.
Духа мало — не вальнешь
Делом не протацишь.*
.....
*Жас баланың тірлігімен айналыспаиш
Аш бала бізден арырақ ойнаиш
Қайда барасын трезвый өмірден қашып
Ертең не күтеді деп ойламайсын даже
Ал біз дальше, жүре береміз
Толқын менсінбейді біздің кемеміз
Сосын айтпады деменіз, астыда япошка неміс
Біз бәрін білеміз, жоғары мінеміз
Тіzedен келеди теңыз, жегіземіз
Давай без всяких там
Анау мынау әгімесіз
Бәрін өзін білесін
Басында наркота
Шегіп алып күлесін, ертең өкінесін бірақ.*

В приведенном примере и в русской, и в казахскоязычной частях поднимаются социальные проблемы нездорового образа жизни и безынициативности, праздности, инертности молодого поколения. Однако русскоязычная часть текста изобилует жаргонизмами («дунешь», «вальнешь»), просторечиями («кутеж», «духа мало») и даже ненормативной лексикой (см. полный текст), что соответствует маске маргинала. В казахскоязычной части ролевой герой надевает маску интеллигента. Подтверждением мысли об использовании билингвизма в качестве ресурса для смены ролевых масок служит использование интеркаляции во второй части текста. Как только герою необходимо высказаться на запретную тему или выразить мысль более резко, грубо, неpolitкорректно, он «соскальзывает» на русский языковой код: «Басында наркота шегіп алып күлесін», «сосын айтпады деменіз, астыда япошка неміс», «Давай без всяких там анау мынау әгімесіз».

Интересный пример использования переключения кодов видим в тексте самого популярного политического хита «Ирины Кайратовны» «5К». Здесь вместе со сменой языкового кода меняется речевая стратегия ролевого героя. На русском языке он изъясняется завуалированно и метафорично:

*Надо бы по-быстрому отправить визаря.
Полный фильм хотим по телевизору:
Мало было нам, не хватило тизера.
Расписанные планы на стикерах, не презирай.
Ризлы замаскированы под сигареты,
Суровые гризлы убили конфеты,
Забыли сантименты, притупили логику.
В кармане только 5к на ход ноги.
Мы с тобой не просто так учим биологию:
Мы с тобой довольные,
Веки под свинцом — без паники!
Если углубляться, то, помимо анатомии,
Сегодня познакомились с ботаникой.*

Здесь герой предстаёт перед нами деловым человеком, чьи планы расписаны на стикерах, но в то же время порочным. Он романтизирует порок, называя курение растительных наркотиков знакомством с ботаникой. Он точно так же замаскирован под достойного человека, как его «ризлы (прим. авт. — *самокрутки с растительным наркотиком*) замаскированы под сигареты». Это Молчалин наших дней. Его кругозор ограничен, гражданская позиция пассивна, уровень ответственности низок. Первая строчка приведенного выше фрагмента отчетливо перекликается с грибоедовским «Подписано, так с плеч долой».

Переходя на казахский язык, ролевой герой текста «5К» начинает высказываться открыто, прямо, не прибегая к метафорам и перифразу:

*Сондықтан да Қазақстанда бір ғана банда.
Бұл — қазақи пропаганда.
Бес мың қалтамда, қайдан тапсам да.
Сенің қалаңда шайқалады орнынан,
Саған да орын бар.
Армандар орындалады!*

Мысль о том, что при помощи переключения языковых кодов осуществляется переход говорящего к стратегии искренности, подтверждается и особенностями визуального ряда, сопровождающего трек «5К»: на экране мы видим персонажа, держащего в руках фонарь, который включается при переходе на казахский языковой код, что создает ассоциацию света с истиной, искренностью. При этом гражданская позиция «Ирины Кайратовны», чьё ролевое «я» на протяжении всего трека представлено образами коррупционеров, выражается через использование языковой интерференции в рефрене трека: «В кармане пятка и 5К. Токта!». Жаргонным словом «пятка» здесь названа самодельная папироса с «травой», сленгизмом 5К обозначена сумма в пять тысяч тенге, которая составляет, по данным интервью группы «Ирина Кайратовна» для ютуб-канала «Вдудь», размер минимальной взятки в Казахстане. Таким образом, автор текста призывает слушателей остановиться, прекратить добровольно себя одурманивать и поощрять коррупцию.

В треке «Popdog» «Ирина Кайратовна» подвергает осмеянию мелочность интересов современных молчалиных, которые «блаженствуют на свете», обеспечив себе благодаря участию «ағашек» высокую «зэпэшку» или беспрепятственную деятельность «ипэшки». Для этих людей не существует так почитаемой казахами ценности семьи или родства: они заводят любовниц («Токалым мың, мың»), а «жеңгешка» нужна им лишь для того, чтобы взять его «за көтешку» и выпросить денег:

*Менің папам кнбишник,
Ағам мвдишник
По жизни қалтамда ттшник
Иди отсюда, анимешник!
Можно поднять зпшку,
Открыть ипшку, хату в себеску?
Можно! Жеңгешку за көтешку!
Ағашкам гэндальф... («Popdog»)*

И если полностью русскоязычные куплеты этого трека лишены политического характера, то в смешанных казахскоязычных фрагментах вновь открыто звучит осуждение существующей общественной ситуации в стране:

*Өліп мың тірілген қазақ емес.
Байдың баласымын!
Салют атады күнде менің ауданымда, да-да!
Бітсе егер мынанын бәрі қас қағымда, сонда
Мұнаюға шамам жоқ, шешімі бар.
Баламды құшақ жая күтеді госаппарат («Popdog»)*

Отметим интересную деталь: в тексте звучат широко известные строки казахского поэта Жубана Молдағалиева «Мен қазақпын», то есть можно говорить об отсылке к прецедентному тексту. Однако

герой, скорее антигерой, перефразирует этот текст: «Өліп мың тірілген қазақ емес», что также выполняет определенные функции.

Переключение кодов во всех приведенных примерах играет роль ресурса для установления понимания с многонациональной аудиторией слушателей «Ирины Кайратовны». Исполнителям важно, чтобы поднимаемые ими острые политические темы нашли отклик в мыслях каждого казахстанца независимо от того, на каком языке он говорит и думает. Ведь проблемы коррупции, праздности, обесценивания традиционных ценностей затрагивают каждого из нас. Такая тактика, на наш взгляд, весьма эффективна, что подтверждается растущей популярностью группы «Ирина Кайратовна». Недаром эта группа получила признание и за пределами нашей страны, став первым музыкальным коллективом из Казахстана, приглашенным на интервью с популярным ютуб-каналом «Вдудь». А видео самого популярного трека этой группы «5000» набрало на сегодняшний день более 54 млн просмотров на видеохостинге YouTube.

Заключение

Проведённый анализ текстов группы «Ирина Кайратовна» позволяет сделать следующие выводы:

- билингвизм в политическом творчестве группы «Ирина Кайратовна» играет роль коммуникативного ресурса;
- с помощью переключения кодов в текстах «Ирины Кайратовны» осуществляется смена масок ролевого героя, выражающего недовольство сложившейся социально-политической ситуацией, высмеивающего безнравственность типичных представителей эпохи;
- переход ролевого героя к речевой стратегии искренности выражается в творчестве «Ирины Кайратовны» с помощью переключения языковых кодов и служит средством социально-политической рефлексии.

Список литературы

1. Стамова Р.Д. Глобализация и билингвизм / Р.Д. Стамова // Вестн. Ин-та филос. и полит.-прав. исслед. НАН Кыргызской Республики. — 2017. — № 2. — С. 100–103.
2. Карпушкин В.Г. Не путай комическое и каноническое: креатив на ровном месте / В.Г. Карпушкин, Т.В. Шмелёва // Лингвистика креатива-4: колл. моногр. / под ред. Т.А. Гридиной. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2018. — С. 104–135.
3. Грудева Е.В. Лингвистические и экстралингвистические аспекты изучения современных русскоязычных рэп-текстов / Е.В. Грудева, А.А. Дивеева // Научный диалог. — 2021. — № 9. — С. 74–97. — DOI: 10.24224/2227-1295-2021-9-74-97.
4. Суюнова Г.С. Онтология и аспектология межэтнической коммуникации: моногр. — Усть-Каменогорск: КАСУ, 2014. — 367 с.
5. Scharenberg A. Globalität und Nationalismus im afro-amerikanischen Hip Hop / A. Scharenberg // In: Rap. More than Words. Hg. v. Eva Kimminich. Frankfurt. — M.: Peter Lang, 2004. — P. 13–44.
6. Тульнова М.А. О способах локализации текстов глобальной культуры / М.А. Тульнова // Изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. Современная теория языка. — 2013. — № 1(76). — С. 4–7.
7. Гриценко Е.С. Языковые особенности рэпа в аспекте глобализации / Е.С. Гриценко, Л.Г. Дунашева // Политическая лингвистика. — 2013. — Т. 44, № 2. — С. 141–147.
8. Жаркынбекова Ш.К. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии / Ш.К. Жаркынбекова, В.Е. Чернявская // Вестн. Росс. ун-та дружбы народов. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2022. — Т. 13, № 2. — С. 468–482. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-468-482>.

Е.Н. Дерунова, Д.А. Ашимжанова, Г.С. Суюнова

Билингвизм «Ирина Кайратовна» тобының мәтіндеріндегі әлеуметтік-саяси рефлексия құралы ретінде

Мақала танымал қазақстандық «Ирина Кайратовна» тобының рэп-дискурсындағы қос тілді сөйлеу функцияларын зерттеуге арналған. Атап айтқанда, екі тілді сөйлеу әлеуметтік-саяси рефлексия құралы ретінде қарастырылған. Жұмыстың өзектілігі лингвистердің тұтастай алғанда қос тілділік мәселесіне, атап айтқанда, жаһандану жағдайындағы әлеуметтік қос тілділікке деген

қызығушылығына байланысты. Мақаланың ғылыми жаңалығы — этносаралық коммуникация теориясы тұрғысынан екі тілді қазақстандық рэп-дискурсты талдау. Авторлар «Ирина Кайратовна» тобының ең танымал 30 мәтініне көркем билингвизмін қолдану тұрғысынан зерттейді. Зерттеу мазмұнды, лингвомәдени және статистикалық талдау әдістерін қолдана отырып жүргізілген. Зерттеудің нәтижесінде әлеуметтік-саяси рефлексия құралы ретінде қызмет ететін көркем және коммуникативті ресурс ретінде екі тілді сөйлеудің әлеуеті анықталды. Мақалада ұсынылған зерттеу нәтижелерін көптілді және көпмәдениетті білім беру бойынша арнайы курстар бағдарламаларын құруда, сондай-ақ жоо оқытушылары филология мамандықтарының студенттері мен магистранттарын оқытуда оқытушылар қолдана алады.

Кілт сөздер: көркем қос тілділік, рэп дискурсы, интеркаляция, интерференция, кодты ауыстыру, қос тілділік.

Y.N. Derunova, D.A. Ashimzhanova, G.S. Suyunova

Bilingualism as a means of socio-political reflection in the texts of the “Irina Kairatovna” group

The article is devoted to the study of the functions of bilingual speech in the rap discourse of the popular Kazakh group “Irina Kairatovna”. In particular, bilingual speech is considered as a means of socio-political reflection. The relevance of the work is due to the relentless interest of linguists to the problem of bilingualism in general and to social bilingualism in the context of globalization in particular. The scientific novelty consists in the authors' attempt to analyze the previously unexplored, but interesting material from the point of view of the theory of interethnic communication — the bilingual Kazakh rap discourse. The authors investigated 30 of the most popular texts of the Irina Kairatovna group for the use of artistic bilingualism. The study was conducted using the methods of content, linguoculturological and statistical analysis. The main result of the study is to identify the potential of bilingual speech as an artistic and communicative resource that serves as a means of socio-political reflection. The results of the research presented in the article can be used by teachers of literature when creating programs of special courses in multilingual and multicultural education, as well as university teachers in teaching students and undergraduates of philological specialties.

Keywords: artistic bilingualism, rap discourse, intercalation, interference, code switching, bilingualism.

References

- 1 Stamova, R.D. (2017). Globalizatsiia i bilingvizm [Globalization and bilingualism] *Vestnik Instituta filosofii i politiko-pravovykh issledovaniy Natsionalnoi akademii nauk Kyrgyzskoi Respubliki — Bulletin of the Institute of Philosophy and Political and Legal Research of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*, 2, 100–103 [in Russian].
- 2 Karpushkin, V.G., & Shmeljova, T.V. (2018). Ne putai komicheskoe i kanonicheskoe: kreativ na rovnom meste [Do not confuse comic and canonical: creative out of the blue]. *Lingvistika kreativa-4: Kollektivnaia monografiia. T.A. Gridina (Ed.) — Linguistics of creativity-4. Collective monograph*. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, 104–135 [in Russian].
- 3 Grudeva, E.V., & Diveeva, A.A. (2021). Lingvisticheskie i ekstralingvisticheskie aspekty izucheniia sovremennykh russkoiazychnykh riep-tekstov [Linguistic and extralinguistic aspects of the study of modern Russian-language rap texts]. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 9, 74–97. DOI: 10.24224/2227-1295-2021-9-74-97 [in Russian].
- 4 Sujunova, G.S. (2014). Ontologiya i aspektologiya mezhetnicheskoi kommunikatsii [Ontology and Aspectology of Interethnic Communication]: monografiia. Ust-Kamenogorsk: KASU [in Russian].
- 5 Scharenberg, A. (2004). Globalität und Nationalismus im afro-amerikanischen Hip Hop. In: *Rap. More than Words. Hg. v. Eva Kimminich. Frankfurt*. Moscow: Peter Lang., 13–44 [in German].
- 6 Tulnova, M.A. (2013). O sposobakh lokalizatsii tekstov globalnoi kultury [On the methods of localization of texts of global culture]. *Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Sovremennaiia teoriia yazyka — Proceedings of the Voronezh State Pedagogical University. Modern theory of language*, 4–7 [in Russian].
- 7 Gricenko, E.S., & Dunjasheva, L.G. (2013). Yazykovye osobennosti repa v aspekte globalizatsii [Linguistic features of rap in the aspect of globalization]. *Politicheskaya lingvistika — Political linguistics*, 44(2), 141–147 [in Russian].
- 8 Zharkynbekova, Sh.K., & Chernjavskaja, V.E. (2022). Kazakhsko-russkaiia bilingvalnaia praktika: smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodeistvii [Kazakh-Russian bilingual practice: code mixing as a resource in communicative interaction]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series Theory of language. Semiotics. Semantics*, 13(2), 468–482. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-468-482> [in Russian].

Я.С. Талыбова*, Н.В. Монгилева

Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
(E-mail: ya.talybova@gmail.com, 77772456222@mail.ru)

Презентационность университетского дискурса (на материале веб-сайта вуза)

В связи с маркетингизацией высшего образования университетский дискурс, в частности дискурс университетского веб-сайта, обретает новые параметры для создания положительного имиджа вуза. Настоящая статья посвящена проблеме использования вербальных и невербальных единиц воздействия в дискурсе современного университетского веб-сайта. Рассмотрены основные понятия *университетский дискурс*, *презентема*. Цель настоящего исследования — осуществить анализ презентем веб-сайта как лингвосомиотических средств воздействия на реципиента. Исследование базируется на презентационной теории А.В. Олянич. Материалом для исследования является сайт Карлов Университета (Чехия). Показано, что для реализации воздействующей функции на веб-сайте используются невербальные презентемы (колоремы, графемы), семантические презентемы (дескриптивы, персональные интродуктивы, демонстративы), компаунды и синтагматические средства (инвертированный порядок слов, вводные предложения). Отмечено, что в совокупности презентемы университетского веб-сайта создают положительный образ вуза.

Ключевые слова: дискурс, университетский дискурс, дискурс университетских веб-сайтов, презентема, образ университета.

Введение

Университетский дискурс как комплекс текстов и сообщений, функционирующий в рамках образовательной сферы, выделен не так давно, но уже имеет свою традицию анализа благодаря работам И.К. Кирилловой, В.С. Белоусовой, В.В. Максимова, Е.В. Найдёна, А.Н. Серебренниковой, Т.Н. Хомутовой, И.Ю. Парулиной и других.

Так, по мнению И.К. Кирилловой, университетский дискурс относится к институциональному типу дискурса, который реализуется в процессе статусно-ролевого общения и объединяет в себе большое разнообразие других дискурсов (например, педагогический, научный и др.). Исследователь рассматривает данный тип дискурса как конгломератный, то есть включающий устойчивые типы текстов с общей функцией коммуникации, а также с похожими признаками в структуре и стилистическом оформлении [1; 6]. С ее позицией относительно гетерогенности университетского дискурса соглашались В.В. Максимов, Е.В. Найдёна, А.Н. Серебренникова. В своей работе они приходят к заключению о том, что дискурс университета образовался на стыке большого количества первичных дискурсов — управленческого, административного, образовательного и научного [2; 203].

Помимо неоднородности университетского дискурса, исследователи также отмечают его направленность. Формирование благоприятного образа/имиджа вуза для аттракции поступающих, деятелей науки, благотворительных организаций, освещения достижений его сотрудников и студентов в области науки как основная направленность данного типа дискурса подчеркивается в работах Т.Н. Хомутовой и И.Ю. Парулиной [3; 6]. Согласно В.С. Белоусовой, университетский дискурс определяется как вербальная презентация высшего учебного заведения в образовательной среде, демонстрирующая конкурентное преимущество вуза в соответствии с предлагаемыми им образовательными услугами мирового стандарта качества [4; 57].

Как отмечалось выше, университетский дискурс синтезирует большое количество других дискурсов. Так, одним из них является дискурс университетского веб-сайта. Необходимость осмысления и научного описания дискурса университетского веб-сайта возникла не только в связи со стремительным развитием Интернет-коммуникации, но и с пониманием роли информации на веб-сайтах в формировании знаний об университетском сообществе, учебном процессе в определенном вузе и в целом об образовании. По словам признанного теоретика и философа Зигфрида Егера, знание дискурсивно,

* Автор-корреспондент. E-mail: ya.talybova@gmail.com

люди черпают знания из своего окружения, дискурсы способны формировать и обеспечивать социальную реальность [5]. Официальный сайт университета становится в наши дни одним из основных источников конституирования знаний об учебе и будущей профессии у потенциальных студентов и их родителей. Однако вся информация, размещенная на веб-сайте, становится одновременно и стратегическим средством формирования позитивного имиджа образовательного учреждения.

В целом, говоря о концепциях анализа дискурса как коммуникативного и социального явления, исследователи выделяют два подхода: процессуально-динамический и текстоцентрический. В рамках первого, под дискурсом понимается определенное речевое событие, разворачивающееся в конкретном коммуникативном пространстве, которое когнитивно и типологически детерминировано. Иными словами, это текст совместно с фоном вокруг него. Под фоном подразумеваются экстралингвистические факторы — социум, культура, идеология и т.д., которые стимулируют развитие каких-либо лингвистических закономерностей [6; 114]. Второй подход определяет дискурс как совокупность текстов с общей тематикой. Тексты, интегрируемые в дискурс, направлены, тем или иным образом, к одной общей теме, которая разворачивается посредством комплексной интеракции отдельных текстов. Дискурс предстает как сложное взаимодействие большого количества типов текстов, происходящее в рамках одной и той же сферы коммуникации [6; 115].

Данное исследование находится на стыке двух подходов. С одной стороны, в фокусе внимания находится комплекс информационных текстов, размещенных на официальном сайте университета под рубриками *About, Structure, Research, Admissions, Students, International, Alumni, Careers*, раскрывающие специфику вузовской организации, ее образовательный контент, ключевые принципы и идеологию университета, визу, проживание и др. С другой, кроме специфики интернет-коммуникации и предназначенности для потенциальных потребителей образовательных услуг университета, данные тексты объединены феноменом презентационности, так как призваны формировать конкурентноспособный образ современного образовательного учреждения.

Методы и материалы исследования

В фокусе анализа данной работы лингвосемиотические средства реализации презентационности дискурса университетского веб-сайта. Материалом исследования является сайт Карлов Университета (Чехия) <https://cuni.cz>. Страна и университет отобраны на основе двух критериев: 1) одно из популярных и доступных направлений среди казахстанцев, согласно информации, представленной на сайте *Forbes.kz*; 2) один из рейтинговых университетов в этой стране. В качестве основы для анализа выступает презентационная теория А.В. Олянич.

Результаты и их обсуждение

Имидж организации — то есть ее устойчивый образ — конструируется посредством информации имиджевого характера, которая может быть представлена вербально, невербально, а также посредством имиджевых сообщений. Примерами подобной информации являются наименование компании, ее миссия и девиз, фирменный слоган, логотип, представитель организации и т.д. Высказывания, основная функция которых заключается в информировании целевой аудитории и общественного мнения о деятельности организации, ее ценностях и нормах, ее предложениях и гарантиях, ее роли и предназначении, А.В. Олянич называет имиджевыми сообщениями. С их помощью удастся определить взаимосвязь между организацией и результатами ее деятельности, распознать данную организацию и отметить ее на фоне других [7; 129]. Например, *Charles University is one of the most important scientific and educational institutions not only in the Czech Republic, but in Europe, too. It is a research-oriented university that persistently adheres to the historical traditions of one of the oldest seats of learning and carries out a crucial role in the scientific, cultural, social and economic development of society. We will place the highest demands on ourselves and on the quality of our research and education, and benchmark ourselves against the best.* Имидж университета в данных сообщениях выстраивается посредством использования различных прилагательных. Прилагательные в превосходной степени *the most important, one of the oldest, the highest, the best*, неградуальное прилагательное (слово с более сильной стилистической окраской) *crucial* имеют в своей семантике оценочное значение. Доминантой представленных выше прилагательных является лексема *хороший*, которая демонстрирует положительную оценку (сема «хорошо» + интенсификация). Сложносоставное прилагательное *research-oriented* дает характеристику университету как образовательному учреждению, держащему курс на

исследования, а прилагательные *scientific, educational, cultural, social, economic* дополняют образ вуза, показывая его *мультифасетность*.

Наряду с внешним имиджем компании, П.А. Матюшевская, Н.В. Ефимова, Е.В. Маевская выделяют внутренний имидж. Внутренний имидж компании распространяется на всех ее сотрудников и администрацию и предсказывает их поведение как представителей данной фирмы. Этот имидж позволяет повысить корпоративный дух, культивировать заинтересованность и приобщенность к общему делу [8; 360]. Структура внутреннего имиджа, по С.А. Шагжиной, представлена тремя основными компонентами: возможность для самоактуализации личности, социальная защищенность и статус-престиж [9; 7]. На сайте Карлов Университета имеются ссылки на информацию, которая отражает возможности для реализации всех трех компонентов. Например, раздел *Careers* содержит информацию о возможностях и привилегиях для сотрудников вуза (*Open positions & Competitive Hiring Process Code, Employees' Benefits, Employee ID cards, Further Education of Employees, CU Staff Welcome Centre, HR Excellence in Research award*). Раздел *Facts and Figures* показывает престижность вуза посредством рейтингов университета в различных сферах деятельности и результатов оценки как на национальном, так и на межнациональном уровне (*24 % of the scientific performance among the Czech universities, Academic Ranking of World universities 2017: Economics/Business 95*). Совместно внутренний и внешний имидж организации образуют единое целое. Таким образом, дискурс веб-сайта Карлов Университета включает вербальные средства, порождающие смыслы о комфортных условиях работы для своего персонала, что формирует у посетителей сайта доверие и уважение к учебному заведению, а значит, и предположения о гарантии качественного образования для студентов.

Основу имиджевых сообщений составляет презентационная стратегия, задачей которой является трансформация происходящего из факта знания в факт сознания, а также вовлечение субъекта в этот процесс через аксиологизацию происходящего заинтересованным сознанием. Частотность проявления в дискурсе маркеров презентационной стратегии дало основание А.В. Олянич сформулировать концепцию презентационной теории дискурса. Он утверждает, что говорящий для удовлетворения различных своих потребностей и целей, информируя о происходящем, «включает особые презентационные механизмы структуризации дискурса» и *упаковывает* сообщение в презентабельную и когнитивно-удобную лингвосомиотическую форму [7; 111]. В задачи подобной *упаковки* входит захватить и удержать внимание аудитории, взбудоражить ее фантазии, которых ей не хватает и которыми она желает обладать на сознательном или подсознательном уровне. В концепции А.В. Олянич объектом анализа становится презентема — триадный лингвистический знак или совокупность таких знаков — основное назначение которой является транслирование и закрепление когнитивного воздействия в сознании индивида. Триадность презентемы заключается в: 1) ее знаковом характере; 2) коммуникативности, так как это единица, реализующая в дискурсе закрепленную за ней информацию, когнитивно изученную коммуникантом, который ее передает; 3) ее интенциональности, она реализует интенцию воздействующего коммуниканта [7; 213]. А.В. Олянич аргументирует положения своей концепции на материале театрального и рекламного дискурсов. По нашему мнению, дискурс университетского веб-сайта структурирован также презентационной функцией в качестве основной. Стремление выделить имиджевые характеристики университета вовлекает в дискурс сайта концепты и образы с воздействием потенциалом.

Презентемы университетских веб-сайтов можно подразделить на невербальные и вербальные презентемы. Среди невербальных презентем можно отметить колоремы и графемы. Их коммуникативная функция заключается в организации коммуникативного пространства, презентации объекту воздействия необходимой и полной информации о качествах, характеристиках и статусе воздействующего субъекта. В.Г. Кульпина определяет колоремы как презентемы, в которых цветовая индикация сообщения, необходимая для успешного общения, служит в качестве информационного и суггестивного ориентира [10]. Так, цвет может нести сообщение о намерениях коммуникантов, информацию эмоциональной оценки, исполнение ею идеологической функции. А.Н. Пирожков отмечает, что воздействие цвета способно оставить глубокое впечатление, порождая позитивные вибрации души [11; 125]. Однако Л.М. Миронова утверждает, что чем больше ярких предметов перед глазами человека, тем меньше значения он придает цвету [12; 184, 185]. При создании сайтов университетов, разработчики останавливаются, в основном, на использовании двух главных цветов и одного акцентного. Исследуемый нами сайт имеет три цвета: красный, белый и черный. Сочетание этих цветов является самой устойчивой и распространенной цветовой триадой в современной культуре в виду своей контрастности и презентабельности.

Презентемы-графемы отражают графический образ предмета, пробуждая интерес и стимулируя внимание посетителей веб-сайта университета. Графика служит своего рода когнитивной поддержкой ощущений, она заостряет на себе внимание и порождает логическую цепочку смыслов. Графема способствует четкому изображению, показательности, сопоставимости поступающей информации с имеющимся опытом у субъекта импакта. В качестве графем на сайте университета можно отметить схему проезда до места локации вуза, внутреннюю структуру кампуса, переданные чертежом, стрелки и знаки для навигации по сайту и т.д. Графема дает возможность увидеть содержание предмета или направление действия.

Вербальные презентемы университетского веб-сайта представлены семантическими презентемами. Их функция заключается в закреплении смысловых характеристик явлений и предметов окружающей действительности, а также действий и состояний, участвующих в процессе общения, понимаемых как процесс воздействия. Например, лексемы понятийной сферы *среда обитания* приносят в дискурс концепты и образы, относящиеся к жизненному пространству личности. Но в описании общежития для обучающихся эти лексемы выступают в функции презентем-дескриптивов: *Ventilation and heating of building management systems, automatic movement sensors to switch off lights in hallways, led lights in hallways, gardens with herbs and an insect hotel, water refill stations, water saving devices in toilets and taps, recycle stations in each dormitory, etc.* (из разделов *Student Residence, Accommodation, Sustainable dormitories and refectories*). В данном описании подчеркнутые существительные создают эффект современного экологически-чистого жилья, спроектированного таким образом, чтобы обеспечить все преимущества современного дома, заботясь о расходе электроэнергии, пополняя запасы воды и обеспечивая комфортную утилизацию отходов. Создается впечатление о финансовом благополучии университета, заботе о комфорте обучающихся, разумной организации пространства и т.д.

Классическим примером персональной презентации сайтов университетов является информация, содержащаяся в разделе «About». Пример, *Charles University was founded in 1348, making it one of the oldest universities in the world. Yet it is also renowned as a modern, dynamic, cosmopolitan and prestigious institution of higher education. It is the largest and most renowned Czech university, and is also the best-rated Czech university according to international rankings.* В приведенном фрагменте текста в качестве языковых средств-интродуктивов персональной презентации можно выделить прилагательные *the oldest, modern, dynamic, cosmopolitan and prestigious, the largest and most renowned, the best-rated*. Лексемы, тщательно отобранные адресатом, транспортируют в дискурс заданный образ университета.

Важную роль в формировании презентационной структуры дискурса выполняют презентемы-демонстративы. Данный вид презентем выполняет роль пояснения к демонстрируемому объекту, продукту, процессу, явлению. Они вербализуют их предопределение, смысл, характер и/или устройство, являясь катализатором дискурсивного развертывания, вызывая ряд вопросов и инициируя ответы на эти вопросы. По словам А.В. Олянич, этот вид презентем имеет сложную структуру, в них можно выделить визуальный, вербальный дефиниционный и театральный компоненты. Например, информация о студенческих картах представлена визуальным компонентом, где девушка-студентка позирует перед камерой для фото на будущую студенческую карту (см. рис.).

Рисунок. Получение студенческой карты в университете

Вербальный дефиниционный компонент образован фразой *These chip cards, issued in several colour-differentiated types, contain personal data, a bar code, a photograph and a signature strip. The card holder is entitled to ISIC-related benefits*. Оба компонента вкпе представляют лингвосемиотический театральный компонент: происходит визуальное структурирование по типу *пролог* (рисунок — представление карты), далее *действие* (описание свойств карты) и *эпилог* (*Card service centres* — информация о том, где приобрести карту).

К вербальному типу презентем также относятся компаунды (*independence-achieved results, general-interest programmes, highly-recognised university, merit-based scholarships* и т.д.), функцией которых оказывается их способность к яркому эмотивному отображению реальности. Презентемы на уровне сложносоставных слов привлекают внимание и побуждают наблюдателя к определенной реакции за счет набора образных компонентов значения, семантическому образу, который аккумулирует свойства или качества объекта / субъекта / действия / состояния и т.д. наиболее важные для потребления и использования. Так, в словосочетании *merit-based scholarships* (стипендии, основанные на заслугах) сложное по составу прилагательное *merit-based* активируют в сознании адресата одновременно представления о всевозможных заслугах (академических, спортивных, художественных), и о действиях, которые могут быть оценены как заслуги (выполнение каких-либо обязанностей, участие или организация мероприятий, социальная активность, спортивные достижения). Все это не только мотивирует обучающегося быть более старательным, но и создает определенный образ университета, где любые преференции должны быть заслужены и, наоборот, любые усилия будут вознаграждены.

Особый интерес представляют собой презентемы, реализующие функцию аргументационного или риторического воздействия. Это синтагматические конструкции, обеспечивающие логику, выстраивающие порядок воздействия на адресата в процессе коммуникации. По словам А.В. Олянич, синтагматические презентемы активируют внимание человека своей нестандартной конструкцией высказывания, какими-либо нетрадиционными оборотами, что обеспечивает дополнительную яркость и иллюстративность речи [7; 289]. К таким презентационным средствам А.В. Олянич относит, прежде всего, инвертированный порядок слов, считая инверсию своеобразным когнитивным «крючком» для воздействия, дающим возможность развернуть вектор коммуникации в выгодное русло для воздействующего [7, 289]. Подобные презентемы широко представлены на веб-сайте вуза: *To achieve this aim, the University focuses strongly on research activities. Having amassed almost half a million points for its research activities (according to the current national research assessment methods), Charles University is far ahead of the institution occupying second place*. В первом предложении порядок слов нарушен фразой с инфинитивом цели *To achieve this aim*, вынесенным в начало предложения перед подлежащим и сказуемым. В английском языке такое расположение направляет внимание читателя на то, для чего совершается действие. Вторая фраза начинается с перфектного причастия *Having amassed*, образующего причастный оборот в предложении и осложненный вводной информацией, заключенной в скобки. Данная конструкция выражает действие, которое предшествует действию глагола-сказуемого и употребляется в функции обстоятельства. Благодаря такому синтаксису фразы выделена причина последующей информации, то есть обстоятельство сообщает нам о том, что вуз набрал почти полмиллиона баллов за исследовательскую деятельность, далее следует информация о том, что Карлов Университет значительно опережает вуз на втором месте. Вводные предложения также являются примером синтагматических презентем. Их суггестивные возможности формируются благодаря дефиниционно-ориентированному структурированию всей синтагматической схемы высказывания. Характерными вводными фразами в текстах веб-сайтов служат: *As far as I'm concerned, As it has been stated, it has been referred to as*.

Заключение

Рассмотрев веб-сайт Карлов Университета сквозь призму презентационной теории А.В. Олянич, можно сделать вывод о том, что дискурс университетского веб-сайта является презентационным дискурсом, механизмы структурирования которого направлены на формирование презентабельного имиджа вуза. Информация об учебном процессе, бытовых условиях обучающихся, происходящих событиях в жизни вуза структурирована с выделением необходимых адресанту свойств и качеств, основное назначение которых формирование положительного образа вуза. Веб-сайт вуза содержит вербальные и невербальные типы презентем, упаковывающие информацию в когнитивно-удобную лингвосемиотическую форму, осуществляемую воздействующую функцию. Складываясь в последовательности, пре-

зентемы транслируют образ Карлов Университета как престижного и уважаемого учебного заведения, стремящегося создать благоприятную обстановку как для обучающихся, так и для своих сотрудников, ориентированного на современные технологии и гармоничное сосуществование с природой, имеющего долгую историю и отвечающего самым высоким требованиям современности.

Список литературы

- 1 Кириллова И.К. Лингвосомиотика англоязычного университетского дискурса: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 — «Обеспечение информационной безопасности телекоммуникационных систем (по отраслям)» / И.К. Кириллова. — Волгоград, 2010. — 200 с.
- 2 Максимов В.В. Концептуальное ядро университетского дискурса / В.В. Максимов, Е.В. Найдёв, А.Н. Серебренникова // Известия ТПУ. — 2010. — Т. 317, № 6. — С. 199–203. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnoe-yadro-universitetskogo-diskursa.pdf>.
- 3 Хомутова Т.Н. Интегральная модель университетского дискурса в жанре университетского романа / Т.Н. Хомутова, И.Ю. Парулина // Вестн. ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. — 2018. — Т. 15, № 3. — С. 32–43. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/integralnaya-model-universitetskogo-diskursa-v-zhanre-universitetskogo-romana.pdf>.
- 4 Белоусова В.С. Вербализация концептуального содержания современного университетского дискурса (на материале сайтов университетов Азиатско-Тихоокеанского региона): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 — «Теория языка» / В.С. Белоусова. — Пермь, 2018. — 261 с.
- 5 Site of journal “Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung”. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.diss-duisburg.de/2014/06/analysing-discourses-and-dispositives>.
- 6 Чернявская В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса: учеб. пос. / В.Е. Чернявская. — М.: Флинта; Наука, 2013. — 208 с.
- 7 Олянич А.В. Презентационная теория дискурса: моногр. / А.В. Олянич. — Волгоград: Парадигма, 2004. — 507 с.
- 8 Матюшевская П.А. Имидж / П.А. Матюшевская, Н.В. Ефимова, Е.В. Маевская // Социология: энциклопедия [А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]; под общ. ред. К.И. Скуратович. — Минск: Книжный дом, 2003. — С. 359–361.
- 9 Шагжина С.А. Взаимосвязь внутреннего имиджа организации и организационной приверженности сотрудников: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 — «Социальная психология» / С.А. Шагжина. — М., 2008. — 22 с.
- 10 Кульпина В.Г. Лингвистика цвета: Термины цвета в польском и русском языках / В.Г. Кульпина. — М.: Моск. лицей; Русс. филол. вестн., 2001. — 470 с.
- 11 Пирожков А.Н. Цвет в фотопублицистике и газетном дизайне / А.Н. Пирожков. — СПб., 1997. — 125 с.
- 12 Проблема цвета в психологии: сб. / под ред. А.А. Митькина, Н.Н. Корж. — М.: Наука, 1993. — 204 с.

Я.С. Талыбова, Н.В. Монгилева

Университеттік дискурстың презентациясы (жоо веб-сайтының материалы бойынша)

Жоғары білім беруді нарыктандыруға байланысты университет дискурсы, атап айтқанда университет сайтының дискурсы университеттің оң имиджін құрудың жаңа параметрлеріне ие болуда. Мақала заманауи университет веб-сайтының дискурсында ықпал етудің вербалды және вербальды емес бірліктерін пайдалану мәселесіне арналған. *Университеттік дискурс, презентеманың* негізгі түсініктері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты — реципиентке әсер етудің лингвосомиотикалық құралы ретінде веб-сайттың презентемаларын талдау. Зерттеу А.В. Оляничтің презентациялық теориясына негізделген. Зерттеуге арналған материал — Карлов университетінің сайты (Чехия). Веб-сайтта әсер етуші функцияны жүзеге асыру үшін вербалды емес презентемалар (колоремдер, графемдер), семантикалық презентемалар (сипаттаулар, жеке интродукциялар, демонстрациялар), компаундар және синтагматикалық құралдар (инверттелген сөз тәртібі, кіріспе сөйлемдер) пайдаланылатыны көрсетілген. Университеттің веб-сайтының презентемалары университеттің жағымды бейнесін жасайтыны атап өтілді.

Кілт сөздер: дискурс, университеттік дискурс, университеттік веб-сайттардың дискурсы, презентема, университет бейнесі.

Ya.S. Talybova, N.V. Mongilyova

Presentation of university discourse (on the material of the website of the university)

Due to the marketization of higher education, university discourse, in particular the discourse of university website, acquires new parameters for creating a positive image of the university. The article is devoted to the problem of using verbal and non-verbal units of influence in the discourse of a modern university website. The basic concepts of *university discourse*, *presenteme* are considered. The purpose of this study is to analyze the presentation of the website as a linguo-semiotic means of influencing the recipient. The study is based on A.V. Olyanich's presentation theory. The material for the study is the website of the Charles University (Czech Republic). It is shown that non-verbal presentemes (colorememes, graphemes), semantic presentemes (descriptives, personal introductives, demonstratives), compounds and syntagmatic means (inverted word order, introductory sentences) are used to implement the influencing function on the website. It is noted that in the aggregate the presentemes of the university website create a positive image of the university.

Keywords: discourse, university discourse, discourse of university websites, presenteme, university image.

References

- 1 Kirillova, I.K. (2010). Lingvosemiotika angloiazychnogo universitetskogo diskursa [Lingvosemiotics of English University Discourse]. *Candidate's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 2 Maksimov, V.V., Najdyon, E.V., & Serebrennikova, A.N. (2010). Kontseptualnoe yadro universitetskogo diskursa [The conceptual core of university discourse]. *Izvestiia Tomskogo politekhnicheskogo universiteta — News of Tomsk Polytechnic University*, 317, 6, 199–203. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnoe-yadro.pdf> [in Russian].
- 3 Khomutova, T.N., & Parulina, I.Yu. (2018). Integralnaya model universitetskogo diskursa v zhanre universitetskogo romana [Integral Model of University Discourse in the Genre of University Novel]. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of South Ural State University. Series: Linguistics*, 15(3), 32–43. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/integralnaya-model-universitetskogo-diskursa-v-zhanre-universitetskogo-romana.pdf> [in Russian].
- 4 Belousova, V.S. (2018). Verbalizatsiia kontseptualnogo soderzhaniia sovremennogo universitetskogo diskursa (na materiale saitov universitetov Aziatsko-Tikhookeanskogo regiona) [Verbalization of the conceptual content of modern university discourse (on the material of the websites of universities in the Asia-Pacific region)]. *Candidate's thesis*. Perm [in Russian].
- 5 Site of journal “Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung”. www.diss-duisburg.de/2014/06/analysing-discourses-and-dispositives. Retrieved from <https://www.diss-duisburg.de/2014/06/analysing-discourses-and-dispositives>.
- 6 Chernyavskaya, V.Ye. (2013). *Lingvistika teksta. Lingvistika diskursa [Linguistics of text. Linguistics of discourse]*. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 7 Olyanich, A.V. (2004). *Prezentatsionnaya teoriya diskursa [Presentation theory of discourse]*. Volgograd: Paradigma [in Russian].
- 8 Matyushevskaya, P.A., Efimova, N.V., & Maevskaya, Ye.V. (2003). Imidzh [Image]. *Sotsiologiya: entsiklopediya — Sociology: an encyclopedia*. K.I. Skuratovich (Ed.). Minsk: Knizhnyi dom [in Russian].
- 9 Shagzhina, S.A. (2008). Vzaimosvyez vnutrennego imidzha organizatsii i organizatsionnoi priverzhennosti sotrudnikov [The relationship of the internal image of the organization and the organizational commitment of employees]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 10 Kulpina, V.G. (2001). *Lingvistika tsveta: Terminy tsveta v polskom i russkom yazykakh [Linguistics of color: Color terminology in the Polish and Russian languages]*. Moscow: Moskovskii litsei; Russkii filologicheskii vestnik [in Russian].
- 11 Pirozhkov, A.N. (1997). *Tsvet v fotopublitsistike i gazetnom dizaine [Color in photojournalism and newspaper design]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Mitkin, A.A., & Korzh, N.N. (Eds.). (1993). *Problema tsveta v psikhologii [The problem of color in psychology]*. Moscow: Nauka [in Russian].

Zh.D. Rapisheva^{1*}, S.A. Rakhymberlina², Zh.S. Akisheva³, L.M. Akshabaeva⁴

^{1,2}Karaganda Buketov University, Kazakhstan;

³Kazakh National Research Technical University named after K. Satpaev, Kazakhstan;

⁴Karaganda University of Kazpotreboysuz, Kazakhstan

(E-mail: r_zhanat@mail.ru, sagila_a@mail.ru, z.akisheva@satbayev.university, leila.aks@mail.ru)

Features of application of single- and multi-component terms in the Kazakh official style

The article discusses the terms used at the present stage in the official sphere, among which are the terms and term combinations derived from the native Kazakh words. The authors of the article emphasize that today the process of transferring the names of new concepts and phenomena in the native language by reproducing the meaning of the word, using word-forming forms, as well as ways of combining, combining words in the native language, terminology in this area is not only one-two-component, but also three to four, five to six components. An analysis of the methods for the formation of legal terms showed that legal terms consist of own and borrowed words, in terms of grammatical structure they are often one-component, and multi-component terms are currently used more often than in previous periods in the development of this style.

Keywords: term, term combination, official style, complex terms, one-component term, multi-component term, office work terms, terminological system, codification of terms.

Introduction

The development and maturity of the national literary language can be traced in the spheres of its functioning. Although, some time has passed since the functional style was recognized as a single style. Recently it has become the subject of intensive research, which is considered an official business style, determined by the specifics of communication, a certain number of speech means related to the official business sphere of society. Undoubtedly, the functional style, which has received various names in the history of its formation and development and nowadays the style of official business has become the subject of active research in accordance with the requirements of the time.

It is related to the development of the official style of the Kazakh language that has begun due to the change and renewal of social and social structures in the country, as well as the acquisition of the state status of the Kazakh language.

The style of official documents belongs to one of the long-established stylistic branches of the Kazakh language. According to researchers of the history of the literary language such as R. Syzdyk, S. Isaev, B. Abilhasymov, the model of the style of official decrees belonging to official documents commenced to form in the history of the Kazakh literary language in the last century.

In the Kazakh samples published in the second half of the XIX century, specific features of formal and office style were formed and stabilized (some standard words and ordinary verbal packaging, correct personalities, narrative form and style). Within the framework of this style, the terms of law and administration embarked forming. However, "the normalization process here was weak both in the field of terminology and in the use of grammatically individualized approaches" (R. Syzdykova).

According to the researchers, "... the Kazakh style of official documents was influenced by two different channels. One of them is samples of khan decrees and other official documents that have been uninterrupted since ancient times. At the same time, in the XIX century, due to the entry of the Kazakh land under the control of the Russian state, the orders, decrees, laws and documents of the Russian administrative offices were translated into Kazakh and spread within the Kazakh language" [1-4].

It is known that description of the formation of a formal style, its current state and importance is attached to the process of term formation. In fact, in order to determine the specific features of any functional style, it is significant to identify and differentiate the linguistic and stylistic features that make up the characteristics of each style along with the main lexical layer.

* Corresponding author's e-mail: r_zhanat@mail.ru

Material and methods of research

As the research material, we used various legislative documents and legislative acts adopted in the country, materials published in the media. Kazakh-Russian, Russian-Kazakh legal dictionaries, encyclopedic dictionary of legal terms, civil law collection (codex), samples of court documents, “The Law” newspaper, “The Law and time” magazine were also exploited in the work. Component analysis, systematization, statistics, diachronic-synchronic descriptive methods were applied in the research.

Results and discussion

Deficiencies have occurred in the creation and use of official field terms in the modern Kazakh language such as the writing of legal texts, the use of one term concept in several meanings, the formation of synonyms of many terms, etc.

This is undoubtedly a proof that the terms of the official field are still not fully formed (not codified). It is often mentioned in the media.

For systematizing order and use the terms of any field of science in a certain way, first of all, the two main signs in understanding the term should be based on universality and normative criteria. The concept of common linguistic features of regulation of norms includes the following: study and assessment of the basis (source) of formation of national terminology; study and regulation of the lexical-semantic process in the term. The concept of normative signs in understanding and regulation of terms includes conditions that influenced the appearance of terms and their use, features of the use of terms in the language of science and professional relations of representatives of this science [5; 98]. That’s why it is important to combine the terms in the official sphere and form them.

It has been proved that the problem and system of terms and general terminology have been studied for a long time as a whole problem in the lexical composition of the language. Both linguists and representatives of other scientific fields participate in their study and compilation.

Considering the ways of creation of official industry terms, we found out that they are mainly created from native Kazakh words. Because there is no doubt that the vocabulary of the Kazakh language has unlimited possibilities for creating terms, especially indigenous words in our language. Let's give just one example. The word **document** used in Narynkol and Kegen districts of Almaty region has been terminized and now it is used among the terms officially approved by the Termcom, which is used in the meaning of the term document. How many paperwork terms are created using only one word **document**: *documentation, documentologist, name of the document, document name, document action, document versions, type of document, document language, sample document, document flow, copy of the document, duplicate, personal document, incoming document, outgoing document, standardized document, handwritten document, valuable document, antique document, secret document, exculpatory document, written document, false document, methodological document, normative document, administrative document, package of documents, list of documents, inventory of documents, document execution, registration of documents, selection of documents, working with documents, state storage of documents, document retention period, state accounting of documents, systematization of documents in the archive fund, transfer of documents by will, organization of work with documents etc.* Terms created by the termination of words: letter, decree, charter, order, signature, representative, complaint. In other words, words meaning of which is clear in the language are transferred to the terminological field and used in a terminological sense. The concept has moved from the common language to express the concept within the terminological system and is used as the name of a scientific concept.

The meaning of the word changes depending on changes in society, development of society. Terminology of indigenous native words of Kazakh, including linguistic units expressing national identity and harmony, is expanding in accordance with the direction of identification with the national concept. For example: *collegium, elder*, etc. The word “*elder*” used to mean a village elder and denote an older person in the village, now the meaning of the word “*elder*” has expanded and developed and it is used in the sense of an *adviser*. This is a change in the meaning of words according to the law of functional semantics. This is when one object or phenomenon is replaced by another object or phenomenon and it is called by the same name depending on its function. For example, the word *collegium* used to mean people, groups, but due to changes in society, a new meaning of member of the *collegium of the Ministry or the collegium of the Supreme Court* is colloquially used as *collegium*. The scientist R. Syzdykova added a new concept to the new words created by adding a new concept to old social relations, the names of former social groups, economy, daily life, etc. [6; 134].

The official and paperwork terms used in the modern Kazakh language are created by a **synthetic method**, e.g., by adding additional words to the words already used in the Kazakh language: *visa, report, statement, decree, defendant, guarantee, indication, instruction, authority, agreement, surety, duplicate, certificate, characteristic, briefing, list, inventory, resume, application, citizenship, statement, reference, secretary, protocol, ad*; To those created by an analytical approach, including combining words: *voucher, telegram, surety bond, explanatory note, solicitation, telegram, confirmation letter, contract, negotiation, autobiography, certificate, manuscript, registry, original document*; by an **analytical method** including combining the words: *offer letter, reply letter, letter of complaint, arrival sheet, claim letter, cover letter, execution sheet, corner stamp, official letterhead, official seal, impeachment, corruption, court verdict, civil law, articles of law, legal entity, addressee, advertising letter, executive agency, written statement, labor individual contract, cancel the contract, departure sheet, agenda, address reference, administrative documents, certification signature, official document, official power of attorney, business certificate, announcement, guidance documents*; by reduplication of words: *correspondence, business trip, etc.*

There are also such verbal terms and phrases as *қабылдансын (қабылдау)* — accept, *мақұлдансын* — одобритъ — approve, *міндеттелсін* — обязать — oblige, *тағайындалсын* — назначить — appoint, *қаулы етемін* — постановляю — decree, *бұйырамын* — приказываю — order.

Such words and phrases as prosecution *жауапқа тарту*, justified crime *ақталған қылмыс*, accusation *айыптаушы*, legal relations *құқықтық қатынастар*, corruption *сыбайлас жемқорлық*, legislation *заңнама*, motives of crime *қылмыс уәждері*, giving evidence explanations *күәгерлік түсініктеме беру*, court verdict *сот үкімі*, lawyer *заңгер*, statement *мәлімдеме*, civil law *азаматтық заң*, articles of law *заң баптары*, legal entity *заңды тұлға* are used in modern Kazakh language. In addition, these are terms created by registration. In the process of creating a term, applications perform a great function. This property occupies a large place in the development of the vocabulary of the language, including the terminal vocabulary. It also enriches the vocabulary of the literary language and develops grammatical structure.

Undoubtedly, there are many peculiarities in the use of legal terms compared to other genres of formal style. A productive approach of creating a term includes a phrase. Therefore, depending on the structure, legal terms can be one-component, two-components, three or four-components. Occasionally there can be found five-component terms in the language of law. Therefore, legal terms are often used, consisting of one-component and multicomponent, which can be called as a combination of words. This is one of the features of legislative and legal terms [7; 15]. However, it is well known that the words contained in the phrase somehow do not coincide with each other. They must be semantically and syntactically related to each other.

In this regard, Madi Ayymbetov, the leading researcher of the Institute of Legislation, in his article “Linguistics of Law and Terms” stated that the nature of the use of legal idioms in legal texts is another relevant issue in the linguistics of legislation. Special attention should be paid to the fact that it should not be confused with the semantics of general phraseology [8; 32]. For example, is it possible to apply the expressive-emotional tone of the phraseological phrase «*қалың бұқара*» “thick masses”, «*қара бұқара*» “black masses” to the word “people” «*халық*» used in the law — “black” people, “thick” majority («*қара*» халық, «*қалың*»)?! Although, the phrases “initiating a criminal case”, “being prosecuted” («*қылмыстық іс қозғалу*», «*жауапқа тартылу*») used in the criminal legislation have a semantic compatibility with the generally used phraseological phrase “a case was committed”, “to be a case” and there is no sign of common thoroughness. Therefore, it is said that we should take into account that the translation of the commonly used phraseological phrase into the official language of the law usually does not give the legal certainty.

Depending on the appearance in the legal system and their functional specifics, the author divides the stable phrases used into two groups: for example, phrases related to documentary record keeping: “*documentary data*”, “*analysis*”, “*implementation*”, “*summing up*”, “*requirements*”, “*staffing*”, “*work experience*”, “*take control*”, “*submit for approval*”, “*submit for consideration*”, “*internship*”, “*written notice*”, “*written submission*”, “*general*” and so on. And the category of expressions bearing a legal burden includes “*operational investigative*”, “*corruption*”, “*compulsory procedure*”, “*legal obligation*”, “*conclusion of a transaction*”, “*conclusion of an agreement*”, “*conclusion of an agreement*”, “*statute of limitations*”, “*writ of execution*”, “*common property*”, “*authorized capital*”, “*public contract*”, “*expiration of the statute of limitations*”, “*scope of the law*”, “*legal entity*”, “*individual*” and other stable expressions fixed today in the texts of the law [8; 44].

Crime in the official sphere: law, article, witness, provocateur, expert, suspect, justice, crime, prison, punishment, slander, collegium, statement, investigation, etc.; terms borrowed from the Russian language: *alibi, prosecutor, fingerprinting, detective, sabotage, jail, colony, criminalist, bank, banditry, advance, au-*

tonomy, agent, code, collegium, contraband, warrant, fact, liability, patent, policy, ratification, requestment, repatriation, etc. along with one-component terms, two or more component terms are created.

Two-component terms: bill, articles of law, civil code, administrative law, acquittal, perjury, term of execution, justified crime, unfinished conspiracy, fair trial, administrative law, negative assumption, hooliganism, false accusation, personal evidence, personal secret, personal complaint, private law, pledger, criminal intent, presumption innocence, hooligan intent, criminal intent, friendly court, civil law, bar association, judicial board, etc.

Three-component terms: chairman of the Supreme Court, illegal action, legislative body, discrediting of the authorities, mediation in bribery, crime scene, violation of trade rules, legal proceedings, civil lawsuits in court, belonging to the trial (jurisdiction), grouping of forensic components, legal competence of the state, protocol of witness and victim, violent robberies, law necessary protection, violent robberies, donation agreement, right to wages, extortion of young children, voluntary national squads, acts of civil status, direct restriction, etc.

There are also multicomponent terms in the texts written in the official style: the obligation to compensate for the damage caused, parole from punishment, the use of narcotic drugs without the permission of a doctor, illegal disposal of land, severe bodily injuries that caused the death of the victim, criminal neglect of the storage of property, illegal production of works promoting cruelty and ill-treatment liquidation, acts of the President of the Republic of Kazakhstan, legal actions in financial law, abuse with the use of guardianship, the emergence of financial legal relations, the theft of means of communication, the prohibition of forced labor, participants in relations regulated by civil law, etc.

We consider this phenomenon in scientific vocabulary to be one of the ways to use the capabilities of our native language, i.e. the result of personal (structural), semantically literal translation of words from Russian or foreign languages. Complex terms are formed by the presence of adjectives, nouns, pronouns. They are the most convenient for creating a complex term, you will have to figure out as much as possible and use literacy. Such differentiation and sorting is probably especially necessary when there are many words worthy to be the term. It is especially necessary to be able to select variants in the unity of nominal words. This phenomenon is present throughout the developing language. At the stage of creation, formation of the language of science and technology, there are plenty of rows of competitive words. In addition, as for the requirement of brevity of the term, the characteristic feature of this style is the fact that multicomponent terms among formal industry terms do not answer it [9].

In the formal sphere (laws, rules, orders, protocols, charters, statements, etc.), along with the above multicomponent phrases, there is a large number of complex types of sentences, faceless sentences and one-part sentences, as well as phrases in a definitive, additional, modified relation. Stylistically specific techniques and syntactic structures may occur in any types of document genres.

The meeting of syntactic structures that are completely diverse in content and structure is the main feature of this style. It should not be understood that the concept of syntactic construction of the clerical language is a separate phenomenon from the syntactic construction of the Kazakh literary language. It is known that in other areas of the linguistic structure, the syntactic structure of our written language, including the language of office work, is constantly evolving and changing as a continuation of the language of official documents and official correspondence. Also, the genre differentiation of a formal language worthy of the position it occupies is reflected in the development of its syntactic construction [10].

Conclusion

In general, one of the main tasks of our research is the enrichment of the National Term-containing Fund, the use of an alternative concept of names, stable phrasal terms and turns of words in accordance with the requirements of the Russian Academy of Sciences in the industry.

The system of terms and its construction has always been one of the grounds for the national language, become the official and national language of the state and entered the world stage as a language of widespread use. In accordance with the adoption as the official language of the country, today there is a possibility of a radical systematization of the Kazakh language and comprehensive improvement of the social activities of the language.

In the world of linguistics and Kazakh linguistics the literary language becomes the official language of a developed society. It is used in all spheres of life and serves as the language of official record keeping, fiction, the press, educational work, science. With the emergence of various genre spheres of literature, peculiar

linguistic expressions of each of them begin to form. After all, it is known that both language and style are a historical category. Therefore, language tools are constantly changing and improving.

In our research work, the problem of using the state language in legal and judicial cases and the problem of the formation and normalization (codification) of legal terms, features and positions in the formation of legal terms are identified. The article also attempted to show the existing features of two, three or more component terms in the official Kazakh language — one of the areas of the Kazakh literary language.

References

- 1 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы / Р. Сыздықова. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 320 б.
- 2 Әбілқасымов Б. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі / Б. Әбілқасымов, Ш. Мажитаева. — Астана: Елорда, 2000. — 340 б.
- 3 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы / С. Исаев. — Алматы, 1989. — 225 б.
- 4 Әбілқасымов Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. ХҮ-ХХ ғғ. / Б. Әбілқасымов, Ш. Мажитаева. — Қарағанды, 2009. — 242 б.
- 5 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары / Ш. Құрманбайұлы. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. — 263 б.
- 6 Шешендік өнер мен шешендік сөз туралы ұғым / жауапты ред. Р. Сыздықова // Кітапта: Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. — Алматы: Ғылым, 1987. — 200 б.
- 7 Исанова А.Ш. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі заң терминдері: фил. ғыл. канд. ... дис. автореф. / А.Ш. Исанова. — Алматы, 1998. — 23 б.
- 8 Айымбетов М. Заң лингвистикасы және терминдер / М. Айымбетов // Егемен Қазақстан. — 2017. — 15 қараша.
- 9 Дүйсембекова Л. Қазақ ресми іс-қағаздары / Л. Дүйсембекова. — Алматы: Ана тілі, 2005. — 208 б.
- 10 Мажитаева Ш. Әдеби тілдің функционалдық стильдері / Ш. Мажитаева, Ж.Д. Рапишева. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. — 224 б.

Ж.Д. Рапишева, С.А. Рахымберлина, Ж.С. Акишева, Л.М. Акшабаева

Қазақ ресми стиліндегі бір және көпкомпонентті терминдердің қолданылу ерекшеліктері

Мақалада қазіргі кезеңдегі ресми сала терминдерінің қалыптасу ерекшеліктері, терминдік сөздер мен сөз тіркестерінің жасалу жолдары, қазақтың төл сөздерінің ресми сала терминологиясындағы қолданысы қарастырылған. Авторлар қазіргі қазақ тілінде жаңа ұғым, түсінік, құбылыс атауларын сөз мағынасын жаңғырту, сөз тудырушы формаларды қолдану, сондай-ақ сөздерді біріктіру, тіркестіру тәсілдері арқылы беру үрдісі басым екенін айта келе, бұл саладағы терминдік қолданыстардың бір-екі ғана емес, үш-төрт, бес-алты компонентті болып келетіндігін мысалдармен дәлелдейді. Заң терминдерінің жасалу жолдары мен тәсілдерін талдау нәтижесі заң атаулары төл сөздермен қатар кірме сөздерден тұратындығы, грамматикалық құрылымы жағынан олар көбіне бір компонентті болып келетіндігі, ал көпкомпонентті терминдер аталған стильде бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда қазіргі кезде жиі қолданыс табатындығы көрсетілген.

Кілт сөздер: термин, терминдік тіркес, ресми стиль, дара терминдер, күрделі терминдер, бір компонентті термин, көп компонентті термин, іс қағаздары терминдері, терминологиялық жүйе, қалыптандыру (кодификациялау).

Ж.Д. Рапишева, С.А. Рахымберлина, Ж.С. Акишева, Л.М. Акшабаева

Особенности употребления одно- и многокомпонентных терминов в казахском официальном стиле

В статье рассмотрены термины официальной сферы, употребляемые на современном этапе, среди которых термины и терминосочетания, образованные от исконно-казахских слов. Авторы статьи подчеркивают, что в настоящее время преобладает процесс передачи названий новых понятий и явлений на казахском языке посредством воспроизведения смысла слова, применения словообразующих форм, а также способов сложения, сочетания слов на родном языке, терминопотребления в этой области являются не только одно-, двухкомпонентными, но и трех-, четырех-, пяти- и шестикомпонентными. Анализ способов образования юридических терминов показал, что юридические термины состоят из

собственных и заимствованных слов, по грамматической структуре они часто являются однокомпонентными, а многокомпонентные термины употребляются сейчас чаще по сравнению с предыдущими периодами развития данного стиля.

Ключевые слова: термин, терминосочетание, официальный стиль, сложные термины, однокомпонентный термин, многокомпонентный термин, термины делопроизводства, терминологическая система, кодификация терминов.

References

- 1 Syzdykova, R. (1993). *Qazaq adebi tilinin tarikhly [History of the Kazakh literary language]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 2 Abilkhayymov, B., & Mazhitaeva, Sh. (2000). *XX gasyrdagy qazaq adebi tili [Kazakh literary language of the twentieth century]*. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 3 Isaev, S. (1989). *Qazaq adebi tilinin tarikhly [History of the Kazakh literary language]*. Almaty [in Kazakh].
- 4 Abilkhayymov B., & Mazhitaeva, Sh. (2009). *Qazaq adebi tilinin tarikhly. XY-XX g. [History of the Kazakh literary language XV-XX centuries]*. Karagandy [in Kazakh].
- 5 Kurmanbayuly, Sh. (2004). *Qazaq terminologiyasy damuynyn gylymi qagidattary [Scientific principles of development of Kazakh terminology]*. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 6 Syzdykova, R. (Eds.). (1987). *Sheshendik oner men sheshendik soz turaly ughym [The concept of oratory]*. Kitapta: *Qazaq adebi tilinin auyzsha turi — In the book: Oral form of the Kazakh literary language*. Almaty: Gylım [in Kazakh].
- 7 Isanova, A.Sh. (1998). *Qazirgi qazaq adebi tilindegi zan terminderi [Legal terms in the modern Kazakh literary language]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Ajymbetov, M. (2017). *Zan lingvistikasy zhane terminder [Linguistics and terms]*. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan* [in Kazakh].
- 9 Duisembekova, L. (2005). *Qazaq resmi is-qagazdary [Kazakh official business papers]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 10 Mazhitaeva, Sh., & Rapisheva, Zh.D. (2018). *Adebi tildin funktsionaldyq stilderi [Functional styles of literary language]*. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universiteti baspasy [in Kazakh].

Zh.K. Adilova^{1*}, Sh.B. Seitova²¹*Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*²*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan**(E-mail: adilova_21@mail.ru, akhmetovna@mail.ru)*

Slavic layer of toponyms for Beskaragay, Borodulikha and Shemonaikha districts of East Kazakhstan: linguistic aspect in the context of regional world outlook

The article discusses the toponyms related to the Beskaragay, Borodulikha, and Shemonaikha districts of the East Kazakhstan region. By considering the notions of toponymic space, system, and worldview, the authors study toponymy from linguo-regional, linguo-cognitive, and ethnolinguistic aspects. The toponymy of the given districts is touched upon as a part of the whole toponymic system of Kazakhstan, with its own specifics defined by geographical location, settlement history, and the ethnographic state of the region. The authors highlight the origin and semantic structure of the toponymes under consideration. The nominations are systematized in accordance with their etymological, derivational, and semantic features. As the article refers to toponymic studies, it draws certain conclusions on the contribution of toponymy to the development of modern humanitarian science.

Keywords: linguistic worldview, toponymy, hydronyms, onyms, zoonyms.

Introduction

Nowadays, the issue of a rigorous study of local toponyms is becoming more and more demanded among scholars, as the problems of regional micro-toponymy as a separate branch of toponymy itself are still poorly developed. According to the scientist K.B. Urazaeva, geographical renaming or de-settlement that may lead to the oblivion of original toponyms can result in incomplete and insufficient studies on toponyms in general. Thus, the employment of toponymical material, contained in historical records, maps and other documents can be considered as a main step in reconstruction of a united toponymical worldview [1].

The importance of such a study is intensified by the fact that micro-toponyms reflect not only linguistic features but also historical evidence of an ethnos, its lifestyle, and local landscape specifics. The choice of rural (regional) microtoponymy as an object of study was not an occasional one since, in our opinion, it complies with more extended and conservative records than urban. As a rule, rural microtoponymy is represented in various toponymic classes (hydronyms, oronyms, names of plants, etc.), which have evolved over years and decades, performing both indicative and aesthetic functions.

In the given article, the authors subjected the toponymy of the Beskaragay, Borodulikha, and Shemonaikha districts of the East Kazakhstan region (now the Abai region) to historical-linguistic, lexical-semantic, and nominative-typological analysis, which enabled them to detect specific features, determine the principles of their classification, and also identify the main nominative types.

The Slavic layer of toponymic titles in Beskaragay, Borodulikha, and Shemonaikha districts of the East Kazakhstan region was considered the object of the study, while the subject of the study was the features of the toponymic system and the reflection of the regional worldview in it. By A.V. Superanskaya, the toponymic system implies the well-known unity of toponyms' establishment of a particular territory, attributed to the common psychology of the linguistic community inhabiting it, the peculiar way of thinking, the common perception of the surrounding reality, which is confirmed by the presence of certain toponymic models in each territory and a circle of frequently repeated topographic bases [2; 51].

So, the world outlook is a system of knowledge about reality formed in the minds of society. At the same time, the regional linguistic worldview is part of the entire national linguistic worldview, including, in addition to the dialect, other components such as literary, colloquial, and slang indicating a certain commonality. The researcher E.L. Kalinina argues that the toponymic world outlook objectifies the spatial and subjective notions of "settlement", "river", "sea", "road" and "mountain", the specific content of which is asso-

* Corresponding author's e-mail: adilova_21@mail.ru

ciated with the natural and cultural-pragmatic conditions for the existence of an ethno-cultural community [3; 231].

Thus, the regional linguistic mindset of world view, reflected in toponymy, corresponds to the region as a historical and cultural zone.

Methods and material

The toponymic researches in this article are studied with the help of linguistic methods including word-formation, morphemic, and structural analysis, as well as comparative-historical and etymological analysis.

The comparative-historical method is intended to reveal and scientifically substantiate historical and relative features of toponyms;

– historical-comparative, which is a system of techniques and methods of analysis used to identify internal and external patterns of toponyms;

– historical and chronological analysis of toponyms involves the study of historical documents, including cartographic sources;

– historical and literary method shapes the ethno-linguistic and historical local concept of the toponymic system;

– functional-systemic method enables one to identify the common cultural basis for various forms of toponymic units and determine the cultural and social activities of linguistic science.

Results and their discussion

As is known, toponymics as an independent science was set in motion in Kazakhstan at the beginning of the last century and initially had a historical and geographical character. But the 1950s witnessed an intensive study of the linguistic aspect of domestic toponymics. An invaluable contribution to the study of the toponymy of Kazakhstan was made by the works of such scientists as G.K. Konkashpayev [4], N.I. Baiandin [5], A. Abdrakhmanov [6], and others. These works were the first to shape the bases of toponymics in Kazakhstan and elaborate the principles and methods of research used by subsequent generations of domestic scientists.

In the early 70s of the twentieth century, focusing on the current directions of domestic linguistics, the prominent Kazakh linguist O.A. Sultanyaev states that there is a number of regional and interregional studies on interaction of languages in the sphere of proper names, the etymology of foreign names, and other major issues in this area to be subjected to comprehensive analysis [7; 115].

In recent years, the number of studies in regional toponymic systems carried out by many Kazakh linguists has increased considerably. These are the works by Alimkhan A.A., Zhartybaev A.E., Irzhanova U.R., Ismailova Zh.A., Rysbergenova K.K., Taspolatov P.T., and Tleuberdiev B.M.

The enduring interest in toponymy as a science is attributed not only to the uniqueness of their functions, history of origin, or differences in grammatical features from another class of words, but also to the enormous amount of information contained within them. Toponyms are primarily the result of ethnic consciousness and represent various aspects of an ethos's spiritual and material life. The science of toponymics employs linguistic, historical, and geographical analysis methods. Toponymy, according to N.A. Vorobeva [8], A.M. Murzaev [9], A.V. Superanskaia [10], and others, is an interdisciplinary science closely related to linguistics, social history, geography, and ethnography.

The multidimensional nature of toponymy involves both intralinguistic (linguistic) and extralinguistic principles of classification.

The linguistic principle is based on toponyms' structural and linguistic features, whereas the extralinguistic principle considers toponymy's extralinguistic reality.

Based on the intralinguistic principle, the following toponym classifications can be distinguished:

- 1) a classification based on linguistic origin;
- 2) a classification based on the periodization of the language history;
- 3) a classification of structural-word-formation [11; 117].

The extralinguistic principle underpins the classification of toponyms based on the type of character of the designated objects as well as their localization. All toponymy can be divided into microtoponymy (individual names of small geographical areas) and macrotoponymy (large geographical areas).

The study of regional toponymic systems is becoming increasingly important today, both linguistically and within the context of ethnolinguistics. The composition of toponymic vocabulary and information about its lexical units for each region is important for toponymy specialists as well as those interested in their na-

tive land's history and culture. The researcher L.A. Klimkova believes that the microtoponymic system is made up of microtoponymic complexes, where the quantity and quality of toponymic information depends on the type of knowledge of a speaker, the type of situation, and the nature of motivation and can be explicated in different ways. As a result, toponyms represent and preserve important cultural information about the region and country, and they become a reflection of it [12; 239].

It is important to consider the historical context of the area where the research is being conducted. Nominations in Russian were more prevalent in the East Kazakhstan region's toponymic system, specifically in the districts of Beskaragay, Borodulikha, and Shemonaiha. The long-standing relationship between the Russian and Kazakh peoples was reflected in the toponymic names of both countries. The so-called "new lines" appeared at the beginning of the 17th century, cutting deep into Kazakh territory and strengthening Russia's ties with Asian states. These lines were defined by the foundations of military fortresses and linked together by outposts. Settlements of Russian immigrants were generally located along these lines. The system of fortresses built across the territory of East Kazakhstan, the so-called "line of the Irtysh Cossacks", historically explains the appearance of the first Russian settlements in the east of Kazakhstan.

The emergence of such settlements and the settlement of new lands in Central Asia, which corresponded to the political and economic interests of tsarist Russia, continued in the 18th-19th centuries. Along with the policy of expanding its territories, the settlements were renamed with Russian names; therefore, it is a common phenomenon that most of the titles in the above-mentioned districts are preserved in Russian. Another factor that influenced the spread of Russian toponyms in the onomastic space of Kazakhstan was a complex migration process that has been activated since the end of the 18th century, so the areas we study are regions with a predominant population of non-Kazakh nationality.

The origin of toponyms for district centers and the historical record of their development have been discussed because the scope of the article does not allow for a detailed historical review of each toponym related to these areas. Historically, the evolution of some settlements in the Altay region was prompted by a 1762 Senate decree to repatriate Russian Old Believers who had fled to Poland due to religious persecution.

Thus, the residents of the first settlements such as *Losikha* (Verkh-Uba), *Sekisovka*, and *Shemonaiha* were the "Poles" who returned. The village of Shemonaevskoye was founded on the banks of the Uba River in 1766, according to archival sources. According to the witnesses of one of the residents of the village by the name of G.T. Andronov, kept in the State Archive of the District as part of the personal fund by D.K. Belozarov, Shemonaiha is one of the oldest settlements in Altai and arose before the time of Peter the First.

The first settlers were peasants fleeing Central Russia's unbearable oppression of serfdom and church reforms.

The village got its name from the name of the state criminal, who fought against the arbitrariness of tsarism and then hid from the persecution of the tsarist secret police in the upper reaches of the Alta river, later named *Shemonaiha*, according to local legend. Shemonaiha's population had grown significantly since serfdom was abolished. Farms with names like *Kamyshinka*, *Poperechinsky*, *Spassky*, *Medvedka*, *Berezovka*, *Mezhovka*, and others dot the landscape. They were known as *zaimkas* prior to Soviet rule and were serviced by the Shemonaiha rural administration. Residents kept the tradition of assisting fugitives up until the October Revolution. Each house owner left bread, milk, and other products on a special shelf for the night to feed unknown passersby, who could be anti-tsarism fighters or people fleeing persecution in Altai forests [13].

The novels known to almost every resident of the former Soviet Union, *Vechnyi Zov* (The Eternal Call) and *Teni ischezayut v polden* (The Shadows disappear at noon), written by Anatoly Ivanov, a native of Shemonaiha, are devoted to that turbulent period in the history of the district. In one of his essays published in local media on November 6, 1978, the author reflects on the location where the whole plot of his famous novels takes place. He says that Shemonaiha is not indicated on every map, and not everyone who has even heard its name can show its location.

It takes three days from Moscow to go by fast train to Shemonaiha, and by plane you first need to fly about four hours to Ust-Kamenogorsk, and then another two hours by car, going all to the north, past the villages and towns, in which there are large grain-processing and livestock complexes adjacent to mining enterprises, past a high stone cliff, under the sheer cliffs of which a lake splashes, to the bright river Uba. And right behind the Slaughter, bordered by rocky hills, on the slope of a fertile hollow, lies the small town of Shemonaiha. However, Shemonaiha can also be called Shantar, and Uba can be Svetlikha; under such names, they are described in the novels.

According to the author, Shemonaikha is his homeland, where he learned to distinguish the exciting smells of spring plowed land and dewy summer meadows, stone mountains heated by the heat, and fields covered in thick snow. For the first time, he witnessed the highest peaks of the human spirit as well as the darkest depths of people's moral decline [14].

The toponym Beskaragay is also worth investigating its origin. As is well known, by the early 18th century, the Russian state under Peter I had strengthened economic and political ties with Eastern countries. The Russian imperial authorities built a fortified line on the Irtysh in 1714, which included fortresses, outposts, and redoubts. Semipalatinsk fortress was built on the Irtysh in 1718. At the same time, outposts such as Semiyarsky and Dolonsky appeared on the territory of the current Beskaragay region, as did redoubts such as Grachevskoy, Izvestkovy, and Cheremukhovaya Zaboka, and other fortifications along the Irtysh.

The Beskaragay region is part of the Semipalatinsk Irtysh region, and it is located on the former lands of Kazakh nomads from the Middle Zhuz from the Argyn River. The Beskaragay region is a part of the Semipalatinsk Irtysh region located on the former lands of Kazakh nomads of the Middle Zhuz from the Argyn and Uak clans. The district received its name Beskaragay (Kazakh “bes karagai” — “five pines”) thanks to these five forests of a unique relict tape forest [15].

Borodulikha was established in the second half of the nineteenth century, and was a volost center belonged to the Zmeinogorsk district of Tomsk province, administratively. However, economically, the village leaned toward Semipalatinsk rather than Zmeinogorsk. The Borodulikha district was established in 1944, with its headquarters in the village of Borodulikha. The center of this neighborhood is well-known for housing St. Nicholas Parish. The temple that existed in the village of Borodulikha prior to the 1917 revolution was destroyed during the Soviet era.

Priests, monks, and nuns were exiled here during the persecution years and many people died as martyrs. Witnesses from those years show the location where people were shot by the Soviets. Among those killed were likely the confessors of the faith.

Based on the semantic meaning of the toponyms of the Slavic layer, we have identified several groups (Diagram 1).

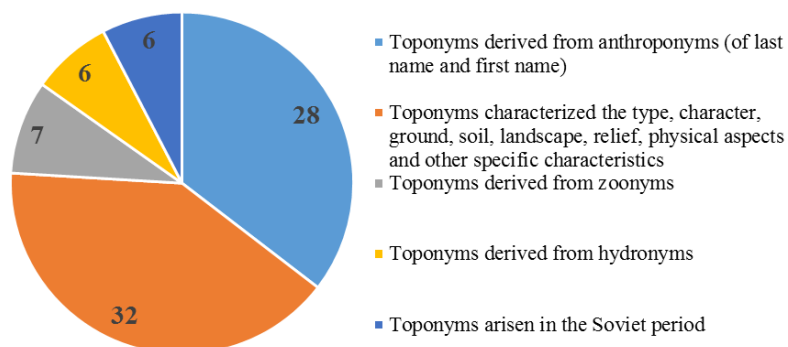

Diagram 1. Classification of toponyms

The first group of toponyms includes personal names, nicknames, first names, surnames of the first settlers or landowners, names given in honor of the region's organizers, and other historical figures. There are many toponyms in these areas to mark respect and special gratitude to people who were the first to master certain natural resources and who set an example of serving the people with their lives, such as *Gorkunovka*, *Zevakino*, *Zenkovka*, *Ivanovka*, *Kenyukhovo*, *Kondratievka*, *Morozovo*, *Novaya Nikolaevka*, *Potapenkovo*, *Pruggerovo*, *Romanovka*, *Sizikovo*, and others.

The second group consists of toponyms that convey the character and certain features of the area, such as the landscape, type of soil, relief, their physical properties, and other specific characteristics. White stone, for example, is the title of the village, indicating the presence of white stone (white stones) in its surrounding territory; Belokamenka is a toponym formed from two bases: *bel* from the adjective white, *stone* + suffix *k* from the noun, and the *It* means an area where a lot of white stone was found; *Borovoe* is the name for the settlement (Borodulikha district), i.e., the area in which the pine forest is located; *Kamyshinka* is the settlement (Shemonaikha district), the area where a lot of reeds grow; the toponym *Krasny Yar* (Borodulikha district) denotes red rock; *Krivinka* (a village in Beskaragay district) means crooked or winding place; *Mezhovka* indicated an area located between two mountains;

Ostraya Sopka (Sharp Hill), the name of the area in Shemonaikha district, denotes a hill with a sharp peak; *Peschanka*, the name of the settlement with sandy terrain or sandstone; *Podnebesnoye* (*Celestial*) is the name of the village, which is titled according to the nature of the area (Borodulikha district), i.e., located under the sky; *Podhoz Berezovka* is a settlement (Borodulikha district), means Berezovsky subsidiary farm; *Pollog*, the name of the village (Borodulikha district); the former name was *Polovinny log*, from *polovina* (half) + *log* (a noun.), i.e. it denotes half of the ravine.; *Polyanka* is the name of the village in Beskaragay district (abolished in 2017); Rassypnoye is titled to the village by the nature of the area (Shemonaikha district), i.e. scattered stones; *Sanatorium Berezovka*, the name of the sanatorium (Borodulikha district), i.e., the sanatorium is located in a place where birches grow; *Semiyarka* is named by the specifics of the nature of the area (Beskaragay district), and is formed from the roots of two words: the numeral *seven* and the Turkic word *yar* -rock, i.e., the area located near the seven rocks, or the area located near the seven steep cliffs or ravines; *Trekhgornoe* is the name of the village (Shemonaikha district), which denotes “located at the foot of three mountains”.

The third group is toponyms containing the names of animals (zoonyms): *Volchanka* is the name of the area in Shemonaikha district, i.e., the area where there are many wolves, *Vydrikha*, the name of the village, specified the characteristics of the area (Shemonaikha district), i.e., an area where many otters live; *Korosteli*, the name of the village according to the area (Borodulikha district), i.e., an area rich in corncrake birds; *Medvedka*, the village in Shemonaikha district, denotes the area where bears live.

The fourth group consists of hydronyms. Ubinka, according to the characteristics of the area, is located near the river Uba; Zaubu is in Shemonaikha district, i.e. across the river Uba; and Verkh-Uba, by the characteristics of the area (Shemonaikha district), is likely to locate the upper reaches of the Uba River.

The fifth group includes Soviet-era toponyms that reflect Soviet ideology, such as *Znamenka*, *Oktyabrskoye*, *Petrogradka*, *Proletarka*, *Pervomayskoye*, *Vtoraya Pyatiletka*, and so on.

Conclusion

To summarize, investigating the origin, semantics, and etymology of the toponyms of the Beskaragay, Borodulikha, and Shemonaikha districts revealed that the modern Slavic layer of microtoponymy of these areas is a complex set of names that belong to different toponymic classes, reflecting the features of the studied region's landscape, the influence of Soviet ideology, and other aspects.

Almost all toponyms have a clear semantic structure, as well as a unique figurative and expressiveness that enables us to identify the motif of the nomination and designate the information content of the name.

We believe that further research into all-Russian toponymy in the context of the regional toponymic system of the East Kazakhstan region, which can be compared to the toponymy of other border areas of Kazakhstan and Russia, is necessary. Such research will help us better understand the region's unique toponymic system. The findings of this study demonstrate the historical significance of linguistic research for the study of Kazakhstan's history and its current state.

References

- 1 Уразаева К.Б. Топонимия Актюбинской области: историко-этимологическое описание, классификация и стратегия переименований / К.Б. Уразаева, Ж.Т. Уталиева, Р.А. Бекназаров // Переименования в топонимической системе Актюбинской области: науч. моногр.: [В 3-х т.]. — Т. 1. — Актобе: Изд-во «Принт», 2008. — 168 с.
- 2 Суперанская А.В. Типы и структура географических названий / А.В. Суперанская // Лингвистическая терминология и прикладная топонимика: сб. ст. — М.: Наука, 1986.
- 3 Калинина Е.Л. Концепт «гора» в топонимической картине мира амурских эвенков / Е.Л. Калинина // Язык и культура Русского Севера: к вопросу о региональной языковой картине мира: сб. науч. тр. — Архангельск: Изд-во «Университет», 2013.
- 4 Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий / Г.К. Конкашпаев. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. — 185 с.
- 5 Баяндин Н.О. О некоторых казахстанских географических названиях Восточного и Центрального Казахстана / Н.О. Баяндин // Вестн. АН КазССР. — 1949. — № 4.
- 6 Абрахманов А.А. Вопросы топонимики Казахстана / А.А. Абдрахманов // Топонимика востока. — Алма-Ата: Наука, 1962. — С. 55–59.
- 7 Султаньяев О.А. Спорные этимологии некоторых топонимов Кокчетавской области / О.А. Султаньяев // Ономастика Востока: сб. — М.: АН СССР; Ин-т востоковедения; Ин-т этнографии, 1980. — С. 115–117.

- 8 Воробьева Н.А. Язык земли о местных географических названиях Западной Сибири / Н.А. Воробьева. — М.: Наука, 1973. — 200 с.
- 9 Мурзаев А.М. Словарь народных географических терминов / А.М. Мурзаев. — М.: Мысль, 1984. — 636 с.
- 10 Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. — М.: Либриком, 2012. — 248 с.
- 11 Воробьева И.А. Русская топонимия Алтая / И.А. Воробьева, Н.А. Андрюкова, О.А. Любимова, Л.А. Музюкина, Т.В. Чернышева. — Томск: Изд-во ТГУ, 1983. — 256 с.
- 12 Климкова Л.А. Нижегородская микротопонимия: разноаспектный анализ / Л.А. Климкова. — Арзамас: Изд-во «Быт», 2008. — 261 с.
- 13 Шемонаиха. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ok.ru/vkogroup/>
- 14 Справочник по истории административно-территориального деления Семипалатинской области 1939–1997 гг. // Управление архивами ВКО; Центр документации новейшей истории ВКО. — Семипалатинск, 2006. — 238 с.
- 15 Ларионов М.М. Православное зодчество Восточного Казахстана / М.М. Ларионов. — Усть-Каменогорск: Изд-во «Восток», 2007. — 144 с.

Ж.К. Адилова, Ш.Б. Сеитова

Шығыс Қазақстан облысы Бескарағай, Бородулиха және Шемонаиха аудандарының топонимикалық атауларының славяндық шығу төркіні: әлемнің аймақтық бейнесі контексіндегі тарихи-лингвистикалық аспект

Мақалада Шығыс Қазақстанның Бескарағай, Бородулиха және Шемонаиха аудандарының топонимдері зерттелген, топонимикалық кеңістік, топонимикалық жүйе және әлемнің топонимикалық бейнесі қарастырылған. Сонымен бірге топонимияны лингвистикалық өлкетану, лингвокогнитивтік, этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу аспектілері қозғалған. Бұл аудандардың топонимикасы Қазақстанның жалпы топонимикалық жүйесінің бөлігі ретінде, оның географиялық орналасуымен, қоныстану тарихымен және өлкенің этнографиялық жағдайымен анықталатын өзіндік ерекшелігі бар өңірлік фрагменті ретінде түсініледі. Авторлар жер атауларының шығу тарихы мен мағыналық құрылымына назар аударған. Атаулар этимологиялық және туынды семантикалық белгілерді ескере отырып жіктеледі. Шешілетін мәселелер тұрғысынан жұмыс топонимикалық зерттеулердің негізгі бағыттары саласына кіреді, осыған байланысты олардың қазіргі гуманитарлық білім контексінде топонимиканың дамуына қосқан үлесі туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, топонимика, гидронимдер, топонимдер, зоонимдер.

Ж.К. Адилова, Ш.Б. Сеитова

Славянский пласт топонимических наименований Бескарагайского, Бородулихинского и Шемонаихинского районов Восточно-Казахстанской области: историко-лингвистический аспект в контексте региональной картины мира

В статье исследованы топонимы Бескарагайского, Бородулихинского и Шемонаихинского районов Восточного Казахстана, рассмотрены топонимические пространство, система и картина мира. При этом затрагиваются такие аспекты изучения топонимии, как лингвокраеведческий, лингвокогнитивный, этнолингвистический. Топонимия данных районов понимается как часть общей топонимической системы Казахстана, как ее региональный фрагмент, имеющий свою специфику, определяемую географическим положением, историей заселения и этнографического состояния края. Авторы сосредоточили внимание на истории происхождения и структуре значений топонимов. Названия классифицируются с учетом этимологических и деривационно-семантических признаков. С точки зрения решаемых проблем работа входит в сферу основных направлений топонимических исследований, в связи с чем делаются выводы об их вкладе в развитие топонимики в контексте современного гуманитарного знания.

Ключевые слова: языковая картина мира, топонимика, гидронимы, онимы, зоонимы, географическое положение, история заселения.

References

- 1 Urazaeva, K.B., Utalieva, Zh.T., & Beknazarov, R.A. (2008). Toponimii Aktiubinskoi oblasti: istoriko-etimologicheskoe opisaniye, klassifikatsiya i strategiya pereimenovaniya [Toponymy of the Aktobe region: historical and etymological description, classification and renaming strategy]. *Pereimenovaniya v toponimicheskoi sisteme Aktiubinskoi oblasti: nauchnaya monografiya: [V 3-kh tomakh] — Renaming in the toponymic system of the Aktobe region: scientific monograph in 3 volumes, Vol. 1.* Aktobe: Izdatelstvo «Print» [in Russian].
- 2 Superanskaya, A.V. (1986). Tipy i struktura geograficheskikh nazvaniy [Types and structure of geographical names]. *Lingvisticheskaya terminologiya i prikladnaya toponomastika: sbornik statey — Linguistic terminology and applied toponomastics: collection of articles.* Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Kalinina, E.L. (2013). Kontsept «gora» v toponimicheskoi kartine mira amurskikh evenkov [The concept of “Mountain” in the toponymic picture of the world of the Amur Evenks]. *Yazyk i kultura Russkogo Severa: k voprosu o regionalnoi yazykovo-kartine mira: sbornik nauchnykh trudov — Language and culture of the Russian North: on the issue of the regional linguistic picture of the world: a collection of scientific works.* Arhangelsk [in Russian].
- 4 Konkashpayev, G.K. (1963). *Slovar kazakhskikh geograficheskikh terminov [Dictionary of Kazakh Geographical Terms]*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 5 Baiandin, N.O. (1949). O nekotorykh kazakhstanskikh geograficheskikh nazvaniyakh Vostochnogo i Tsentralnogo Kazakhstana [On some Kazakh geographical names of the Eastern and Central Kazakhstan]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 4 [in Russian].
- 6 Abdrakhmanov, A.A. (1962). Voprosy toponimiki Kazakhstana [Toponymic Questions of Kazakhstan]. *Toponimika Vostoka — Toponymy of the East.* Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 7 Sultanyayev, O.A. (1980). Spornye etimologii nekotorykh toponimov Kokchetavskoi oblasti [Controversial etymologies of some toponyms of the Kokchetav region]. *Onomastika Vostoka — Onomastics of the East.* Moscow: Akademiya nauk SSSR; Institut vostokovedeniya; Institut etnografii [in Russian].
- 8 Vorobeva, N.A. (1973). *Yazyk zemli o mestnykh geograficheskikh nazvaniyakh Zapadnoi Sibiri [The language of the earth about the local geographical names of Western Siberia]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Murzaev, A.M. (1984). *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov [Dictionary of popular geographical terms]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 10 Superanskaya, A.V., Podolskaya, N.V., & Vasileva, N.V. (2012). *Obshchaya terminologiya. Voprosy teorii [General terminology. Questions of theory]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- 11 Vorobeva, I.A., Andriukova, N.A., Liubimova, O.A., Muzyukina, L.A., & Chernysheva, T.V. (1983). *Russkaya toponimika Altaia [Russia toponymy of Altai]*. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 12 Klimkova, L.A. (2008). *Nizhegorodskaya mikrotoponimika: raznoaspektnyy analiz [Nizhny Novgorod microtoponymy: multi-aspect analysis]*. Arzamas: Izdatelstvo «Byt» [in Russian].
- 13 Shemonaiha [Shemonaiha]. Retrieved from <http://ok.ru/vkogroup/> [in Russian].
- 14 (2006). *Spravochnik po istorii administrativno-territorialnogo deleniya Semipalatinskoi oblasti 1939–1997 gg. [Handbook on the history of the administrative-territorial division of the Semipalatinsk region 1939-1997]. Upravlenie arkhivami Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti; Tsentr dokumentatsii noveishei istorii Vostochno-Kazakhstanskoi oblasti — East Kazakhstan region archives management; Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region.* Semipalatinsk [in Russian].
- 15 Larionov, M.M. (2007). *Pravoslavnoye zodchestvo Vostochnogo Kazakhstana [Orthodox architecture of East Kazakhstan]*. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo «Vostok» [in Russian].

Б.К. Аязбаева*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: bahit0108@mail.ru)

Формирование лексической компетенции учащихся

Актуальность темы определяется важностью формирования лексической компетенции учащихся в условиях постоянного потока информации в виде школьных учебников, Интернета, художественного текста, дополнительного образования. Школьники и их родители часто не понимают содержания учебного текста, учебных заданий и упражнений и вынуждены обращаться за разъяснениями к знакомым, близким, учителям с вопросом: «Как это понять?». Для изучения данной проблемы нами проведен анализ учебного материала, предложены возможные пути решения проблемы. Теоретические предпосылки формирования лексической компетенции базируются на многоаспектности и многомерности смысловых отношений лексики, понимаемой как совокупность слов. В результате исследования сформированы выводы о приобретении лексических знаний, умений и навыков, необходимых для многоуровневого системного образования на основе знания лексических единиц и их особенностей. Это является важным в процессе коммуникации, чтения учебной, дополнительной и художественной литературы, при работе с учебными сайтами, самостоятельном выполнении научного проекта, исследования, решении учебных, творческих задач на основе слушания, говорения, письма и чтения.

Ключевые слова: формирование лексических навыков, теоретический материал учебника, обучение языку, самостоятельная работа.

Введение

В условиях современного открытого информационного общества одной из основополагающих компетенций является языковая компетенция, формирование которой начинается еще в начальной школе. Языковая компетенция имеет сложную многокомпонентную структуру; различные исследователи выделяют такие компоненты, как грамматическая и лексическая компетенция, речевая и социокультурная компетенции. Уровень сформированности коммуникативной компетенции напрямую зависит от качества сформированности лексической компетенции.

Считаем, что осуществление исследования по формированию лексического навыка на основе учебного материала средних классов необходимо для определения состояния вопроса с момента введения обновленного содержания образования. Цель работы заключается в рассмотрении учебного материала по формированию лексической компетенции на уроках русского языка в 6-м классе.

Известно, что интерес к обучению, скорость выполнения заданий и упражнений напрямую зависят от понимания прочитанного текста, условия задачи. В настоящее время ученики и их родители часто сталкиваются с проблемой непонимания содержания учебного текста, когда препятствием для его осмысления являются малознакомые слова, термины, стиль изложения или рассуждения. Безусловно, эта проблема требует решения, целенаправленной работы как ученика, так и учителя. Исследовать способы формирования лексической компетенции учащихся в процессе изучения языка или языков достаточно сложно и в то же время интересно и увлекательно.

Материал и методы исследования

Учитель с опытом работы понимает, насколько важно место учебника в системе школьного обучения. От учебника в немалой степени зависит и формирование ученика как личности. В этом контексте считаем актуальным обращение к теме формирования лексической компетенции учащихся. На материале школьного учебника авторов З.К. Сабитовой, А.Р. Бейсембаева [1]) можно наглядно показать, насколько важны упражнения, формирующие лексические компетенции. Учебное упражнение, являющееся важнейшим элементом структуры учебной деятельности, основано на выполнении определенных учебных действий и операций, немаловажной частью которых являются умения лексического характера. Безусловно, независимо от языка (русского, казахского, английского), упражнения

* Автор-корреспондент. E-mail: bahit0108@mail.ru

как необходимый дидактический материал учебника позволяют создать оптимальные условия не только для обучения учащихся, но и их воспитания.

В процессе исследования использованы методы наблюдения, сплошной выборки, описания, анализа, обобщения материала учебника, понимаемого нами как «Центральное звено в управлении учебным процессом по языку. Учебник является одним из эффективных способов оптимизации учебного процесса по овладению языком. Учебник является основным компонентом комплекса учебных материалов» [2; 238].

Результаты и их обсуждение

Обзор научных источников дал возможность взять за основу настоящего исследования определение из словаря методических терминов, в котором «компетенция» понимается как «совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, а также способность к выполнению какой-либо деятельности на основе приобретенных знаний, навыков, умений» [3]. Компетентность определяется как «способность личности к выполнению какой-либо деятельности на основе жизненного опыта и приобретенных знаний, умений, навыков» [3]. Лексическая компетенция понимается как знание словарного запаса языка, включающего лексические и грамматические элементы, и способность использовать их в речи [4; 93]. Процесс формирования лексической компетенции учащихся осуществляется непосредственно в процессе изучения языков, а также при изучении других школьных предметов (истории, физики, химии и т.п.), и входит непосредственно в цели обучения. Цели в виде ожидаемых результатов, в том числе и по формированию лексической компетенции, последовательно включены в каждый подраздел учебника, что позволяет учителю планировать свою работу и оценивать достижения обучающихся, развивая все виды речевой деятельности: слушание, говорение, чтение и письмо. При этом речевая деятельность понимается как «активный, целенаправленный, опосредованный языковой системой и обусловленный ситуацией общения процесс передачи и приема сообщений» [5; 100].

На формирование лексической компетенции учащихся направлен, на наш взгляд, учебный материал следующего характера: терминологический корпус учебника; упражнения, выделенные авторами специально для работы с толковым словарем; трудные слова для запоминания; упражнения под рубрикой «Работаем со словом». В контексте исследуемой проблемы нас интересует речевая деятельность учащихся, ориентированная на формирование лексической компетенции на учебном материале 6-го класса общеобразовательной школы. Это термины, их количество, определение, введение и функционирование; система формирования учебных действий и достижение ожидаемых результатов на основе формирования, развития и совершенствования лексической компетенции при наблюдении и изучении теоретического материала учебника. Рассматриваемый вопрос актуален, поскольку при работе с терминами и лексическим материалом формируются универсальные навыки учащихся, имеющие межпредметный характер. По мнению О.Е. Дроздовой, «особая миссия учителей-словесников состоит в том, чтобы быть организаторами метапредметного обучения русского языка в школе, консультантами для других предметников. Результатом, определяющим метапредметные функции обучения русскому языку, является понимание определяющей роли языка в развитии интеллектуальных и творческих способностей личности в процессе образования и самообразования, а также метапредметные результаты включают в себя освоенные обучающимися межпредметные понятия и универсальные учебные действия (регулятивные, познавательные, коммуникативные), способность их использования в учебной, познавательной и социальной практике» [6; 10–12].

Так, по первой части учебника условно выделено 75 лингвистических терминов, аналогичным образом по второй части учебника выявлено 56 терминов, всего 132. Данное количество терминов требует и со стороны учителя, и со стороны ученика систематической работы, включая самообразование и самоконтроль. Так, в первой части учебника 6-го класса по 18 речевым темам предлагаются для усвоения следующие лингвистические термины (в учебнике это выглядит как «Я узнаю», «Я буду использовать термины»), представленные в виде таблицы 1.

Лингвистические термины первой части учебника 6-го класса

№	Темы и подтемы (18)	Термины (75)
1	Путешествия и достопримечательности. Почему люди путешествуют	Морфология и орфография, синтаксис и пунктуация, известная и неизвестная информация, текст-рассуждение, сложное существительное, соединительная гласная
2	В путешествии	Текст-описание, простой план текста, разделительные <i>ь</i> и <i>ъ</i> , суффиксы <i>-ек</i> , <i>-ик</i> существительных
3	Достопримечательности мира	План текста, тема текста, основная мысль текста, словосочетание, вводное слово, значение вводных слов
4	Достопримечательности Казахстана	Интервью, несплошной текст, сложный план текста, знаки препинания при вводных словах
5	Образ жизни и культура: древние цивилизации. Образ жизни, культура, цивилизация	Главная информация, второстепенная информация, имя прилагательное, склонение имен прилагательных, разряды имен прилагательных: качественное, относительное, притяжательное
6	Древняя Месопотамия	Прямая речь, сложное прилагательное, правописание сложных прилагательных
7	Древний Вавилон	Вводная конструкция, приставка на <i>з-</i> и <i>с-</i>
8	Древний Египет	Буквы <i>о</i> , <i>е</i> в суффиксах и окончаниях существительных, прилагательных
9	Древняя Греция	Тип речи, лексическое значение слова
10	Древний Рим	Знаки препинания в предложениях с прямой речью и вводными словами
11	Структура семьи и семейные ценности. Моя семья	Краткое прилагательное, сравнительная степень прилагательных, простая и составная формы, однородные члены предложения, форма числительного
12	Структура семьи	Превосходная степень качественных прилагательных, простая и составная формы превосходной степени, буквы <i>-н-</i> и <i>-нн-</i> в суффиксах прилагательных
13	Семейные ценности	Фразеологизм, композиция стихотворения, вопросительное предложение, восклицательное предложение, приставки <i>пре-</i> , <i>при-</i> , форма местоимения
14	«Под крышей дома своего»	Заголовок текста, ассоциация, синоним
15	Традиции празднования Нового года в Казахстане и за рубежом. История празднования Нового года	Имя числительное, разряды числительных: количественное, порядковое, простое, сложное, составное числительное, ключевое слово
16	Традиции празднования Нового года	Метафора, разряды количественных числительных, дробное числительное, собирательное числительное, типы предложений по цели высказывания, по эмоциональной окраске
17	Новый год в Казахстане	Порядковое числительное, склонение порядковых числительных
18	Новый год в разных странах мира	Склонение числительных 1–4, 5–30, 11–19

Кроме того, следует учитывать и достаточный объем теоретического материала в виде текстов-правил, который необходимо запомнить и осмыслить учащимся. Терминологическую работу дополняет работа по овладению словами и словосочетаниями по каждой речевой теме. Для этого рекомендуется работать в отдельной тетради, в которую вносятся данные слова и словосочетания, далее составляются с ними предложения, короткие тексты. Количество указанных терминов и словосочетаний дополняется терминами других наук, которые после чтения и проработки учебных текстов по истории, географии, изобразительному искусству и других входят в активный словарный запас учащихся.

Учебник содержит 540 упражнений (271 упражнение — в первой части, 269 — во второй части учебника), с учетом упражнений с буквами и упражнений итогового характера — 1135 упражнений. Многие упражнения базируются на изучении и закреплении термина, лингвистического или нелингвистического. На основе проведенного анализа предполагается, что большинство упражнений учебника базируется на работе с лингвистическими терминами. При этом достаточно примеров, когда ученику предлагается проработать нелингвистический термин, связанный с речевой темой. Примеры терминов показаны в таблице 2.

Т а б л и ц а 2

Примеры терминов из учебника 6-го класса

Термины лингвистики	Термины других наук	
Имя существительное	Литература	Сказка, рассказ, притча
Прямая речь	География	Путешественник-исследователь
Косвенная речь	Математика	Высота, вертикаль
	История	Цивилизация, сфинкс, рукопись, шумеры, мумия

Что касается содержания упражнений, то следует отметить, что анализ упражнений учебника показал, что они основаны на активизации познавательного интереса школьников (в нашем случае шестиклассников), так как интерес выполняет функцию личностного мотива к учению. Мотив к учению базируется на желании учителя научить новому, на желании ученика приобретать необходимые знания и навыки на основе изучения, комментария, объяснения, наблюдения, запоминания, сравнения, сопоставления, анализа, синтеза, создания, обобщения, рассуждения, овладения необходимыми логическими операциями для самостоятельного решения вопросов, выполнения заданий в паре, составления устных и письменных текстов, демонстрации изученного и повторения пройденного материала. Все это отражается в упражнениях и наглядно показано в таблице 3 на примере актуализации терминов *инверсия*, *значение слова*, *антонимы*, *антитеза*.

Т а б л и ц а 3

Содержание упражнений учебника

№	Термин	Количество упражнений	Содержание упражнений
1	Значение слова	21	Объяснить значение выделенных слов; рассказать: историю происхождения, гипотезы о происхождении; роль приставки в значении слова; определить типы значения выделенных слов
2	Инверсия	5	Ознакомиться с определением, найти инверсию, записать в таблицу; определить роль инверсии в стихотворении
3	Антонимы	9	Найти антонимы в тексте, пословицах, ассоциациях, в речи оратора; подобрать антонимы, использовать в описании
4	Антитеза	17	Толкование термина, найти и охарактеризовать антитезы в пословицах, баснях, указать на конструкцию создания (антонимы, противительные союзы, одинаковое построение предложений, противопоставление)

Данный анализ упражнений считаем необходимым для полноценной подготовки учителя русского языка, поскольку упражнения учебника нацелены на выполнение разных заданий на основе определений, правил, текстов. В учебнике много правил на запоминание и изучение, на правописание слов с комментарием и без комментария, графическое или словесное описание написанного или прочитанного. Как отмечает А.К. Кусаинов, «в учебниках среднего и старшего звена наиболее выигрышным считается ввод терминов посредством определений или научных характеристик» [7; 91].

Известно, что формирование лексических навыков связано с формированием и других навыков. В таблице 4 отражены упражнения на закрепление орфографических, пунктуационных, орфоэпических и других навыков, эти упражнения представлены в каждой из тем в упражнениях на отработку лингвистических терминов, что определено в качестве ожидаемых результатов «Я буду использовать термины».

В указанных выше упражнениях реализуется лингвистический уровень организации письма, определяющий, какими средствами осуществляется письмо. Система упражнений по русскому языку при обучении письму всегда должна иметь своей целью практическое овладение языком. Она необходима для освоения знаний, необходимых для понимания и выражения мыслей. В шестом классе учащиеся с интересом читают тексты, получая необходимые полезные сведения и выполняя интересные задания. Через овладение на основе текста терминами и нетерминами формируется кругозор учащихся, далее, соответственно, понимание и познание учащихся. Основная задача на этапе обучения в шестом классе — узнавать термин, вооружиться его пониманием, ознакомиться с полным понятием терминов, понять их на теоретической основе и правильно использовать на практике. Самое главное в работе учителя — дать возможность учащимся овладеть терминами в контексте учебника и

сформировать навык обращаться при необходимости к справочной литературе и осознавать их полезность для быстрого и качественного выполнения упражнения.

Т а б л и ц а 4

Содержание упражнений по орфографии

№	Орфограммы	Количество упражнений	Содержание упражнений
1	Буквы <i>о, е</i> в суффиксах и окончаниях существительных, прилагательных Ч. I, С. 66–96	9	Списать, вставляя пропущенные буквы, прокомментировать орфограмму; поставить ударение; рассказать правило, опираясь на схему, привести примеры; разделить слова на столбики; заполнить таблицу
2	Буквы <i>-н-</i> и <i>-нн-</i> в прилагательных Ч. I, С. 108–114	7	Образовать прилагательные с данными суффиксами, обозначить их, прокомментировать правописание; списать, вставляя пропущенные буквы, определить условия выбора, составить словосочетания; расставить недостающие знаки препинания; рассказать правило

Как показывает анализ целей каждого раздела учебника, работа с терминами проводится на каждом уроке. Безусловно, при этом повышается уровень лингвистической компетенции школьников, они приобретают навыки и умения работы со словом, наблюдения над языковым материалом. Как отмечает М.А. Ариян, «в овладении языковыми средствами изучаемого языка ведущую роль играет инструментальная мотивация. Данный вид мотивации определяет процесс работы над лексическим и грамматическим материалом, начиная с ознакомительного этапа и заканчивая его контролем. Эффективность усвоения языкового материала напрямую зависит от того, насколько школьники заинтересованы в выполнении различных видов упражнений, в освоении новых технологий работы над средствами языка» [8; 27]. Конечно, овладение навыком письма предполагает использование в процессе обучения заданий и упражнений к тексту и на основе текста, которые направлены на развитие речи, памяти, внимания, пространственных и временных представлений. Считаем, что это в полной мере отражает программное содержание изучаемого предмета, в качестве образца в таблице 5 даны примеры в соответствии с ожидаемой целью «Я буду использовать термины».

Т а б л и ц а 5

Содержание упражнений

№	Термин	Количество упражнений	Содержание упражнений
1	Основная мысль текста Ч. I, С. 19–129; Ч. II, С. 9–123	62	Прослушать текст и записать основную мысль; сформулировать основную мысль текста; найти фрагмент/предложение с основной мыслью; озаглавить текст, чтобы в заголовке выражалась его основная мысль
2	Заголовок текста С. 19–163	12	Определить, что выражает заголовок; озаглавить текст, отражая в заголовке тему текста; выбрать заголовок и написать эссе-описание
3	Ключевое слово Ч. I, С. 26–110; Ч. II, С. 19–123	34	Прослушать/прочитать и с опорой на ключевое слово сформулировать основную мысль текста, репортажа, видеоролика, отрывка поэмы; определить ключевые слова, необходимые для поиска информации в Интернете

Предполагается, что проведенный анализ упражнений учебника поможет определить основные направления работы с терминами. В учебнике каждая тема представляет собой в соответствии с технологиями развития критического мышления определенный план: вызов (мотивация и актуализация) — открытие нового — рефлексия. Кроме того, в учебнике особое место отводится креативным формам работы, рекомендуются разнообразные формы проведения коллективной работы с обсуждением проблемных вопросов, совместные и индивидуальные решения задач, разные формы развивающих заданий, нацеливающие учащихся на самостоятельную творческую работу и выполнение совместных и индивидуальных заданий. Упражнения учебника основаны на тексте, содержат задания на построение текста, на обнаружение не только лексических, но и морфологических, синтаксиче-

ских явлений в тексте. Как справедливо отмечается в современной учебной литературе, «текст — это общий результат речевой деятельности человека» [2; 215]. При этом каждая тема учебника, включающая работу с текстами, предваряется и завершается эпиграфом, работа с которым проводится на этапах мотивации и рефлексии. Например, часть II учебника тема 20. *Начало темы*: Всякий сумеет следовать по проторенной дорожке, проложенной отцами! Если ты в силах, ищи свои пути! М. Ауэзов. — *Конец темы*: Учить — это значит познавать. Это является необходимой потребностью человека. Ш. Уалиханов).

Для формирования лексической компетенции учащихся в учебнике авторами заложены упражнения, ориентированные непосредственно на работу со словарем, «Смотри слово в Толковом словаре». Так, в учебнике имеются предтекстовые и послетекстовые упражнения, выполнение которых основывается на словаре. Примеры данных упражнений представлены в таблице 6.

Т а б л и ц а 6

Упражнения учебника на основе словаря

№	№ упражнения	Содержание задания
1	272А	Прочитайте словарную статью слова <i>Выдающийся</i> из «Нового словаря русского языка Т.Ф. Ефремовой»
3	441	Прочитайте словосочетания. Значения каких словосочетаний вам понятны? Значения непонятных словосочетаний смотрите в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова

Несомненно, изучаемый вопрос важен и для развития у школьников привычки систематически работать самостоятельно на основе теоретического материала учебника, постоянно проверять свои знания и умения, полагаясь на себя. Если наполняемость классов городских школ составляет 25–30 учеников, то при идеальном раскладе один ученик может рассчитывать на 1 с лишним минуту урока, в том числе дистанционного. Безусловно, при этом качество образования во многом будет зависеть от организованности и самообразования и учителя, и ученика, от их умения работать. Бесспорно, самостоятельная работа учащихся должна направляться учителем, быть постоянной, результативной. Для этого в учебнике в достаточном объеме заложены знания и упражнения, необходимые учащимся для полноценного языкового образования, а также формирования и дальнейшего развития лексической компетенции на основе знаний русского языка, истории, математики, географии, экологии и т.д. Известно, что русский язык — это предмет изучения, а также средство изучения других предметов, познания окружающей действительности. Кроме того, программа, на основе которой строится учебник 6-го класса, ориентирует учащихся на активную речевую деятельность, на письмо, чтение, говорение, и слушание. Овладение учащимися среднего звена различными видами речевой деятельности основано на формировании разных речевых навыков и умений. Основываясь на учебном материале, учитель решает возможные пути реализации, корректировки того или иного умения в соответствии с особенностями учащихся. При этом возможно самостоятельное выполнение упражнений и заданий, направленное на цельную и продуктивную учебную деятельность. Для демонстрации работы предлагается образец рассмотрения слова «план» и ряда заданий для самостоятельного выполнения. Такие задания можно рекомендовать для домашнего (внеурочного) группового выполнения с кратким устным докладом в классе или индивидуального выполнения с кратким устным докладом на школьном конкурсе.

1. Подготовьте сообщение об авторах словарей: Д.М. Ушаков, С.И. Ожегов.

2. Познакомьтесь с Толковыми словарями Д.М. Ушакова и С.И. Ожегова.

3. Сравните данные словарные статьи слова «план» из словарей Д.М. Ушакова [9; 279, 280] и С.И. Ожегова [10; 520, 521]. Результаты сравнения изложите в письменном докладе. В начале доклада разместите информацию о жизнедеятельности авторов толковых словарей, затем — результаты сравнения.

4. Выполните упражнения учебника на составление плана (например, по теме 15, 18; ожидаемые результаты обучения обозначены в учебнике).

Материал для работы: Толковый словарь русского языка Д.Н. Ушакова, словарная статья *План, плана*, муж. (лат. *planum* — *плоскость*); словарь С.И. Ожегова, словарная статья *План*.

Авторами учебника также предусмотрена работа по активизации в речи и письме слов, трудных для запоминания. Для определения конкретных действий по формированию лексической компетенции учащихся следует прежде всего определить список слов, рекомендуемых для проработки именно

в 6-м классе. На подготовительном этапе работы предлагаем учителям самим составить данный список слов по учебнику и определить методы и приемы работы со словарным материалом. Для самостоятельной и индивидуальной работы рекомендуется использовать толковый, фразеологический, орфографический, орфоэпический словари, предусмотренные авторами в конце учебника.

Для развития лексической компетенции учащихся предлагаются упражнения под рубрикой «Работаем со словом», ориентированные непосредственно на работу со словом и его осмыслением, например, упражнения: 411В: «Объясните значения слов *оскудение, престижный*, словосочетания *ловчая птица*»; 425Б: «Что обозначают словосочетания *природоохранная зона, естественная среда обитания?*»; 428В: «Что обозначают слова *самоучитель, проникновение (в тайны)?*». Эта работа требует максимального внимания со стороны учителя, особенно начинающего. До выполнения упражнений учащимся необходимо, прежде всего, понять суть задания, прочитать текст (в большинстве случаев), при этом скорость выполнения задания зависит напрямую от скорости осмысления прочитанного. Значит, «для понимания текста немаловажное значение имеет количество незнакомых слов на одном уроке. В средних классах оно должно быть 3–4» [7; 87]. При этом «очевидно, что абстрактная лексика затрудняет понимание текста. Поэтому соотношение в тексте количества значимых слов с абстрактным значением и слов с конкретным значением является фактором, определяющим сложность текста. Оптимальным считается соотношение один к десяти, то есть на 10 слов с конкретным значением должно приходиться 1 абстрактное слово» [7; 87].

Заключение

Таким образом, формирование лексической компетенции учащихся в условиях обязательного и дополнительного образования имеет большое значение для самостоятельного развития и активизации познавательного интереса учащихся. Проведенный анализ показывает, что в учебнике представлены разные виды работы над словом, в том числе терминологического, словарного характера. Осуществление исследования по формированию лексической компетенции на основе учебного материала средних классов подтверждает необходимость активной работы в этом плане и учителя, и ученика. Рассмотрение учебного материала по формированию лексической компетенции на уроках русского языка в 6-м классе показывает многоплановость и объемность работы в этом направлении. Формирование лексической компетенции связано с понятиями «самостоятельность», «самообразование», «самоконтроль», поскольку только в рамках школьных уроков невозможно сформировать лексические навыки и умения. Следовательно, целенаправленная работа ученика и учителя по овладению навыками и умениями лексического характера базируется, прежде всего, на самостоятельности, которая определяется и характеризуется разным уровнем сформированности.

Список литературы

- 1 Сабитова З.К. Русский язык. Учебник для 6-го кл. общеобр. шк.: [В 2-х ч.]. — Ч. 1, 2 / З.К. Сабитова, А.Р. Бейсембаев. — Алматы: Мектеп, 2018.
- 2 Шамов А.Н. Методика обучения иностранным языкам: Теоретический курс / А.Н. Шамов. — М.: Флинта, 2020. — 296 с.
- 3 Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. — М.: ИКАР, 2010. — 446 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/language-education/fc/slovar-202-2.htm#zag-701>.
- 4 Крючкова Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С. Крючкова. — М.: Флинта; Наука, 2011. — 480 с.
- 5 Бредихина И.А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности / И.А. Бредихина. — М.: Флинта; Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021.
- 6 Дроздова О.Е. Методика преподавания русского языка. Метапредметное обучение / О.Е. Дроздова. — М.: Изд-во «Юрайт», 2021. — 194 с.
- 7 Кусаинов А.К. Теория создания и оценки учебника: моногр. / А.К. Кусаинов. — Алматы: Акад. пед. наук, 2021. — 152 с.
- 8 Ариян М.А. Основы общей методики преподавания иностранных языков: теоретические и практические аспекты / М.А. Ариян. — М.: Флинта, 2019. — 224 с.
- 9 Толковый словарь русского языка / под ред. Д.Н. Ушакова. — Т. 3. — М.: Гос. изд-во ин. и нац. словарей, 1939. — С. 279, 280.
- 10 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М.: Изд-во «Азбуковник», 1996. — 960 с.

Б.К. Аязбаева

Оқушылардың лексикалық құзыреттілігін қалыптастыру

Тақырыптың өзектілігі мектеп оқулықтары, интернет, көркем мәтін, қосымша білім түрінде ақпараттың тұрақты ағымы жағдайында оқушылардың лексикалық құзыреттілігін қалыптастырудың маңыздылығымен анықталады. Оқушылар мен олардың ата-аналары көбінесе оқу мәтінінің, оқу тапсырмалары мен жаттығуларының мазмұнын түсінбейді және таныстарына, жақындарына, мұғалімдеріне: «Мұны қалай түсінуге болады?» деп сұрайды. Бұл мәселені зерттеу үшін оқу материалына талдау жасалған, мәселені шешудің мүмкін жолдары ұсынылған. Лексикалық құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық алғышарттары сөздердің жиынтығы ретінде түсінілетін лексиканың семантикалық қатынастарының көп қырлылығы мен көп өлшемділігіне негізделген. Зерттеу нәтижесінде лексикалық бірліктер мен олардың ерекшеліктерін білу негізінде көп деңгейлі жүйелі білім алуға қажетті лексикалық білім мен дағдыларды игеру туралы тұжырымдар жасалды. Бұл қарым-қатынас процесінде, оқулық, қосымша және көркем әдебиеттерді оқуда, оқу сайттарымен жұмыс істеу кезінде, ғылыми жобаны өз бетінше орындауда, зерттеуде, тыңдалым, айтылым, жазылым және оқу негізінде оқу, шығармашылық міндеттерді шешуде маңызды.

Кілт сөздер: лексикалық дағдыларды қалыптастыру, оқулықтың теориялық материалы, тілге оқыту, өзіндік жұмыс.

B.K. Ayazbayeva

Formation of lexical competence of students

The relevance of the topic is determined by the importance of the formation of lexical competence of students in the conditions of a constant flow of information in the form of school textbooks, the Internet, literary text, additional education. Schoolchildren and their parents often do not understand the content of the educational text, educational tasks and exercises, and are forced to seek clarification from friends, relatives, teachers with questions: «How to understand this?». To study this issue, we have analyzed the educational material, proposed possible ways to solve the problem. The theoretical prerequisites for the formation of lexical competence are based on the multidimensional semantic relations of vocabulary, understood as a set of words. As a result of the study, conclusions were formed about the acquisition of lexical knowledge, skills and abilities necessary for multilevel system education based on knowledge of lexical units and their features. This is important in the process of communication, reading educational, supplementary and fiction literature, when working with educational websites, independent implementation of a scientific project, research, solving educational, creative tasks based on listening, speaking, writing and reading.

Keywords: formation of lexical skills, theoretical material of the textbook, language training, independent work.

References

- 1 Sabitova, Z.K., & Beisembaev, A.R. (2018). *Russkii yazyk. Uchebnik dlia 6 klassa obshcheobrazovatelnykh shkol* [Russian language. Textbook for 6 grade of secondary school]. Almaty: Mektep, 1, 2 [in Russian].
- 2 Shamov, A.N. (2020). *Metodika obucheniia inostrannykh yazykam: Teoreticheskii kurs* [Methods of teaching foreign languages: Theoretical course]. Moscow: Flinta [in Russian].
- 3 Azimov, E.G., & Shchukin, A.N. (2010). *Novyi slovar metodicheskikh terminov i poniatii (teoriia i praktika obucheniia yazykam)*. [New Dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching)]. Retrieved from <http://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/language-education/fc/slovar-202-2.htm#zag-701> [in Russian].
- 4 Kriuchkova, L.S. (2011). *Prakticheskaiia metodika obucheniia russkomu yazyku kak inostrannomu* [Practical methods of teaching Russian as a foreign language]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 5 Bredikhina, I.A. (2021). *Metodika prepodavaniia inostrannykh yazykov: Obuchenie osnovnym vidam rechevoi deiatelnosti*. [Methods of teaching foreign languages: Teaching basic types of speech activity]. Moscow: Flinta; Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
- 6 Drozdova, O.E. (2021). *Metodika prepodavaniia russkogo yazyka. Metapredmetnoe obuchenie* [Methods of teaching Russian language. Metasubject training]. Moscow: Izdatelstvo «Yurait» [in Russian].
- 7 Kusainov, A.K. (2021). *Teoriia sozdaniia i otsenki uchebnika: monografiia* [Theory of textbook creation and evaluation: monograph]. Almaty: Akademiia pedagogicheskikh nauk [in Russian].

8 Ariian, M.A. (2019). *Osnovy obshchei metodiki prepodavaniia inostrannykh yazykov: teoreticheskie i prakticheskie aspekty* [Fundamentals of the general methodology of teaching foreign languages: theoretical and practical aspects]. Moscow: Flinta [in Russian].

9 Ushakov, D.N. (Ed.). (1939). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka* [Explanatory dictionary of the Russian language]. 3. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i natsionalnykh slovarei [in Russian].

10 Ozhegov, S.I. (1996). *Tolkovyi slovar russkogo yazyka* [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moscow: Izdatelstvo «Azbukovnik» [in Russian].

Р.М. Ускенбаева^{1*}, Э.Т. Жанысбекова²¹Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан;²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: rauza82@mail.ru, elmira_08.82@mail.ru)

Қазақ мифологиясындағы жылқы бейнесі

Қазақ халқының ұлттық танымында жылқы малының алар орны ерекше. Оның көрінісі көне археологиялық ескерткіштерде де, көне жазбаларда да айқын байқалады. Мақалада көне мифологиялық шығармалардағы жылқы атауына қатысты тілдік бірліктер талданған. Жылқы малының қазақ таным-түсінігінде ерекше орын алатындығы, фольклорлық шығармалардағы атаулардың әр алуандығы, сонымен қатар, әр атаудың астарында ұлттық мәдениеттің көрінісі жатқандығы айтылады. Жылқы атауларының фольклорлық шығармалардан бастап қазіргі көркем әдебиеттегі көрінісі де сөз болған. Жылқы атауына қатысты мифологемалардың танымдық қыры тілдік тұрғыдан талданған, зерттелген. Яғни, қазақ танымында қазанаттан бастап Шалқұйрыққа дейін танымдық өрісін кеңейткен жылқы малына қатысты атаулардың қалыптасуына мифтік ойлаудың, мифтік танымның әсері туралы айтылған. Мифтің әмбебаптық, жасампаздық қыры көрсетілген.

Кілт сөздер: жылқы, мифологема, миф, ұлттық таным, ұлттық құндылық, рухани мәдениет, ғалам бейнесі, мифологиялық шығарма.

Kipicne

Қазіргі тіл білімінде кеңінен қарастырылып жүрген мәселе — «тіл мен мәдениеттің» өзара қарым-қатынасы бірнеше күрделі сұрақтармен байланысты. Әрине бұл, ең алдымен, зерттеулердің терминологиялық аппараты мәселесімен тығыз байланысты, яғни зерттеулердің техникалық жақтарының айқындалуын меңзейді. Екінші жағынан мазмұндық тұстардың да анықталуын қажет етеді, себебі қолданылатын терминология маңызының айқындылығы зерттеудің нақтылығы мен шынайылығының бірден-бір көрінісі болып саналады. Көрсетілген мәселелер тілдік бірліктердің, оның ішінде мифологемалардың да мәдени немесе ұлттық, этно немесе мәдени-ұлттық және таза ұлттық компоненттерін белгілеу үшін қажет.

Тілдік бірліктердегі мәдени және тілдік құбылыстардың өзара әрекеттестігін айқындау мәселесіне қатысты ғалым В.Г. Гак міндетті түрде ұлттық пен мәдени ерекшеліктердің ажыратылуы маңызды деп санайды. Мәселен, ғалымның пікірінше, ұлттық ерекшеліктер тілдерді салғастыру барысында ғана айқындалып, екі бірдей фактордың негізінде анықталады: субъективтік және объективтік. Объективтік фактор бір ғана халықтың өмір сүру ерекшелігіне ғана тән және басқа халықтарға мүлдем келмейтін табиғи және мәдени реалийлерді белгілесе, ал субъективтік фактор түрлі тілдерде әрқалай берілген белгілі бір реалийлерді белгілейтін сөздер тобын анықтайды. Басқаша айтқанда, ұлттық ерекшелік мәдени себептерге байланысты да, тәуелді болмайтын да сипатта келетін барлық сәйкессіздіктерді қарастырады. Мәдени ерекшелік тілдік бірліктің сол бір белгілі қауымдастықтың рухани мәдениеті мен менталитеті, оның тарихи наным-сенімі, салт-дәстүрлері және табиғи өмір сүру жағдайы элементтерімен сәйкестігін танытады [1; 261].

Ұлттық және мәдени компоненттер өзара әрекеттестігінің күрделі сипаты, олардың бір-бірінен ажыратылмас байланысының дәлелі деп санаймыз. Алайда ұлттық және мәдени ерекшеліктердің аражігін ажырату ең маңызды мәселелердің де бірі болып саналады. Бірақ ғалымдардың көбі осы аталған екі ерекшелікті бір қатарда қолданады: «Мәдениет әрқашанда ұлттық болып келеді» [2; 85], «Бағалау терминдеріне қатыстының барлығы ұлттық мәдениетпен байланысты» [3; 214], «Ұлттық ерекшелік дегеніміз — эксплицитті немесе имплицитті түрде белгілі бір ұлттық-мәдени бірлестіктің тіл тұтынушыларына тән интралингвистикалық та (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық), сондай-ақ экстралингвистикалық та (әлеуметтік, тарихи, мәдени, психологиялық, этникалық) деректердің ерекше қасиеттерін белгілейтін тілдік бірліктер» [4; 24].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: rauza82@mail.ru

Бұл мәселеге қатысты қазақ ғалымдарының пікірлері төмендегідей: «Мәдениетті танып-білудің құралы — тіл. Мәдениет жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым. Бұл мәдениет — әрбір этносқа тән белгілі бір табиғи-әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасатын құбылыс. Өмір-тіршілік салты да, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология т.т. — осының бәрін біз этнос мәдениетінен таба аламыз. Ал соның бәрін танып-білудің ең басты құралы — тіл екендігін мәдениеттанушы ғалымдардың бәрі мойындайды» [5; 23]. «Тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспеттес. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілдің мұрагерлік қызметін зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі, әр тіл — өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол — жай таңбалық жүйе емес, ұлт болмысын сипаттайтын мәдениет» [6; 16].

Осыған орай ұлттық ерекшеліктер этноспен тығыз байланысты, яғни белгілі бір этносқа ғана тән болып келеді. Сондықтан да белгілі бір этносқа тән ерекшелікті қисынды тұрғыдан ұлттық немесе этно-мәдени, ұлттық-мәдени немесе мәдени-тілдік деп атаған дұрыс. Сонымен қатар кез келген лингвомәдени зерттеу мәдени және тілдік ерекшеліктердің өзара әрекеттестіктерінде жүзеге асатын ұлттық сипаттағы құбылыстарды қарастырады. Дегенмен «этно/ұлттық-мәдени» және «мәдени-тілдік» ерекшелік терминдердің синонимдік қасиеттерімен бірге, кейбір жағдайларда олардың бір тұстарының басымдылық танытатын жағдаяттары да болады. Мәселен, «этно/ұлттық-мәдени ерекшелік» термині мәдени-тілдік ерекшелігі әрекетін белгілі бір этнос шеңберінде ғана шектеп көрсетеді.

Осымен байланысты лингвомәдени ерекшелік терминінің де қолданылу сипатын белгілеп алған жөн. Әрине бұл терминге де қатысты «этнос» ұғымын қолдануға болады, бірақ оған нақты сәйкес келетіні, ең алдымен этнографиялық зерттеулер болып табылады. Ал, лингвомәдени талдау, ең алдымен, лингвомәдени бірлестік немесе лингвомәдени қауымдастық шеңберінде жүргізіледі.

Жалпы мәдениет ұғымының өзі негізгі үш құрылымдық бөліктерден тұрады: өркениеттік, әлеуметтік-психологиялық және модустық. Ұлттық ерекшелік мәдениеттің төмендегідей компоненттерінде көрініс табады: *мәдениеттің «әлеуметтік-нормативтік» аясы* — салт-дәстүрлер, наным-сенім және т.б.; *тұрмыстық мәдениет* — кинетикалық кодпен байланысты күнделікті тұрмыс-тіршілік (белгілі бір социумда қабылданған қарым-қатынасым тілі нормалары), *ұлттық ойлау ерекшеліктері*, *этностың мәдени дәстүрлерін айқындайтын көркем мәдениет*, *табиғи байлықтар мен географиялық ортаны игеріп көрсету тәсілдері*, *әлеуметтік-саяси құрылыс ерекшеліктері*, *ақиқат болмыс игерілуінің техникалық және технологиялық деңгейі* т.б.

Әдісі

Лингвомәдени зерттеулердің басты мақсаты мәдени-тілдік ерекшеліктерді айқындау болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулерде негізінен белгілі **екі әдіс** қолданылады. Біріншісі салыстырмалы әдіс болса, екіншісі интроспективтік деп аталады. Салыстырмалы әдіс арқылы бір тіл мен мәдениет басқа тілдер мен мәдениеттермен салыстырылып, оның жалпы және ерекше белгілері анықталатыны барша ғалымдарға мәлім. Ал интроспективтік талдау тек бір тілдің ғана ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ғана анықтауға бағытталады. Біздің зерттеуіміз **интроспективтік талдауға** негізделеді.

Лингвомәдени бағытындағы зерттеулер үшін мәдени-тілдік ерекшеліктер және мәдени-тілдік әмбебап қасиеттер ұғымдарының да нақты ажыратылуы қажет, себебі, бұл ұғымдар да тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігінен туындайтын тілдік категориялар қатарына жатқызылады. Алайда мәдени-тілдік ерекшеліктер мен мәдени-тілдік әмбебап категорияларды бір-біріне қарама-қарсы келетін ұғымдар деп қабылдаған қате. Мәселен, ғалым Б. Расселдің пікірінше, біздің әлем және заттар туралы біліміміз: «білімнің екі түрінен тұрады, бірі заттардың нақтылығын айқындаса, екіншісі олардың әмбебаптығын дәлелдейді» [7; 74].

Мәдени-тілдік әмбебап қасиеттердің болуы, әрине, бірінші кезекте, адамның ойлау қабілетінің әмбебаптылығымен, адамзат мәдениеті мен өркениеттің жалпы даму ұқсастығымен, болмыс пен танымның әмбебап заңдары мен категорияларымен түсіндіріледі. Ал, мәдени-тілдік ерекшеліктер қоршаған орта деректерін тілдік кодтау үдерісінің нәтижелері, сондай-ақ белгілі бір тілдік ұжымының болмыстық және танымдық модельдерінің ерекше белгілері, сол лингвомәдени

қауымдастықтың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері ретінде айқындалады. Мысалы, тілдік бірліктердегі жағымды және жағымсыз коннотациялардың айқын бір көрінісі жақсылық пен жамандық категориясындағы жақсылық ұғымын алатын болсақ, онда әмбебаптық та, сонымен бірге ұлттық ерекшелік те орын алады. Өйткені жақсылық этиканың категориясы ретінде мәдени әмбебап сипатқа ие ұғым болып табылады. Сондықтан да ол жақсылық жалпы адамзаттық тұрғысынан әмбебаптық категория болып саналады.

Тарихи тұрғыдан алғанда миф — адам мәдениетінің алғашқы формасы, оның ақиқат болмысты бейнелі түрде көрсетіп түсіндіруі. Біртұтас жүйе ретінде танылатын мифте ғаламның практикалық және танымдық игерілуі, барлық моральды және көркемдік болып табылатын дүниелер көрініс тапқан. Осымен байланысты ғалым М.В. Пименова: «Адамның ішкі және сыртқы өмірі, рухани және материалдық құндылықтары, адамдар арасындағы қарым-қатынастар және өзіне деген көзқарастар — осы құбылыстардың барлығы дерлік тілде көрініс тауып, жалпы қоғам бейнесі мен белгілі бір тіл иесінің, яғни жеке тұлғаның бейнесін көрсетеді. Жалпы адамға өлшеу, салғастыру және түрлі категорияларға ассоциациялар жүргізу қасиеті тән болып келеді. Әрине, адамның бұл қасиеті өз білімінің деңгейіне және көзқарасының қаншалықты кең екеніне сәйкес келеді. Ал бұл пайымдау қазіргі ғылыми білімнің антропологиялық парадигмасына негізделеді, оның басты қағидаты адам әлемді ондағы өз практикалық және теориялық қызметі арқылы танып біледі дегенді білдіреді», — деп көрсетеді [8; 9].

Осыған орай, қазіргі антропологиялық парадигма негіздеріне сүйене отырып, адамзат тарихының қай кезеңі болмасын, ғаламның қандай да бейнесі болмасын адам факторы басты және орталықты орынға ие болған деген тұжырым жасаймыз. Өйткені ежелгі адамдар миф арқылы бейнелі түрде табиғат туралы ғасырлар бойы қалыптасқан білімдері мен түсініктерін, онымен адамның, қоғамдық өмірдің өзара қарым-қатынасын беріп отырған. Мифтің көптеген түрлері бар: космогониялық, этнологиялық, антропологиялық — әлемнің пайда болып реттелуі мен адамның дүниеге келуін түсіндірсе, күнтізбелік мифтер — өмірдің табиғи-шаруашылық циклдерін айқындайды, эсхатологиялық мифтер — өлім мен о дүниелік өмір жайында хабардар етеді, сонымен қатар, культтік-биографиялық та мифтер бар, олар көне кейіпкерлердің өмірлік сынақтарын баяндайды.

Нәтиже мен оның талқылануы

Белгілі бір этнотілдік ұжымның материалдық және рухани мәдениетінің уникалды заттарын белгілейтін реалий-сөздердің этномәдени ерекшелігі таңбаның барлық аспектілерін камтиды (денотаттық, сигнификаттық және коннотаттық аспектілер). Себебі, олар белгілейтін реалийлер уникалды, терең ұлттық, басқа мәдениеттерге тән келмейтін ұғымдар мен заттарды білдіреді. Белгілі бір этносқа ғана тән материалдық мәдениет заттарын, тарихи деректерін, мемлекеттік институт, ұлттық және фольклорлық кейіпкерлер, мифологиялық атауларды, біздің зерттеуіміз үшін мифологемаларды айқындайтын этнореалий-сөздер этно ерекше ақпаратқа толы айрықша лексикалық бірліктер болып саналады. Егер де этнореалий-сөздердің денотаттық және сигнификаттық аспектідегі ұлттық-мәдени маркерленуі дау тудырмайтын болса, өйткені олар тілден тыс ұлттық ақиқатпен тікелей байланысты лексикалық бірліктер арқылы материалдық және рухани мәдениеттің жалғыз дара деректерін белгілейді, ал этнореалий-сөздердің коннотаттық мағынасының этно ерекше маркерленуі айқын көрініс таба бермейді. Себебі ол сөз құрылымында формальды түрде белгілене бермейді.

Сонымен, әрбір ұлттық тілдің лексикасы тарихи қалыптасқан этнотілдік ұжым мүшелерінің көп ғасырлық қарым-қатынас жасау тәжірибесін, дүниетанымын айқындайтын ерекше жүйе болып табылады. Алайда мәдениеттердің тілге ықпал ету формалары мен сипаты әртүрлі болып келеді. Сондықтан да бір қарағанда денотаттары барлық тілдерде де бірдей, бірақ ерекше коннотаттық мағыналарды айқындайтын мифологемалардың лингвомәдени табиғатын зерттеу, ұлттық-мәдени және мәдени-тілдік компоненттерін анықтау қазіргі лингвистиканың аса маңызды аспектілерінің бірі болып саналады.

Осыған орай, қазақ фольклорындағы ең көне ертегілердің бірі болып саналатын «Ер Төстік» ертегісінде Төстіктің көмекшісі, қиын-қыстауда арқа сүйер қорғаушысы, серігі, аты **Шалқұйрық** басты кейіпкерлердің бірі ретінде көрінеді. Аталған шығармалардың тілін саралау барысында түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқының өмір сүру салтында ерекше мәнге ие ат, яғни жылқы

ұғымына қатысты бірнеше атаулар кездеседі. Олар: *жабы, қазанат, бедуин, Кавказ арғымағы* т.б. Мысалы «Ер Төстік» ертегісінде:

Жабы емес қазанат,

Ер серігі қолғанат.

Шалқұйрықты мін, Төстік! [9; 145] — деген өлең жолдары бар.

К. Қайыржан *жабы* сөзін көнерген сөздердің қатарына жатқыза отырып, оның бірнеше мағынасын ұсынады. Біріншісі — қазақ жылқысының байырғы тұқымы, екіншісі — ат көрпе, үшіншісі — жуас мағынасында десе, төртіншісі — сындық мағынада *мұңды* деп оған *жабы көңіл* деген мысал кетіреді [10; 138].

Ал қазақ әдеби тілінің сөздігінде *жабы* қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы деген түсініктеме беріледі [11; 498].

«Жабы — дәстүрлі мал шаруашылығында көптеп өсірілетін, тез ет алғыш, етті әрі сүтті қазақы жылқы тұқымы. Жабының дене тұрқы тығыршықтай, аласалау, жал-құйрығы қалың, мойны мен аяқтары дене тұрқымен салыстырғанда, қысқа болып келеді... Жабы жүйрік ұшқыр болмағанымен, жүрісті, мініске ыңғайлы және алыс жолға өте шыдамды келеді. Ол өте күшті болғандықтан, ауыр жұмысқа да төзімді. Жабының негізгі кемшілігі — бойының аласалығы мен дене бітімінің қораштау көрінуі» [12; 135].

Берілген анықтамалардың негізінде сыртқы келбетіне қарап, берілген атаудың қазақ, сонымен қатар түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде ерекше құрметке ие жылқы малына қатысты түсініктің қаншалықты деңгейде құнды екендігін аңғаруымызға болады. Мифологиялық шығармалар тілінде кездесетін мына сөйлем жолдары айтар ойымызды дәлелдей түспек. Мысалы: «*Қорқыт ата*» өзінің ел-жұртына тағы мынадай өсиет айтқан: «*Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ...*».

Сонымен қатар өн бойындағы оқиға желісінде мифтік сарын басым «Бақыт құсы» ертегісінде мынадай өлең жолдары кездеседі:

Ей, мұңаймасым!

Ешнәрсені білмейсің.

Ержігітте мін болмас,

Тұлпар атта сын болмас.

Қазанат мініп қас батыр

Өмірінде жау алмас, — дейді. Ертегіде кездесетін *қазанат* сөзі «дене бітімі ірі (кеудесі кең, шоқтығы биік), ұзақ жолға шыдамды, мықты ат» [10; 742] мағынасын білдірген. Осы *қазанат* сөзінің «Ер Төстік» ертегісінде:

Айыл-тұрман әбзелін

Ертеден бастап сайладым.

Төстік, саған арнадым,

Жабы емес қазанат,

Ер серігі қолғанат

Шалқұйрықты мін, Төстік! [9, 146] — деген де қолданысы бар.

Сол сияқты «Қорқыт ата» шығармасында бедуин аты деген сөз тіркестері бірнеше жерде кездеседі. Мысалы: *Қаз мойынды бедуин жылқыларды жау алса, ол — сенікі. Солардың ішінде менің де алты құлаш арғымағым бар, оны қырық қарақшыға бермеймін.*

Бедуин — арабтың *بَدَوِي* «бадави», яғни шөлді, сахараны мекендеуші деген мағына береді. Бедуиндер жайлы алғаш «Бедуины — кочевые и полукочевые арабы... Бедуины отличаются от оседлого арабского населения особенностями материальной и духовной культуры, а также некоторыми архаическими чертами общественной организацией» [13; 378], — деген анықтама берілген. Тарихтан белгілі бәдәуилер түркі халықтары сияқты көшпелі өмір сүрген. Алдыңғы Азия мен Солтүстік Африка жерлерінде өмір сүрген. Негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған бәдәуилердің отырықшылықпен айналысқаны белгілі. Олардың түркі халықтарының киіз үйіне ұқсас көшіп-қонуға ыңғайлы үйлері болған. Бірақ түркілерден айырмашылығы төрт бұрышты болған.

Мифологиялық шығармалардағы бедуин аттары қазіргі араб аттарының көне атауы. Олай дейтініміз дене тұрқы жағынан көп айырмашылық жоқ бедуин аты бойы тапал, етті болған.

Сол сияқты «Қорқыт ата» шығармасында Кавказ арғымағы деген жылқы малының бір түрі де қолданыс тапқан. Мысалы: *Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ.*

Кавказ арғымағы — Кавказ тауларын мекендеген халықтардың төрт түлік малының бірі, жылқы малы. Өмірін мал шаруашылығымен байланыстырған Кавказ халықтарындағы этномәнге ие жануар. Олай дейтініміз, контекстегі ой айтып тұрғандай, халық қорғаны, ел тірегі ер-азаматтардың қоғамдары орнына қарай астына мінер атының да соған лайық болуы түркі халықтарының арасында мәнге ие болған. Бұл үрдіс бертін келе қазақ халқының арасында да үлкен мәнге ие бола отырып, сабақтастық тапқан. Мұның астарында жылқы малын биіктіктің, жаратушы мекен еткен көктің символы ретінде таныған мифтік таным жатқанын аңғарамыз.

Мифологиялық шығармалардағы аталған лексикалық бірліктің функционалды-семантикалық ерекшелігін айқындай келе, қазақ санасындағы дәстүрлі мәдениеттің көрінісі ат ұғымына қатысты атаулардың ұғымдық көрінісін анықтадық:

Жалпош ат — Алматы облысының кей аудандарында «жалпоз» түрінде «жауыр аттың үстіне салатын ер», «желқом ер» үлгісінде қолданылады. Яғни жауыр ат.

О, жасаған, жалпош атқа мініп, жауға аттанғандар келді, бедуин арғымағына мініп кеткен менің жалғыз ұлым неге келмейді?

Жабы — Қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы деген түсініктеме беріледі.

Мысалы: *«Қорқыт ата» өзінің ел-жұртына тағы мынадай өсиет айтқан: «Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ...»*

Қазанат — Дене бітімі ірі (кеудесі кең, шоқтығы биік), ұзақ жолға шыдамды, мықты ат. Мысалы:

Қазанат мініп қас батыр

Өмірінде жау алмас

Бедуин аты — Ертеде шөлді, сахараны мекендеген көшпелі халықтардың жылқысы.

Мысалы: *Өзінің жүйрік бедуин атын алдырып, оған Қазан бектің інісі Қара Кене мінді.*

Тұлпар — Бітімі бөлек, жүйрік жылқы.

Мысалы: *Қандай жүйрік тұлпармен құса да жеткізбейді, құс екенін, жын екенін білмейді, жоқ болып қарасын үзеді де кетеді.*

Кавказ арғымағы — Кавказ тауларын мекендеген халықтардың жүйрік жылқысы.

Мысалы: *Жол қиындығын көрмеген, жабы мінген жігітке Кавказ арғымағын мінгізуден келер пайда жоқ.*

Арғымақ — қазақ жылқысының сұлу, асыл тұқымы. Қазақ жерінің табиғатына үйлескен арғымақ төзімділігі, алысқа шабуы, күй талғамайтындығы жағынан түркімен жылқысынан асып түскен.

Мысалы: *Екі арғымақ босанысымен сілкініп, екі дәу болып, көз алдарында ұшып жүре беріпті.*

Шалқұйрық — Халық дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы малына деген аса құрметтің, наным-сенімнің, мифтік танымның негізінде пайда болған мифозооним.

Мысалы: *Қарақшының түбіне келген соң, Шалқұйрыққа тіл бітеді. «Егер атты өте алысқа айдаса, менің шабысым да өте жылдам болады. Үш күн шапсам бүйірім қызып, өзімді тоқтатуға шамам келмей, кетіп қалуым мүмкін. Мен келе жатқанда алдымнан арқан керіп қой. Арқан үш қабат болсын, бір қабаты кендірден болсын. Үш қабат арқанның үшеуі де үзілсе, мен саған жоқпын, ағынымды тоқтата алмай кеткенім, үшеуі де үзілмесе, мен жығылып өлемін, онда да саған жоқпын. Егер арқан жартылай үзілсе, мен тоқтаймын, жығылып қалсам да, жаным қайтадан кіреді, күдер үзбе», — дейді [9].*

Ұлттық мәдениетте жылқы малының құндылыққа айналуы оның ұлт тұрмыс-тіршілігінде негізгі көмекші құрал бола отырып, әлемді шарлап, қоршаған ортаның шегі жоқ, шексіз екендігін адам баласына сезіндіруінде. Жылқы малының қазақ санасында мифологиялық ұғымға ие екендігін дәлелдеуге тырысқан Б. Тілеубердиев докторлық диссертациясында Г. Гачевтің мына бір құнды пікірін келтіреді: «Жануарлар иерархиясында жылқы бірінші орынды алады. Жылқы — ғарыштың жоғарғы бөлігі. Жылқы алдыға және жоғарыға қарайды, адам онымен бірге. Ат үстіндегі адам — аспан, жоғарғы әлем мүшесі жерден және оның тартылысынан босатылған» деген пікірін басшылыққа ала отырып, біз мифтік танымды білдіреді деп көрсетіп отырған Шалқұйрық жайлы мынадай пікір білдіреді: «Қазақ ертегілері мен батырлық жырларында кездесетін Тайбурыл, Ақмоншақ, Сандалкөк, Бақа айғыр, Тарлан, Керкұла, Шалқұйрық т.б. тұлпар аттары ұлттанымдық, елтанымдық мәнге ие. Осы аталған зоонимдердің этномәдени коннотациясы зор, білім аясына енетін когнитивті ақпараттары мол» [14; 125].

Зерттеуші-ғалым Б. Тілеубердиев атап көрсеткендей, Шалқұйрықтың ұлттанымдық, елтанымдық мәнге ие болуының өзі мифологиялық шығармадағы аталған жылқы атауы алғаш мифтік дүниетанымның негізінде мифтік мәнге ие болу арқылы ұлттың танымын танытып отырғандығы даусыз. Ойымызды дәлелдей түсу үшін «Ер Төстік» ертегісінен тағы бір мысал келтірсек: *Сол кезде Шалқұйрыққа тіл бітеді: — Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң, жылан Бапы ханның ордасына келеміз. Жылан Бапыханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргеніңде есіңде болсын, үйге кіргеніңде екі босададан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді, олардан сескенуші болма, жылан Бапы ханның есігін күзеткен құралдары. Төр алдына бара бергеніңде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі де екі жеңіңнен кіреді, қойныңнан шығады, қойныңа кіреді, қонышыңнан шығады. Бұлар жылан Бапы ханның ұлы мен қызы болады. Төрге отыра бергеніңде, дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар — жылан Бапы ханның өзі мен әйелі. Егерде бұлардан сескенсең, сені Ер Төстік демейді, жерасты еліне қадіріміз болмайды, жерүстіне жол тауып шыға алмай қаламыз, — дейді* [9,146].

Шалқұйрық атауының мифтік танымды білдіретін сөз екендігі жайлы С. Қондыбайдың мифологиялық сөздігінде (Казахская мифология. Краткий словарь): «Восьминогий конь имеет солярную природу, это означает, что Ер Тостик из коне Шалқуйрык — это солнце на восьминогом (восьмилучевом) коне, путешествующее в потустороннем мире», — деген анықтама береді [15; 243].

Қорытынды

Жанына медет, көңіліне демеу іздеген Төстіктің қасындағы жалғыз серігі Шалқұйрықты сөйлетудің негізінде ержігіттің басына түскен қиыншылықты жеңу жолындағы санаға сыйымсыз іс-әрекеттері арқылы адами құндылық достық ұғымын дәріптеу болып тұрғанын аңғару қиын емес. Адами құндылықтарды жоғары санайтын халық санасындағы мифтік таным жинақтала келе Шалқұйрық образын тудырып отыр деуге негіз бар [16; 111].

Мифтік таным түсініктің негізінде Кентавр образы да қазіргі көркем әдебиетте көрініс табады. Асқар Алтайдың, Оралхан Бөкейдің шығармаларындағы жартылай адам, жартылай жылқы Кентавр осы жылқы малымен тотемдік байланыс бар екендігін көрсетеді.

Жылқы малының фольклорлық және мифтік көрінісі Кентавр қазақ ақын-жаузыларымен қатар әлемдік көркем шығармаларда да көрініс тапқан. Мысалы, А. Алтайдың «Кентавры», О. Бөкейдің «Киік адамы», А. Кимнің «Кентаврлар ауылы» атты шығармалары мифтің жасампаздығын, ұлттық таным-түсінікте өзіндік орны бар екендігін дәлелдей түсетіндігін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гак В.Г. Национально-языковая специфика меронимических фразеологизмов / В.Г. Гак // Фразеология в контексте культуры. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. — С. 260–268.
- 2 Бердяев Н.А. Судьба России. Самосознание / Н.А. Бердяев. — Ростов н/Д.: Феникс, 1997. — 544 с.
- 3 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. — 288 с.
- 4 Фирсова В.Н. Испанский речевой этикет / В.Н. Фирсова. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 183 с.
- 5 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім / Ж.А. Дәдебаев. — Алматы: Ғылым, 1991. — 208 б.
- 6 Манкеева Ж.А. Ұлт тұғыры — тілде / Ж.А. Манкеева// Этнос және тіл. Академик Ә.Т. Қайдардың 85 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. — Б. 15–19.
- 7 Рассел Б. Проблемы философии / Б. Рассел. — Новосибирск: Наука, 2001. — 111 с.
- 8 Пименова М.В. Концепты внутреннего мира: Русско-английские соответствия: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 — «Русский язык» / М.В. Пименова. — СПб., 2001. — 497 с.
- 9 Ертегілер. — Алматы: Жазушы, 1988. — Т. 1. — 288 б.
- 10 Қайыржан К. Сөз — сандық: қазақтың көне сөздері / К. Қайыржан. — Алматы: Өнер, 2013. — 480 б.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. — Алматы, 2011. — 5-том. — 752 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. — Алматы, 2011. — 1-том. — 752 б.
- 13 Большая советская энциклопедия. — Т. 4. — М., 1950. — 640 с.

- 14 Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептуалдық негіздері: филол. ғыл. д-ры ... дис. / Б.М. Тілеубердиев. — Алматы, 2006. — 243 б.
- 15 Кондыбай С. Казахская мифология: краткий словарь / С. Кондыбай. — Алматы: Нурлы Алем, 2005. — 272 с.
- 16 Ускенбаева Р.М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі: монография / Р.М. Ускенбаева. — Нұр-Сұлтан, 2019. — 146 б.

Р.М. Ускенбаева, Э.Т. Жанысбекова

Образ лошади в казахской мифологии

В национальном познании казахского народа лошадь занимает особое место. Образ лошади отчетливо прослеживается как в древних археологических памятниках, так и в древних письменах. В статье проанализированы языковые единицы, используемые в древних мифологических произведениях, относящиеся к данному образу. Значимость образа коня подтверждается многообразием названий в фольклорных произведениях, а также тем, что каждое наименование является отражением национальной культуры. Дан анализ наименования лошадей, начиная от фольклорных произведений и заканчивая современной художественной литературой. Когнитивные аспекты мифологем, относящиеся к наименованию лошади, проанализированы и отображены с языковой точки зрения. То есть влияние мифического мышления, мифического познания на формирование названий лошадей, расширявших познавательное поле, начиная с *Қазанат* и завершая *Шалқұйрық*. Показаны универсальность, созидательная грань мифа.

Ключевые слова: лошадь, мифологема, миф, национальные познания, национальные ценности, духовная культура, образ мироздания, мифологическое произведение.

R.M. Uskenbaeva, E.T. Zhanysbekova

The image of a horse in Kazakh mythology

The horse occupies a special place in the national knowledge of the Kazakh people. The image of a horse can be clearly traced both in ancient archaeological sites and in ancient writings. The article analyzes the linguistic units used in ancient mythological works related to this image. The significance of this image is also confirmed by the variety of names in folklore works, as well as by the fact that each name is a reflection of the national culture. An analysis of the names of horses is also given, starting from folklore and modern fiction. The cognitive aspects of the mythologemes related to the name of the horse are analyzed and displayed from a linguistic point of view. That is, the influence of mythical thinking, mythical cognition on the formation of the names of horses, which expanded the cognitive field, starting with *kazanat* and ending with *shalkuiryk*. Versatility, the creative facet of the myth was shown.

Keywords: horse, mythologeme, myth, national knowledge, national values, spiritual culture, image of the universe, mythological work.

References

- 1 Gak, V.G. (2013). Natsionalno-yazykovaia spetsifika meronimicheskikh frazeologizmov [National and linguistic specificity of meronymic phraseological units]. *Frazeologiya v kontekste kultury — Phraseology in the context of culture*. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury», 260–268 [in Russian].
- 2 Berdyayev, N.A. (1997). *Sudba Rossii. Samosoznanie [The fate of Russia. Self-awareness]*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- 3 Telia, V.N. (1998). *Russkaia frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]*. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury» [in Russian].
- 4 Firsova, V.N. (2001). *Ispanskii rechevoi etiket [Spanish speech etiquette]*. Moscow [in Russian].
- 5 Dadebayev, Zh. (1991). *Omır shyndygy zhane kurkemdik sheshim [Reality of life and artistic solution]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 6 Mankeeva, Zh.A. (2009). Ult tygyry — tilde [Nation tree — in language]. *Ethnos zhane til — Language and Ethnicity Akademik A.T. Qaidardyn 85 zhyldygyna arnalgan Khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiia materialdary — Materials of the International Scientific and Theoretical Conference dedicated to the 85th anniversary of Academician A.T. Kaidar* (pp. 15–19). Almaty [in Kazakh].
- 7 Russell, B. (2001). *Problemy filosofii [Problems of Philosophy]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].

- 8 Pimenova, M.V. (2001). Kontsepty vnutrennego mira: Russko-angliiskie sootvetstviia [Concepts of the inner world: Russian-English correspondence]. *Doctor's thesis*. Saint Petersburg [in Russian].
- 9 (1988). *Ertegiler [Fairy tales]* Almaty: Zhazushy baspasy.
- 10 Kairzhan, K. (2013). *Soz — sandyq: qazaqtyn kone sozderi [The word is a chest: in the ancient words of a Kazakh]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 11 Abylkassymov, B., Bizakov, S., & Zhunusbekov, A. (Comp.). (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]*. (Vols. 1-5). Vol. 5. Almaty [in Kazakh].
- 12 Zhanuzak, T., Omarbekov S., & Zhunusbek, A. (Comp.). (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]*. (Vols. 1-5). Vol. 1. Almaty [in Kazakh].
- 13 (1950). *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia [The Great Soviet Encyclopedia]*. Moscow [in Russian].
- 14 Tleuberdiev, B.M. (2006). *Qazaq onomastikasynyn lingvokontseptualdyq negizderi [Linguo-conceptual bases of Kazakh onomastics]*. *Doktor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 15 Kondybay, S. (2005). *Kazahskaia mifologiiia: kratkii slovar [Kazakh mythology: a short dictionary]*. Almaty: Nurly Alem [in Russian].
- 16 Uskenbaeva, R.M. (2019). *Qazaq tilindegi mifologemalardyn etnomadeni-tanyndyq aspektisi [Ethnocultural and cognitive aspects of mythologem's in the Kazakh language]*. Almaty [in Kazakh].

М.В. Валова^{1*}, З.К. Темиргазина¹, А.Е. Агманова²

¹Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан;

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

(E-mail: m_valova73@mail.ru, zifakakbaevna@mail.ru, agmanova@mail.ru)

Модифицирующее воздействие концептов на сознание и поведение подростков (на примере концепта «стыд»)

Предметом исследования является концепт «стыд» как этическая категория, обладающая модифицирующим воздействием на сознание подростков — учащихся старших классов. В трудах, посвященных исследованию данного понятия с позиций философии, социологии, психологии, этнологии, отмечается важность этой этической универсалии как механизма социальной регуляции поведения человека. Для выявления понимания старшеклассниками понятия «стыд» был использован метод моделирования его содержательных признаков, названных подростками в процессе саморефлексии, с учетом статистических данных. В статье представлен анализ содержания этого концепта в сознании подростков, выявлены основные содержательные признаки его лексических репрезентаций различной морфологической природы: эмоция как опредмеченная сущность; ментальное состояние человека; связанные с данной эмоцией ментальные процессы, происходящие во внутреннем мире человека. Определено влияние понятия «стыд» и степень этого влияния на модификацию поведения подростка. Важным для исследования является установление связи между существующим в сознании подростков понятием «стыд», его смысловыми признаками и степенью его влияния на их поступки и действия, то есть определение его эффективности как механизма социальной модификации и регуляции. В ходе исследования выявлены факторы, влияющие на недостаточную регулятивно-модификационную эффективность концепта «стыд», что свидетельствует о необходимости учета особенностей морального развития на подростковом этапе при организации целенаправленной работы над формированием представлений о стыде, над включением их в практическую деятельность с целью регуляции, модификации и коррекции этического сознания и поведения учащихся.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт, стыд, модифицирующее воздействие, учащиеся, этические ценности, поведение.

Введение

В качестве объекта изучения мы выбрали понятие «стыд» в русском языке. Выбор этого концепта обусловлен, во-первых, тем, что он относится к базовым в сфере этических представлений, во-вторых, тем, что он является важным инструментом педагогического воздействия с целью регуляции, модификации и коррекции этического сознания и поведения учащихся. Как пишет психолог Т.Г. Стефаненко: «Среди регуляторов социо-типического поведения большую роль играют нравственные нормы, то есть системы представлений о правильном и неправильном поведении, требующие выполнения одних действий и запрещающие другие. ... Но так как поведение любого человека складывается из выполнения норм и их нарушения, следует обратить внимание и на психологические механизмы, используемые культурами при осуществлении социального контроля за соблюдением норм» [1]. Автор относит «стыд» к регулятивно-контролирующим механизмам в психологии человека, обусловленным культурой. Исследованию «стыда» как механизма социальной регуляции и контроля посвящено значительное количество работ философов, психологов, социологов, этнологов, антропологов.

Мы рассмотрим понимание учащимися этического концепта «стыд», которое сформировалось у них, а затем установим его влияние на изменение сознания и поведения в соответствии с этическими нормами и правилами социума. «Стыд» относится к общечеловеческим культурным этическим универсалиям. «Этнолог исследует глубинный слой, существующий в современном состоянии культуры в неосознаваемом людьми, латентном виде. Исследователь духовной культуры в этой части следует за этнологом и использует его метод, ... то есть ищет буквальный смысл известных концептов» [2]. Вслед за Н.М. Дмитриевой, мы также полагаем, что необходимым условием правильного понимания

* Автор-корреспондент. E-mail: m_valova73@mail.ru

и интерпретации этических концептов является обращение к внутренней форме слова, в том числе и поиск буквального смысла [3].

В философском словаре это понятие определяется как «одно из проявлений нравственного самосознания личности; моральное чувство, в котором человек выражает осуждение своих действий, мотивов и моральных качеств. Человек либо самостоятельно в эмоциональной форме осознает безнравственность их, либо сознается в этом самому себе под воздействием осуждения со стороны окружающих» (Философский словарь). Понятие «стыд» относится к базовым этическим элементам концептосферы русского языка. По мнению Н.М. Дмитриевой, этические концепты создают систему морально-нравственных ценностей, организуют общественную и личную жизнь индивидов и влияют на процессы познания действительности [3]. Стыд — одна из основных эмоционально-этических категорий, выполняющих функцию регуляции поведения человека [4]. В этом определении делается акцент на регулятивно-модификационную функцию этических концептов, которая является особо значимой в педагогическом формировании системы морально-этических ценностей учащихся старших классов.

«Стыд» как важная этическая категория исследуется во многих языках и культурах. Интерес к понятию «стыда» не исчезает у исследователей на протяжении всего XX–начала XXI века. Как часть русской концептуальной картины мира, это понятие детально исследовано в работах Н.Д. Арутюновой [5], Н.М. Дмитриевой [3], А.А. Зализняк [6], Е.Р. Иоанесян [7], Т.И. Вендиной [8] и других. В них подчеркивается базовый этический характер концепта «стыд», его культурная обусловленность, соотношение с понятием «совесть».

Методы и материалы

Определив важность понятия стыд для формирования системы этических ценностей и норм в сознании и поведении учащихся, мы провели анкетирование, задачей которого было: 1) выявить понимание учащимися данного понятия; 2) определить степень его влияния на модификацию их сознания и поведения. Результаты проведенного опроса анализировались со статистической точки зрения по нескольким признакам, а затем обобщались в таблицах и в текстовой форме. Таким образом, материалом для данного исследования послужили данные опроса 71 учащегося 10–11 классов (возраст 16–17 лет) средней школы с русским языком обучения г. Павлодара (Казахстан).

Выбор учащихся старших классов для проведения опроса обусловлен рядом психологических особенностей развития личности в возрасте 16–17 лет. Так, юношеский возраст является периодом интенсивного формирования системы ценностных ориентаций, оказывающей влияние на становление характера и личности в целом. Это связано с тем, что именно в этот возрастной период появляются условия, которые способствуют формированию системы ценностей личности: это овладение понятийным мышлением, накопление достаточного морального опыта, осознание своего социального положения. Процесс формирования системы ценностей стимулируют следующие факторы: значительное расширение общения, столкновение с многообразием форм поведения, взглядов, идеалов. Таким образом, поздний период подросткового возраста, или юношеский период — 16–17 лет, характеризуется активным формированием основных морально-этических установок и убеждений человека, завершением социализации личности молодого человека, готовящегося вступить во «взрослую» жизнь. В этом возрасте моральные и духовные ценности подвергаются проверке и испытываются на прочность; к окружающим подростки относятся с пониманием и дорожат их мнением о себе; если им прививаются моральные и духовные истины, то в этот период они способны их усваивать и применять в жизни.

Для выявления понимания старшеклассниками понятия «стыд» мы использовали метод моделирования его содержательных признаков, названных подростками в процессе саморефлексии, с учетом статистических данных. Затем мы с помощью ряда вопросов определяли влияние понятия «стыд» и степень этого влияния на модификацию поведения подростка. Важным для исследования является установление связи между существующим в сознании подростков понятием «стыд», его смысловыми признаками и степенью его влияния на их поступки и действия, то есть установление его эффективности как механизма социальной модификации и регуляции.

Результаты и их обсуждение

1. Представление о стыде в сознании подростков

В специальной литературе определены основные содержательно-семантические признаки понятия «стыд» в сознании носителей русского языка. Е.Р. Иоанесян пишет о том, что в ситуацию стыда входят несколько участников, среди которых обязательные: субъект эмоционального состояния, причина этого состояния; факультативные: аудитория; пациент (если причина стыда связана с нанесением ущерба какому-то лицу) [7]. Под актантом аудитория подразумевается «заинтересованный и часто коллективный свидетель или судья, к которому апеллирует субъект действия» [9; 491]. Человек может испытывать стыд не только в связи со своими поступками или свойствами, но и в связи с поведением близких ему людей, людей из его личной сферы [7; 201].

В ситуации стыда представлены причинно-следственные отношения, то есть стыд является следствием определенного события-причины, которое носит можно охарактеризовать как «нарушение нормы ценностей», выработанных и принятых в обществе [10].

Рассмотрим далее смысловые доминанты понятия «стыд», сложившиеся в сознании подростков 16–17 лет; они выявлены в ходе опроса учащихся 10–11 классов. Подростки должны были дать определение 3-х однокоренных слов: *Стыд — это...*; *Стыдно — это...*; *Стыжусь — это...* Выбор лексических репрезентаций различной морфологической природы (существительного, предикативного наречия и глагола) продиктован акцентом на разные аспекты понятия: в существительном внимание сосредоточено на самой эмоции, которая рассматривается как опредмеченная сущность; в предикативном наречии на передний план выступает ментальное состояние человека; в глаголе акцентируются ментальные процессы, происходящие во внутреннем мире человека и связанные с данной эмоцией.

Так, из 71 респондентов 60 (84,5 %) охарактеризовали *стыд* как опредмеченное понятие с помощью существительных *чувство* (27), *позор* (4), *смущение* (2), *пробуждение совести* (2), *боязнь, совесть, реакция организма на неловкую ситуацию* и т.д.; 11 респондентов (15,5 %) описали его в ситуативном плане как действие. Большинство респондентов осознают негативный характер этого чувства (15 раз/21,1 %) и характеризуют его как *неприятное* (10), *плохое/плохо* (3), *отрицательное* (1), *глупое* (1). Подростки осознают внешнюю ориентацию чувства стыда, которое усиливается, если его свидетелями оказываются другие люди. Обостренное самоосознание, беспокойство пристыженного человека о том, какое впечатление он произведет на окружающих, его озабоченность социальной оценкой почти всегда сопровождают переживание стыда [11; 358]. Результаты опроса показывают, что учащиеся связывают *стыд* с мнением других людей — свидетелей неблагоприятного поступка (8 раз): *боязнь опозориться перед другими, когда сделал что-нибудь плохое и твой поступок заметили другие, стыд — это боязнь опозориться перед другими, неприятное чувство, например, когда ты сделал что-то не то и на тебя смотрела большая аудитория, чувство, когда общество принижает твоё мнение/действия* и т.п. О внешней ориентации стыда свидетельствует и определение его подростками как позора (7 раз), а семантика слова *позор* восходит к глаголу *зрить* («видеть», «смотреть») и толкуется как «известность/зримость неприглядной ситуации для окружающих» [7; 232]. Соответственно, обращенность к внешней стороне понятия *стыд* составляет 15/21,1 %.

Подростки также называют причину стыда (5 раз/5 %): *нарушение общепринятой нормы, сознание предосудительности поступка, осознания своих некорректных действий, осознания несоответствия своих поступков или своего поведения, поступил неправильно или против общественно-го мнения*. Говоря о причинах, вызывающих стыд, следует помнить о культурной и социальной обусловленности этого чувства: «Социальное окружение индивида, как и культура в целом, являются важными детерминантами переживания стыда. Каждая культура и субкультура несут в себе набор норм и правил, нарушение которых считается постыдным» [11; 366].

Проведенный опрос фиксирует интерпретацию стыда не только как внешнего, но и как внутреннего чувства. Стыд связан с целым комплексом эмоций. Учащиеся называют в качестве сопутствующих стыду эмоций следующие: (сильное) смущение (9/12,67 %), совесть (5/5 %), неловкость (5/5 %), чувство вины (4/5,6 %), дискомфорт (2/2,8 %), страх (1/1,4 %), всего 26/36,6 %.

Страх, по мнению ученых [3; 7; 11; 12], является одной из важнейших сопутствующих стыду эмоций, но опрос показывает, что подростки в незначительной степени осознают связь между страхом и стыдом. Подростки также описывают физиологические признаки, характерные для чувства стыда — 4 раза/5,6 %: «*когда болит грудь и сердце*», «*горящие щеки и сжавшаяся комком в сердце тревога*», «*ураган сожаления, ветра которого не дают сделать нормальный вдох*», «*это опущен-*

ный взгляд". В них они используют экспрессивные метафоры, помогающие им передать свои физиологические ощущения при чувстве стыда.

При ответе на следующий вопрос: «Что такое *стыдно*?» респонденты характеризуют ситуацию, в которой они испытывают это эмоциональное состояние, либо называют похожее состояние *неловко*, *некомфортно*. Описание ситуации респонденты начинают с союза *когда* или с глагола (50 раз/70,4 %): «*когда понимаешь, что поступил неправильно*»; «*когда ты чувствуешь себя некомфортно, понимаешь, что сделал что-то не так*», «*это когда ты смущаешься от своих действий, мыслей*», «*когда щеки начинают краснеть*» и т.д.; *врать родственникам*, «*это стоять и слушать о каждой детали твоей ошибки, даже после того, как ты извинился*» и т.д.

Понимание слова «стыдно» как ментального состояния встречается 7 раз/9,8 %: «*неудобно*», «*страшно*», «*совестно*», «*плохо*», «*некомфортно*», «*неудобно*»; как опредмеченного чувства — 14 раз/19,7 %: «*чувство неловкости, переживания за какой-либо поступок*», «*чувство стыда после чего-нибудь*», «*чувство стыда*».

Негативная характеристика состояния *стыдно* встречается 21 раз/29,5 %: *плохие, некрасиво, просто ужасно, неправильно, неудобно, неловко, предосудительное, крайне неприятно, не одобряешь* и т.д. Также в опросе представлено осознание подростками причинно-следственных связей эмоционального состояния с каким-либо неблагоприятным/неправильным поступком — 35 раз/49,3 %: «*когда понимаешь, что поступил неправильно*» (3 раза), «*когда ты совершил необдуманый поступок*» (2 раза), «*когда ты где-то виноват*» (2 раза), «*когда ты чувствуешь свою вину за какие-либо сделанные действия*» и т.д. Опрос показывает и внешнюю обусловленность состояния *стыдно* впечатлением, которое производит неправильный поступок на других, на аудиторию, что усиливает степень испытываемой эмоции, а также показана связь с понятием «позор» — 9 раз/12,6 %: «*это страх порицания перед общественным мнением*», «*когда неудобно перед кем-то становится*», «*когда человек осознает, что какая-либо ситуация крайне неприятна для всех окружающих*», «*для чувства стыда, нужны реальные или предполагаемые свидетели несуровой ситуации*», «*опозориться*» и т.п.

В качестве сопутствующих эмоций подростки называют неловкость (7/9,8 %), дискомфорт (5/5 %), чувство вины (5/5 %), совесть (3/4,2 %), страх (3/4,2 %), жалость (2/2,8 %), смущение (1/1,4 %), всего 26/36,6 %. Подростки также называют различные физиологические признаки состояния «стыдно» — 3 раза: «*не можешь поднять своей головы*», «*непрошенные слезы, которые сложно сдержать, режущие глаза*», «*когда щеки начинают краснеть*».

Далее представлено понимание *стыжусь* с точки зрения испытываемого подростком чувства: как ментального процесса с помощью глагола — 63 раза/88,73 %, как опредмеченного понятия с помощью существительного — 8 раз/11,26 %. Значение процессуальности и ситуативности описывается с помощью союза *когда* (45) и глаголов (18): «*когда ты чувствуешь вину за произошедшее*», «*когда списал у кого-либо и появляется чувство стыда*», «*это когда ты сделал что-то не совсем правильно*», «*когда совершил не то и раскаиваешься в этом*», «*переживаю за то, что сделал*», «*стесняться, испытывать чувство вины*», «*стесняюсь, чувствую себя неловко*» и т.п.

Негативная характеристика встречается в опросе 39 раз/54,9 %: *плохой, неправда, постыдный, позор, дискомфорт, презрение, быть опозоренным, неправильно, сконфуженность, унижить* и т.д.; осознание логической связи чувства стыда с поведением, поступком, нарушающим этические нормы общества, — 12 раз/16,9 %: «*я стыжусь за неправильные поступки, которые я когда делала*», «*когда списал у кого-либо и появляется чувство стыда*», «*это когда накосячил и тебя отчитывают за это действие*», «*ему стыдно за то, что он сделал*», «*когда ты совершил какой-то поступок и он был плохим*», «*когда жалеешь о содеянном*» и т.п. Понимание внешней направленности стыда представлено 15 раз/21,1 %: «*стыжусь, что все узнают, что я неряха*», «*чувствую свою неполноценность и несоответствие окружающим*», «*боюсь опозориться*», «*когда опозорился перед кем-то*» и т.д. В качестве эмоций, сопровождающих внутреннее чувство стыда, подростки называют вину (12/16,9 %), смущение (6/8,4 %), совесть (5/5 %), страх (2/2,8 %), грусть (2/2,8 %), унижение (1/1,4 %), жалость (1/1,4 %), всего 29/40,8 %.

Описание физиологических признаков *стыжусь* представлено в анкетах 4 раза/5,6 %: «*ударяющий по всем конечностям и заставляющий терять почву под ногами*», «*начинаешь краснеть*», «*становишься скованным в движениях*», «*хочу провалиться сквозь землю*».

Таким образом, при опросе подростков выявлено, что этическое понятие *стыд* осознается ими как опредмеченное понятие, как ментальное состояние и как процесс, ситуация. Смотрите об этом в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Представление *стыда* как предмета, состояния и ментального процесса в сознании подростков, %

Лексическая репрезентация концепта	Предмет	Состояние	Ментальный процесс
Стыд	84,5	0	15,5
Стыдно	19,7	9,8	70,4
Стыжусь	11,26	0	88,73

Понятие *стыд* в этическом сознании 16–17-летних подростков предстает в основном как ментальный процесс, в зависимости от морфологической природы лексического репрезентанта значение процессуальности увеличивается — от существительного (15,5 %) к глаголу (88,73 %). Также понятие *стыд* существует в сознании подростков как статичное явление — предмет-эмоция, значение предметности также зависит от морфологической характеристики репрезентанта и уменьшается от существительного (84,5 %) до глагола (11,26 %). Интересно отметить, что представление *стыда* как ментального состояния не типично для подростков. Восприятие *стыда* как ментального процесса/ситуации важно для педагогического воздействия на этическое сознание подростка, поскольку предполагает возможность влиять на изменение ситуации и действия. Ситуация и действие как динамические процессы оставляют перспективу модификации и коррекции, в то время как статичное восприятие *стыда* как предмета требует более длительной работы над его ментальной коррекцией.

Основные смысловые доминанты понятия *стыд*, сложившиеся в сознании подростков и отражающие их уровень понимания этого важного элемента этической сферы индивида, показаны в таблице 2.

Т а б л и ц а 2

Содержательные параметры понятия *стыд* в сознании подростков, %

Лексическая репрезентация концепта	Негативность	Причина	Внешняя направленность	Внутренний характер
Стыд	21,1	5	21,1	36,6
Стыдно	29,5	49,3	12,6	36,6
Стыжусь	54,9	16,9	21,1	40,8

Негативное восприятие *стыда* в сознании подростков является, по мнению исследователя, «релевантным интегральным признаком эмотивного содержания» и «культурным компонентом русского концепта *стыд*» [10; 91]. Внутренний характер понятия *стыд* проявляется в комплексе эмоций. Важным в плане изучения модифицирующего потенциала концепта *стыд* является его связь в сознании подростков с чувством вины (29,5 %/21), которая порождает, в свою очередь, чувство ответственности за совершенный проступок. Многие психологи, изучая механизмы социальной регуляции поведения человека, говорят о функциональном сходстве стыда и вины. «... Стыд и вина выступают не только как эмоциональные переживания, связанные с разными моральными санкциями, но и как механизмы социального контроля — регулятивные механизмы культуры ... Таким образом, культура использует вину и стыд как социальные регуляторы поведения, регламентируя взаимодействия ее носителей, определяя методы и способы воспитания, наказания и поощрения», — утверждают Т.Н. Смотров, В.В. Гриценко [13; 194].

По мнению некоторых исследователей, основной эмоцией в переживании *стыда* является *страх*: «Гипотетически можно представить, что психическую основу концепта *стыд* составляет гештальт *страх*» [10; 81]. Но опрос подростков показывает, что *страх* занимает всего лишь 8,45 % (6 раз) в комплексе сопровождающих *стыд* эмоций. Можно сделать вывод о том, что нарушение этических норм редко вызывает *страх* в психологическом состоянии подростков. Более частотной эмоцией является *смущение* — 22,5 % (16 раз).

2. Модификационное воздействие этического концепта *стыд*

После того, как мы установили, какие важные смыслы в понятии *стыда* сформированы в сознании подростков, попытаемся определить, как влияет моральное осуждение с использованием концепта *стыд* на осмысление причин совершенного нарушения этических норм. Анализ ответов респон-

дентов на вопрос: «Думаешь ли ты о том, почему тебя пристыдили?» позволяет установить степень осознания причины. Результаты демонстрируются в таблице 3.

Т а б л и ц а 3

Анализ осмысления подростками причин, вызывающих осуждение окружающих, %

Думаешь ли ты о том, почему тебя пристыдили?	Да	Нет	Не всегда
	42	9	20
	59,2	12,7	28,2

Как показывают результаты опроса, больше половины подростков (59,2 %) задумываются о причинах морального осуждения, высказанного кем-либо (педагогом, родителями и др.). Это является важным основанием для модификации своего поведения в дальнейшем, поскольку изменению поведения должны предшествовать изменения в этическом сознании подростка: анализ своего поступка, выявление причин, вызвавших моральное осуждение со стороны остальных. Заметим, однако, что около трети опрошенных (28,2 %) не всегда рефлексировали над своим поведением после морального осуждения, а 12,7 % вообще не задумываются об этом, из чего следует, что корректировать свое поведение в соответствии с моральными нормами и ценностями общества они не стремятся. Возможно, это связано с тем фактом, что подростки, как мы выяснили ранее, редко испытывают чувства страха в ситуации стыда при нарушении социально-этических норм поведения, а как известно, «в русской языковой картине мира больший удельный вес имеет страх перед социумом, выступающий как регулятор социальных отношений» [14; 15]. Как подростки относятся к моральному осуждению со стороны остальных, показывают ответы на вопрос: «Возникает ли у тебя желание, чтобы тебе больше не говорили этого?» (табл. 4).

Т а б л и ц а 4

Отношение подростков к моральному осуждению, %

Возникает ли у тебя желание, чтобы тебе больше не говорили этого?	Да	Нет	Не всегда
	47	10	14
	66,2	14,1	19,7

У большинства опрошенных учащихся (66,2 %) возникает желание больше не сталкиваться с ситуацией, в которой его подвергают моральному осуждению, что может выступить одним из внешних психологических мотивов для изменения своего поведения в соответствии с общепринятыми в социуме моральными ценностями. Становление личностных ценностей осуществляется через интериоризацию человеком социальных ценностей. Однако не все социальные ценности, осознаваемые и даже принимаемые человеком, реально становятся его личностными ценностями. Необходимым условием такой интериоризации ценностей является включение субъекта в практическую коллективную деятельность, направленную на реализацию соответствующей ценности. Промежуточным звеном в этом процессе выступает система ценностей, референтная для индивида группы. Сначала единственной референтной группой, опосредующей усвоение социальных ценностей, является для ребенка семья. В подростковом возрасте особое значение приобретает общение со сверстниками, группы сверстников становятся вторым альтернативным каналом трансляции ценностей.

Отметим, что 14,1 % подростков высказали безразличное отношение к моральному осуждению, а 19,7 % не всегда обеспокоены создавшимся положением. Иными словами, модификационные возможности моральных суждений с понятием *стыд* («Как тебе не стыдно?») в этом случае не реализуются, то есть интериоризация этических ценностей в сознании подростков с подобным отношением к моральному осуждению не произошла.

В старшем школьном возрасте моральное развитие личности характеризуется появлением этических убеждений, представляющих собой комплекс соответствующих знаний и чувств. Возникновение морального мировоззрения приводит к новому соотношению между этическим сознанием и поведением индивида. У подростков-старшеклассников появляется возможность сознательно управлять

своим поведением, развивать у себя те качества, которые соответствуют их моральным взглядам и убеждениям [15, 16].

Опрос показал, что моральное воздействие окружающих, выраженное в осуждении нарушения этических норм и правил, которое совершил подросток, является эффективным менее чем в половине случаев — 46,4 % (табл. 5).

Т а б л и ц а 5

Отношение подростков к модификации своего поведения после морального осуждения, %

Изменишь ли ты свое поведение после того, как тебя пристыдили?	Да	Нет	Не знаю
	33	25	13
	46,4	35,2	18,3

Как мы видим, 35,2 % опрошенных на вопрос об изменении своего поведения и приведения его в соответствие с социальными нормами подростков ответили отрицательно, 18,3 % ответили «не знаю», то есть у 53,5 % подростков не сформирована система этических ценностей и убеждений, частью которых является понятие *стыда*. Это и привело к тому, что функция *стыда* как социального регулятора и модификатора в данном случае оказалась неэффективной. Иначе говоря, формирование *стыда* в индивидуальном этическом сознании подростков, которые не имеют намерения модифицировать свое поведение в соответствии с этическими ценностями общества, не произошло, чувство *стыда* не интериоризовано, поскольку, усваивая общественные нормы, принимая их для себя в качестве собственных моральных убеждений, человек начинает испытывать чувство вины, так как он нарушает уже свои, принятые для себя правила поведения [17, 18]. Но более половины опрошенных нами подростков — учащихся старших классов не испытывают чувства вины и стыда и, соответственно, не считают необходимым корректировать и модифицировать свое поведение.

Достоверность данных подтверждается статистическим анализом ответов на противоположный вопрос о том, собирается ли подросток продолжать поступать по-прежнему, несмотря на то, что его неэтичный поступок осудили окружающие (табл. 6).

Т а б л и ц а 6

Отношение подростков к сохранению неизменным своего поведения после морального осуждения, %

Собираешься ли ты продолжать поступать по-прежнему после того, как тебя пристыдили?	Да	Нет	Не знаю
	22	33	16
	30,9	46,4	22,5

30,9 % респондентов ответили, что не будут менять свое поведение после морального осуждения, то есть они категорически игнорируют общественные этические ценности и нормы; 22,5 % не знают, как поступят. 46,4 % подростков намереваются изменить свое поведение и привести его в соответствие с этическими установками социальной группы.

Таким образом, *стыд* как основной моральный регулятор выполняет свою функцию модификации поведения подростков не всегда. Чем же это объясняется? Социологи и психологи всегда подчеркивали социально-культурную природу *стыда*: *стыд* — это «специфически присущий только человеку психический механизм, сформированный культурой» [19; 169]. Зависимость понятия *стыда* от социокультурных условий заставляет нас обратиться к характеристике этих условий на нынешнем этапе развития нашего общества, чтобы лучше понять, почему регулятивно-модификационные возможности этического концепта не реализуются у подростков в полной мере.

Условия, в которых происходит моральное становление современного подрастающего поколения в нашей стране, характеризуются утратой традиционной системы ценностей, что приводит к развитию цинизма, агрессивного отношения к окружающим, формированию презрения к слабым и зависти к сильным, чрезмерного честолюбия, ориентации на внешний успех, экзистенциального вакуума и ряда других моральных отклонений. В процессе ломки традиционной системы ценностей при разрушении прежнего социального строя особенно уязвимыми являются этические ценности значимости жизни, ее осмысленности, справедливости, правды, порядка и т.д. В силу цельности и взаимо-

связи высших мотивов при утрате отдельной их группы оказываются деформированными и все остальные ценности, в частности семейные, которые особенно важны в формировании этических убеждений детей, о чем пишут многие исследователи [20, 21].

Этические ценности выступают в качестве важного компонента личности и связаны с развитием самосознания, осмыслением своего положения в системе общественных отношений, поэтому кризис смыслообразующих жизненных ценностей, ведущий к кризису идентичности, нередко сопровождается социальной и духовной депривацией. В условиях кризисного периода человек находится в поисках социально-культурного ориентира, но часто эти поиски приводят к растерянности, опустошению, нигилизму. Несомненно, что сложные социальные условия формирования личности подростка оказывают негативное влияние на становление этического самосознания личности, формирование важнейших этических концептов, в том числе *стыда*, выполняющих роль социальной регуляции и модификации. Проведенный нами анализ показал это негативное влияние внешних социальных факторов на модификационный потенциал концепта *стыд*.

В то же время мы должны отметить негативную роль внутренних психологических факторов в сложнейшем многоаспектном процессе формирования механизмов модификации и регуляции поведения подростков-старшеклассников, связанных с эмоционально-психологической спецификой подросткового возраста. Таким образом, внутренний протест против вмешательства взрослых, стремление ограничить их претензии и требования выступают значительным препятствием для полноценного формирования эффективных механизмов поведенческой модификации и регуляции подростков, одним из которых является чувство *стыда*.

Заключение

Этическому развитию отдельной личности и общества в целом уделяется значительное внимание, поскольку оно не является изолированным процессом, а органично включено в целостное психическое и социальное развитие личности. На каждом возрастном этапе особое значение приобретают те механизмы, которые позволяют решать актуальные проблемы личностного развития.

Проведенное исследование выявило, что *стыд* как один из важнейших социальных модификаторов и регуляторов поведения подростков-старшеклассников эффективен лишь наполовину. Как показал анализ, это связано с недостаточной сформированностью в сознании подростков таких сопутствующих содержательных элементов понятия *стыд*, как *страх* и *вина*. Ощущая неловкость, смущение, дискомфорт от совершенного нарушения моральных норм и правил, подростки часто не чувствуют страх и не ощущают вину. Анализ также показал, что представление *стыда* как ментального состояния не типично для подростков, более типичным является представление *стыда* как предмета-чувства (84,5 %). А предмет, как известно, не имеет причин, поэтому смысловой признак «причина» предмета-эмоции *стыд* составляет в сознании подростков всего лишь 5 %. Важным для педагогического воздействия на этическое сознание подростка является восприятие *стыда* как ментального процесса (88,73 %), так как оно предполагает возможность влиять на изменение ситуации и действия. Статичное восприятие стыда как предмета требует более длительной работы над его ментальной коррекцией.

Больше половины подростков (59,2 %) задумываются о причинах морального осуждения, высказанного кем-либо (педагогом, родителями и др.). На наш взгляд, этот факт говорит о возможностях модификации поведения подростка в дальнейшем. Изменения в этическом сознании подростка представлений о *стыде* (анализ своих действий; выявление причин, вызвавших моральное осуждение со стороны остальных) выступают перспективной основой для модификации и коррекции поведения.

12,7 % старшеклассников не собираются корректировать свое поведение в соответствии с моральными нормами и ценностями общества. Во-первых, в значительной степени это связано социокультурным кризисом ценностей современного общества. Во-вторых, с особенностями психологического развития подростков: зарождающимся чувством взрослости и самостоятельности, возникновением и актуализацией негативизма — отрицанием подростком права старших на поучение и воспитание, отрицанием «традиционных» с его точки зрения идеалов, норм и ценностей. Подросток не принимает утверждения старших не потому, что действительно не согласен с ними, но потому, что они исходят от авторитета старших и накладываются на него как *a priori* единственно верные. Это может спровоцировать как упорный поиск подростком своего миропонимания ради личностного комфорта, так и «внешний» поиск смыслов или отказ от него — отрицание ради отрицания.

Как свидетельствует проведенное исследование, повышение эффективности стыда как социального регулятора требует учета особенностей морального развития на подростковом этапе при организации системы целенаправленного воздействия, которая обеспечит достижение высокого уровня морального развития личности, что является особенно важным в кризисный период развития общества.

Список литературы

- 1 Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 368 с.
- 2 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. — М.: Академический Проект, 2004. — 992 с.
- 3 Дмитриева Н.М. Этическая концептосфера русской языковой картины мира: диахронический аспект: дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.02.01. — «Русский язык» / Н.М. Дмитриева. — 2017. — 455 с.
- 4 Антонова Л.Е. Семантика стыда в современном русском языке / Л.Е. Антонова // Изв. РГПУ им. А.И. Герцена, 2009. — № 117. — С. 177–180.
- 5 Арутюнова Н.Д. О стыде и совести / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Языки этики. — М.: Наука, 2000. — С. 54–58.
- 6 Зализняк А.А. О семантике щепетильности / А.А. Зализняк // Логический анализ языка: Языки этики. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 448 с.
- 7 Иоанесян Е.Р. Семантика стыда / Е.Р. Иоанесян // Лингвистика и методика преподавания иностранных языков. Период. сб. науч. тр. Ин-та языкознания РАН. — 2016. — Вып. 8. — С. 196–251.
- 8 Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т.И. Вендина. — М.: Индрик, 2002. — 336 с.
- 9 Апресян Ю.Д. Исследования по семантике и лексикографии / Ю.Д. Апресян. — Т. I. Парадигматика. — М.: Языки славянских культур, 2009.
- 10 Худойбердиева М.З. Лингвокультурная модель концепта «стыд» в русской языковой картине мира / М.З. Худойбердиева // III Междунар. науч. конф. «Научные исследования молодых учёных». — 2020. — С. 87–91.
- 11 Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; пер. с англ. — СПб.: Питер, 2000. — 464 с.
- 12 Камалиденова А.Ж. Концепт «страх»/«коркыныш» в русской и казахской лингвокультурах / А.Ж. Камалиденова, М.К. Каирова // Язык и литература: теория и практика. — 2023. — № 1. — С. 28–38. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-1-28-38>.
- 13 Смотрова Т.Н. Методические основания кросскультурного исследования феноменов вины и стыда как регуляторов социального поведения / Т.Н. Смотрова, В.В. Гриценко // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. — 2014. — № 46. — С. 191–198.
- 14 Стефанский Е.Е. Концептуализация негативных эмоций в мифологическом и современном языковом сознании (на материале русского, польского и чешского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Е.Е. Стефанский. — Волгоград, 2009. — 45 с.
- 15 Аманбаева Г.Ю. Концепция языковой личности в современной лингвистике / Г.Ю. Аманбаева, Н.Ф. Юшко // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2016. — № 1(81). — С. 23–29.
- 16 Темиргазина З.К. Речевые акты похвалы и одобрения в педагогическом дискурсе / З.К. Темиргазина, М.С. Бачурка // Вестн. Росс. ун-та дружбы народов. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2017. — Т. 8, № 1. — С. 97–105.
- 17 Сагатова Г.К. Проблема мотивировки в психолингвистике / Г.К. Сагатова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2012. — № 1 (65). — С. 21–27.
- 18 Түйте Е.Е. Психикалық жай-күйлердің танымдық сипаты / Е.Е. Түйте // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2013. — № 2(70). — Б. 33–39.
- 19 Долгов Ю.Н. Вина и стыд как социальные чувства / Ю.Н. Долгов // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. — 2013. — № 33. — С. 167–174.
- 20 Мудровская А.М. Репрезентация эталонов красоты человека в сравнительных оборотах русского языка / А.М. Мудровская, З.К. Темиргазина, М. Лучик // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Филология. — 2021. — № 3(103). — С. 61–67. DOI: 10.31489/2021Ph3/61-67
- 21 Rakhmetova A.T. “Native among foreigners, foreign among natives”: on the issue of linguistic identity / A.T. Rakhmetova, Z.K. Temirgazina, S.V. Nikolaenko, S.A. Ryspai // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. — 2021. — № 3(103). — P. 16–24. DOI 10.31489/2021Ph3/16-24.

М.В. Валова, З.К. Темиргазина, А.Е. Агманова

Жасөспірімдер санасына және мінез-құлқына концептілердің модификациялық әсері («ұят» концептісінің мысалында)

Зерттеу пәні — жоғары сынып оқушылары, яғни жасөспірімдердің санасына модификациялық әсері бар этикалық санат ретіндегі «ұят» концептісін зерделеу. Бұл ұғымды философия, әлеуметтану, психология, этнология тұрғысынан зерттеуге арналған еңбектерде бұл этикалық әмбебаптың адам мінез-құлқын әлеуметтік реттеу механизмі ретіндегі маңыздылығы атап өтілген. Жоғары сынып оқушыларының ұят ұғымы туралы түсінігін анықтау үшін статистикалық мәліметтерді ескере отырып, жасөспірімдер деп аталатын өзіндік рефлексия процесінде оның мазмұнды белгілерін модельдеу әдісі қолданылды. Мақалада жасөспірімдердің санасындағы осы концептің мазмұнын талдау ұсынылған, оның әр түрлі морфологиялық сипаттағы лексикалық көріністерінің негізгі мазмұнды белгілері анықталған: яғни эмоция заттанған мән сияқты; адамның менталдық жағдайы, осы эмоциямен байланысты адамның ішкі дүниесінде пайда болатын менталдық процестер. Ұят ұғымының әсері және жасөспірімнің мінез-құлқын өзгертуге әсер ету дәрежесі анықталды. Зерттеу үшін жасөспірімдердің санасында қалыптасқан ұят ұғымын, оның мағыналық ерекшеліктері мен олардың іс-әрекеті мен қылықтарына әсер ету дәрежесі арасындағы байланысты анықтау маңызды, яғни оның әлеуметтік модификация мен реттеу механизмі ретіндегі тиімділігін көрсету. Зерттеу барысында «ұят» концептісінің модификациялау және реттеу механизмінің тиімділігі жеткіліксіз болуына әсер ететін факторлар анықталды, бұл жасөспірімдердің моральдық даму ерекшеліктерін ескере отырып, ұят туралы түсінікті қалыптастыру мақсатындағы жүйелі жұмысты ұйымдастыру қажет екендігін, оларды оқушылардың этикалық санасын және мінез-құлқын реттеу, модификациялау және түзету мақсатында практикалық іс-шараларға қосу керек екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: лингвомәдени концепт, ұят, модификациялық әсер, оқушылар, этикалық құндылықтар, мінез-құлық.

M.V. Valova, Z.K. Temirgazina, A.E. Agmanova

Modifying impact of the concepts on consciousness and behaviour of the adolescents (on the example of the concept “shame”)

The subject of the research is the concept “shame” as an ethical category that has a modifying influence on the consciousness of the adolescents — high school students. The importance of this ethical idea as a social regulation mechanism of human behavior is highlighted in the works devoted to the study of this concept from the standpoints of philosophy, sociology, psychology, ethnology. To reveal the understanding of the concept of “shame” by high school students, we used the method of modeling its meaningful features, named by adolescents in the process of self-reflection, taking into account statistical data. The article presents an analysis of the content of this concept in adolescents’ minds, reveals the main content features of its lexical representations of various morphological nature: an emotion as an objectified entity; the mental state of a person; mental processes associated with this emotion occurring in the inner world of a person. The authors made an attempt to determine the influence of the concept “shame” and the degree of this influence on the modification of adolescent behavior. It is important for the research to establish a connection between the concept “shame” existing in the minds of adolescents, its semantic features and the degree of its influence on their actions and behaviour that is the determination of its effectiveness as a mechanism of social modification and regulation. The study identified the factors that affect the insufficient regulatory and modification effectiveness of the concept “shame”, which indicates the need to take into account the characteristics of moral development at the adolescent stage when organizing purposeful work on the formation of ideas about shame, on their inclusion in practical activities in order to regulate, modify and correct the ethical consciousness and behaviour of the students.

Keywords: linguocultural concept; shame; modifying effect; students; ethical values; behavior.

References

- 1 Stefanenko, T.G. (2004). *Etnopsikologiya [Ethnopsychology]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 2 Stepanov, Yu.S. (2004). *Konstanty. Slovar russkoi kultury [Constants. Dictionary of Russian culture]*. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 3 Dmitrieva, N.M. (2017). *Eticheskaya kontseptosfera russkoi yazykovoi kartiny mira: diakhricheskii aspekt [Ethical conceptual sphere of the Russian linguistic worldview: diachronic aspect]*. Doctor's thesis. Moscow [in Russian].

- 4 Antonova, L.E. (2009). Semantika styda v sovremennom russkom yazyke [Semantics of shame in modern Russian]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — News of the Russian State Pedagogical University named after. A.I. Herzen*, 117, 177–180 [in Russian].
- 5 Arutjunova, N.D. (2000). O styde i sovesti [About shame and conscience]. *Logicheskii analiz yazyka. Yazyki etiki — Logical analysis of language. Languages of Ethics*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Zalznjak, A.A. (2000). O semantike shchepetilnosti [On the semantics of scrupulousness]. *Logicheskii analiz yazyka. Yazyki etiki — Logical analysis of language. Languages of Ethics*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Ioanesjan, E.R. (2016). Semantika styda [Semantics of shame]. *Lingvistika i metodika prepodavaniia inostrannykh yazykov. Periodicheskii sbornik nauchnykh trudov Instituta yazykoznaniia Rossiiskoi akademii nauk — Linguistics and methods of teaching foreign languages. Periodical collection of scientific papers of the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences*, 8, 196–251 [in Russian].
- 8 Vendina, T.I. (2002). Srednevekovyi chelovek v zerkale staroslavianskogo yazyka [Medieval man in the mirror of the Old Slavonic language]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 9 Apresian, Yu.D. (2009). Issledovaniia po semantike i leksikografii [Studies in semantics and lexicography]. *Paradigmatika — Paradigmatics*. Moscow: Yazyki slavianskikh kultur [in Russian].
- 10 Hudobirdieva, M.Z. (2020). Lingvokulturnaia model kontsepta «styda» v russkoi yazykovoi kartine mira [Linguocultural model of the concept “shame” in the Russian linguistic picture of the world]. *III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Nauchnye issledovaniia molodykh uchenykh» — III International scientific conference “Scientific research of young scientists”*, 87–91 [in Russian].
- 11 Izard, K.E. (2000). *Psikhologiya emotsii [Psychology of emotions]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- 12 Kamalidenova, A.Zh., & Kairova, M.K. (2023). Kontsept «strakh» / «qorqynysh» v russkoi i kazakhskoi lingvokulturnykh [The concept of “fear” / “korkynysh” in Russian and Kazakh linguistic cultures]. *Language and Literature: Theory and Practice*, 1, 28–38. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2023-1-28-38> [in Russian].
- 13 Smotrova, T.N., & Gricenko, V.V. (2014). Metodicheskie osnovaniia krosskulturnogo issledovaniia fenomenov viny i styda kak regulirov sotsialnogo povedeniia [Methodological foundations of cross-cultural research of the phenomena of guilt and shame as regulators of social behavior]. *Lichnost, semia i obshchestvo: voprosy pedagogiki i psikhologii — Personality, family and society: issues of pedagogy and psychology*, 46, 191–198 [in Russian].
- 14 Stefanskij, E.E. (2009). Kontseptualizatsiia negativnykh emotsii v mifologicheskoi i sovremennom yazykovom soznanii (na materiale russkogo, polskogo i cheshskogo yazykov) [Conceptualization of negative emotions in the mythological and modern linguistic consciousness (based on the material of the Russian, Polish and Czech languages)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 15 Amanbayeva, G.Yu., & Yushko, N.F. (2016). Kontseptsia yazykovoi lichnosti v sovremennoi lingvistike [The concept of linguistic identity in modern linguistics]. *Vestnik Karagandinskogo universita. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 1(81), 23–29 [in Russian].
- 16 Temirgazina, Z.K., & Bachurka, M.S. (2017). Rechevye akty pokhvaly i odobreniia v pedagogicheskom diskurse [Speech acts of praise and approval in pedagogical discourse]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics*, 8(1), 97–105 [in Russian].
- 17 Sagatova, G.K. (2012). Problema motivirovki v psikholingvistike [The problem of motivation in psycholinguistics]. *Vestnik Karagandinskogo universita. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 1, 21–27 [in Russian].
- 18 Tuite, Ye.Ye. (2013). Psikhikalyq zhai-kuilerdin tanyndyq sipaty [Cognitive characteristic of lexicon of mental conditions]. *Vestnik Karagandinskogo universita. Seriya filologia — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 2, 33–39 [in Russian].
- 19 Dolgov, Yu.N. (2013). Vina i styd kak sotsialnye chuvstva [Guilt and Shame as Social Feelings]. *Lichnost, semia i obshchestvo: voprosy pedagogiki i psikhologii — Personality, family and society: issues of pedagogy and psychology*, 33, 167–174 [in Russian].
- 20 Mudrovskaya, A.M., Temirgazina, Z.K., & Luchik, M. (2021). Reprezentatsiia etalonov krasoty cheloveka v sravnitelnykh oborotakh russkogo yazyka [Representation of the standards of human beauty in the comparative turns of the Russian language]. *Vestnik Karagandinskogo universita. Seriya Filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 3, 61–67 [in Russian].
- 21 Rakhmetova, A.T., Temirgazina, Z.K., Nikolaenko, S.V., & Ryspai, S.A. (2021). “Native among foreigners, foreign among natives”: on the issue of linguistic identity. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 3(103), 16–24. 10.31489/2021Ph3/16-24.

A.T. Rakhmetova^{*1}, J.S. Jumadildinova¹, A.A. Bogdanova²¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;²Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: solnyshko2006@mail.ru, zhaneta-3d@mail.ru, aneta.2011@mail.ru)

Linguistic identity: essence and originality in the modern socio-cultural context

The article examines the nature of the linguistic identity of the Kazakh and Indian youth. The survey of respondents aged 18-21 shows the features of the linguistic self-determination of an individual. Nevertheless, a significant part of respondents identify themselves with their father's linguistic correlation due to the traditional dominant role of the father in the Kazakh family, a slightly smaller number of respondents choose the mother's nationality. A significant sociolinguistic characteristic of young people is the availability of ethnolinguistic resources for the reproduction of their native language. In this article, our goal is to discuss the extent to which the choice of the native language, knowledge of Russian or a foreign language, language attitudes and external social factors determine the nature of the student's linguistic identity. Anthropological characteristics and language are important factors in the choice of ethnic identity. In the course of the research, the characteristic features of the linguistic identity of a bilingual personality of a student are distinguished.

Keywords: identity, identification, linguistic identity, ethnic identity, ethno-differentiating factor, bilingual personality, socio-cultural context, ethnoses.

Introduction

The language captures the entire cognitive experience of the people, their moral-ethical, socio-aesthetic, artistic and educational ideals.

Today, it is the concept of identity that turns out to be more relevant than ever in all areas of the humanitarian sphere in view of the anthropocentric vector in science, the desire of society and society for “transparency, predictability and constancy of the image of a person” [1; 5].

This is due to the desire for understanding, managing communication with the subject. But, unfortunately, the fulfillment of this desire is not always possible, since even the subject himself is not always in an adequate state of understanding himself and his intentions. The personality of the subject is put at the forefront, because it is through his self-presentation, through the impression of others about him, through his image that we can observe the identity of a person. This point of view belongs to the American sociologist I. Hoffmann and his supporters. There is another point of view, according to which identity is something internal and inexpressible [1; 6].

Proponents of the latter believe that human life is a constant process of identity formation. And in this sense, the concept of self-identification as a process of creating an identity becomes the key one. In contrast, the first approach demonstrates a person who controls impressions, plays certain roles, adapts to certain circumstances, while the supporters of the second approach conceive of an independent, continuously forming identity.

Ethnic language creates the basis of intra-ethnic normative unity, serves the communication of the ethnoses as a whole.

It was E. Erickson who introduced the concept of “identity” into the interdisciplinary field of research. The scientist emphasized the interdependence of the processes of formation and transformation of identity with the processes of social and cultural development of society [2; 53]. According to researchers, linguistic, ethnic and civic identities are in a complex dialectical interaction. So, back in 1806, I.G. Fichte argued that language is the defining feature of a nation [3; 103]. In Russian psychology, ethnic identity is understood as an integral part of a person's social identity — a person's idea of himself as a member of a certain ethnic group. As for L.M. Drobizheva, ethnic identity is based on ideas about one's nationality, language, culture, history, territory, interests, emotional attitude towards them and, under certain conditions, readiness to act in the name of these ideas [2; 49]. Ethnic identity is more clearly realized if a person lives in a multi-ethnic en-

* Corresponding author's e-mail: solnyshko2006@mail.ru

vironment. At the same time, an individual can, with varying degrees of intensity, identify himself with one, two, or even several ethnic groups. Multiple identity is the most beneficial for a person, it allows him to use the experience of one group to adapt to another, to master the wealth of another culture without compromising the values of his own [4; 38].

The relationship between ethnic identity and language is one of the problems in the study of social consciousness. This is explained by the special place of a language among the main components of the ethnos and, above all, by the fact that language has long been considered as one of the important factors of ethnic identity.

In addition to language, the criteria characterizing ethnic identity can be a historical community of people, symbols and codes of culture, customs and traditions, religious beliefs and a common geographical area. And accordingly, we can conclude that, although linguistic identity and ethnic identity for some researchers are identical concepts, we still adhere to a different point of view, and we believe that linguistic and ethnic identity are not equivalent concepts.

Researchers also refer to linguistic identity as representations and assessments that relate to the native language and the “foreign” language (the language of the metropolis), as well as linguistic identification, which is based not only on knowledge of the language, but also on communication skills in various speech situations.

Professor of Yale University W. Foltz considered linguistic features to be fundamental for the formation of an ethnos, nation, nationality, the result of ethnogenesis, a symbol of ethnicity [5; 16].

The formation of linguistic, ethnic and civic identity is relevant for modern multi-ethnic educational institutions in Kazakhstan, which determined the problems of our study.

Currently, migration processes, both external and internal, are characteristic of most European countries. Migration flows in Kazakhstan are also increasing every year. The Karaganda region is not an exception. The data on migration flows are presented in Figure (taken from the open source “Taldau” of the information analytical system of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [6])

Figure.

Methods and material

The main method of data collection in our study is a survey of respondents — students. The survey was conducted among 1st, 2nd and 3rd year students of the Karaganda University named after E.A. Buketov, the Karaganda Medical Academy, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, who study in Russian and the state languages. I would like to draw your attention to the fact that as part of our study, we also conducted a survey among students from India studying at universities in the city of Karaganda.

India is a huge country with a rich cultural heritage and thousands of languages. Due to its long history, it has been a “melting pot” of cultures, religions and ethnic groups. In addition to this, India has a long history in the field of language. There is an old saying in India that languages change every 60-80 kilometers. In a

multilingual society like India, many languages are used in everyday life. One language may be preferred for household and social groups, another for administration and work, and a third for religious discourse, and all this is quite normal and enters into everyday practice.

For better understanding, the age of the respondents ranges from 18 to 21 years. The number of respondents was 230 people studying in Russian and the state language and 136 students from India. It should be noted that the study was conducted in groups with both state and Russian as the language of instruction. The survey was conducted on a voluntary basis using the Google platform and a live interview.

The choice of this age group — 18-21 years old — is due to the fact that the process of ethnic identification in cognitive and emotional terms is completed by this age.

It is at this age that a person reaches a realized ethnic identity. Thus, young people aged 18–21 have completed the process of ethnic identification, they have certain ideas about themselves as part of some ethnic group.

The questionnaire prepared for the survey contained 42 questions, which offered answers from two to five. The received questionnaires were first subjected to statistical processing. Then the quantitative data were analyzed and generalized in order to identify patterns and trends that show the role of language as an ethno-differentiating parameter in the ethnic identification of a young person.

Results and discussion

As we mentioned above, the survey was conducted among students of 3 educational institutions in Karaganda. The survey involved 230 people who study in Russian and the state languages and 136 students from India who study in English.

The age of the participants was from 17–19 years. The survey involved 58 people (25.2 %) aged 17, 161 students (70 %) and 11 (4.8 %) people aged 19.

The gender affiliation of the interviewed students from Kazakhstan is presented in Diagram 1.

As we can see, 149 female respondents took part in the survey of students from Kazakhstan, which made up the majority and 81 male respondents.

Whereas, in the survey of Indian students, the majority of respondents were males (Diagram 2.)

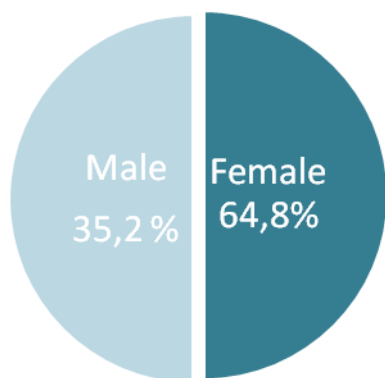

Diagram 1. Gender of respondents from Kazakhstan

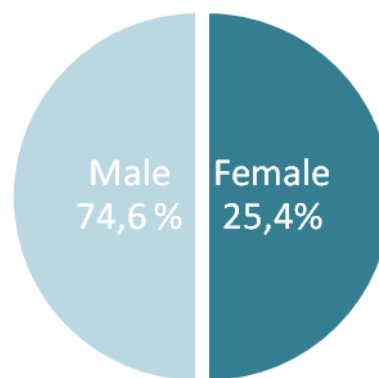

Diagram 2. Gender of respondents from India

Such indicators are associated with the traditions and gender policies of Indian society.

In India, there are still very few educated women: parents do not consider it to be necessary to spend money on the education of their daughters.

In modern India, a woman formally has the right to education, but few can take advantage of it. Educated women in India are almost always the daughters of wealthy parents. The rest do not consider it to be necessary to give money for the education of their daughters. It is believed that for a girl this is superfluous.

Even with equal education and diploma, gender inequality in India is also manifested in the fact that employers in most cases give preference to male applicants. As the respondents themselves noted, most of the women among skilled workers are doctors and teachers.

Let us pay attention to the fact that according to the Indian media (electronic version of the Indianexpress newspaper dated May 13, 2023) “According to the data published by the Government of India, Kazakhstan attracted 3,500 Indian students in 2022.” (<https://indianexpress.com/article/education/study-abroad/studying-mbbs-from-kazakhstan-scholarship-universities-study-abroad-neet-ug-8450942/>)

When determining their native language, the answers of Kazakh students were distributed as follows (Diagram 3):

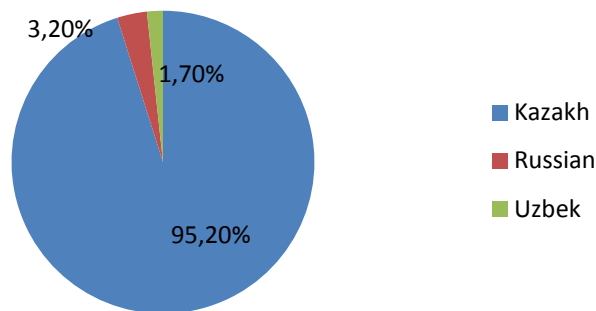

Diagram 3. Native language of students from Kazakhstan

As we can see, the majority of 230 respondents recognized Kazakh as their native language (219/95.2 %), Russian — 7/3 %, Uzbek — 4/1.7 %.

A larger number of Kazakhstani students in our survey determined their linguistic identity depending on the ownership of the language by the father — 98 % and the ownership of the mother's language — 2 %.

Consider the responses of foreign students from India.

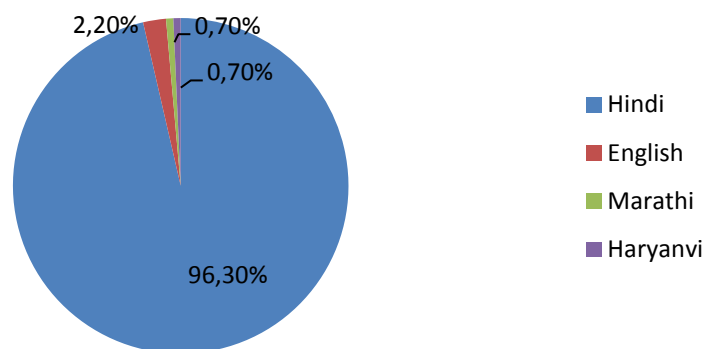

Diagram 4. Native language students from India

According to the survey (Diagram 4), the majority of Indian respondents recognized Hindi as their mother tongue — 96.3 % (131), the second most popular answer was English, which was considered their mother tongue — 2.2 % (3) of respondents, 0.7 % (1) Indian students chose the Marathi language. Marathi is one of the Indo-Aryan languages, the language of the Marathas. It is one of the 22 official languages of India and is ranked among the 20 most widely used languages in the world. In addition, the Marathi language is mostly actively used by emigrants living outside of India.

Also, 0.7 % (1) of respondents from India chose the Haryanvi language. This language is also known as the Bangru language. This language is often used in Indian films and television. Today it is the “native” language of millions of Muslims in Pakistan muli, jat and rangar. Haryanvi is also considered an Indo-Aryan language.

In general, speaking of the native language, we can say that this term is a sociolinguistic concept. Speaking about the native language, we can also say that the linguistic ideas about the term native language and our everyday ideas about it are quite different.

We have already mentioned that the ideas about the native language and the linguistic science itself are also different, some identify the native and maternal, others consider the native synonymous with the main language, there are opinions that the native language is the first language, there is a point of view about that the native language is an ethnic language.

In the course of our dissertation research, we consider the essence of the concept of native language. We interpret information about what language is native, used in everyday life, maternal, ethnic, and so on.

It should be noted that in the framework of our study, in the survey, respondents were asked to answer the question of what the phrase NATIVE LANGUAGE means for them.

Answering this question, Kazakh students noted that they correlate this phrase with the concepts of motherland, nation, mother tongue, love.

The answers of respondents from India are not much different, they also correlate their native language with such concepts as motherland, India, family, love.

The respondents' answers clearly show the idea that the native language is not only communication, a source of knowledge, but also a tool for self-knowledge, it is the spiritual and cultural component of the family, ethnic group. Young people subtly feel all the shades of meaning and this concept and its great significance.

Undoubtedly, it is impossible not to note the dominant role of the native language in the formation of the personality, the formation of primary skills of speech communication, in addition, the native language as a visiting card of any nation, ethnic group. The disappearance of the native language leads to the disappearance of the nation itself, the ethnos.

The modern educational environment is multicultural in its essence, because it is the unity of diverse cultures.

The modern language situation in Kazakhstan in the light of the development of ethnic and national cultures reflects the peculiarity of the multicultural development of the Karaganda region.

In this sense, the multicultural educational space of Karaganda is a unique reflection of the process of formation of life and value orientations of modern Kazakhstani youth, and global trends in youth culture in general, as foreign students and migrants study in the region.

The picture of the choice of ethnic identity of students from Kazakhstan is presented in Diagram 5.

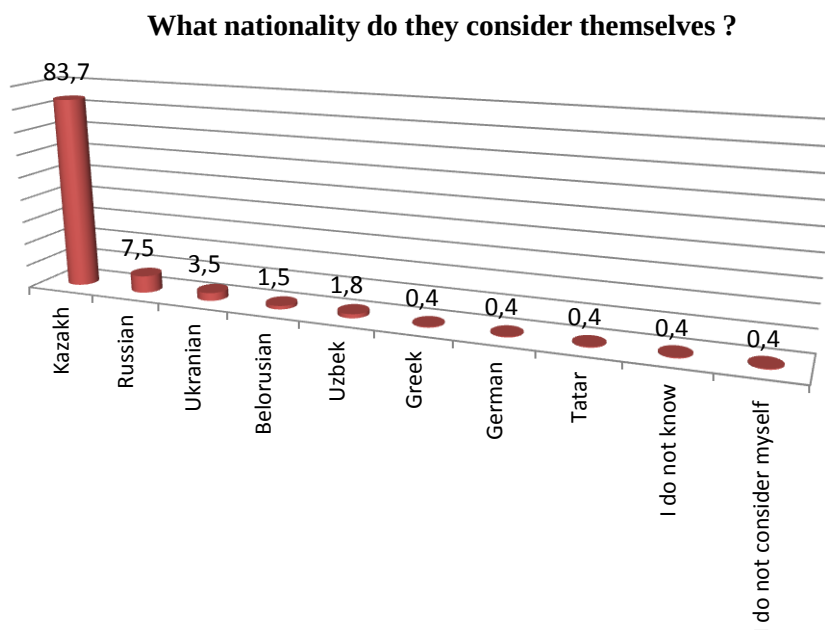

Diagram 5. Ethnic identity of Kazakh students

The choice of the nationality of the mother or father is due, according to the answers of respondents from Kazakhstan, for several reasons (we will name the most popular answers):

- because my father (mother) is Kazakh/Russian/Uzbek, etc.;
- because my parents are Kazakh/Russian/Uzbek etc. (parents — purebred....);
- because I was born in Kazakhstan;
- because I am Kazakh by blood (Kazakh blood flows in me);
- because my ancestors are Kazakhs;

There were also unique and very interesting answers:

- Kazakh by place of birth and ethnic origin;

– I consider myself primarily a globulist and a person (the respondent apparently meant the word glob-
alist).

However, many respondents found it difficult to answer about the motives for choosing a nationality.

If we analyze the answers of the Indian audience of respondents, then the picture is as follows, despite the existing difference in the nationalities of the father or mother, students from India completely, all 100 % indicated their nationality as Hindu or Indian.

The choice of the nationality of the mother or father is due, according to the answers of respondents from India, for several reasons (we will name the most popular answers):

- because my father (mother) is Indian;
- because I was born in India.

Unlike Kazakh students, students from India did not have any difficulties with answers about the motives for choosing a nationality.

According to the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the nationality entry in the passport and identity card is made in accordance with the nationality of the parents. With different nationalities of parents, a citizen of the Republic of Kazakhstan voluntarily chooses the nationality of his father or mother;

Subsequently, upon application, the nationality changes only to the nationality of the other parent.

As an exception, it is allowed to change the entry about nationality in passports, identity cards of citizens of the Republic of Kazakhstan, forcibly relocated to the territory of the Republic of Kazakhstan during the period of repression. The change of nationality is made on the basis of certificates of rehabilitation issued in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 “About the rehabilitation of victims of mass political repressions” (https://egov.kz/cms/ru/articles/faqs_passport_id).

The respondents from the number of Kazakhstani students interviewed by us chose the nationality of the father in the majority when documenting (Diagram 6).

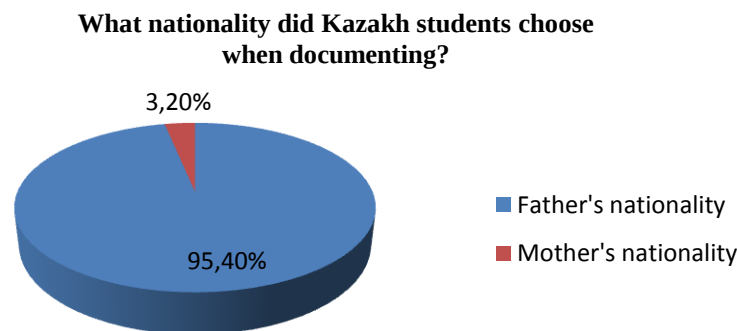

Diagram 6. Choice of nationality of Kazakh students when documenting

Diagram 7 shows the choice of nationality among students from India. As we can see, the answers of the respondents do not differ much.

Both Kazakh and Indian students choose the father's nationality.

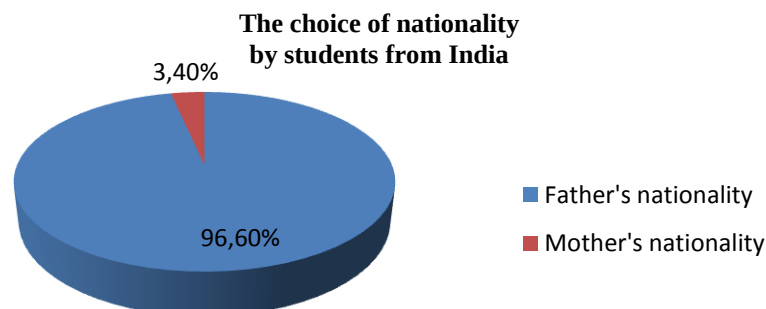

Diagram 7. Selecting the nationality of students from India

In general, nationality is a biological feature, i.e. nationality is not connected either with the country of residence or with a specific territory, we receive nationality from our parents. As we can see, parents can be of different nationalities, but a person can choose one based on self-consciousness.

Conclusion

In the higher educational institutions of the Karaganda region, which were chosen by us for sociolinguistic research, students of various nationalities and gender study, this is natural, because the Republic of Kazakhstan is a secular, unitary state, where the principles of gender equality and tolerance are observed. Each student of a higher educational institution of the Karaganda region had the right to choose the language of instruction that is the Russian and Kazakh languages. Foreign students from India study in English, but the curriculum includes such disciplines as “Russian language”, “Kazakh language”, “History of Kazakhstan”.

The sociolinguistic study showed that the majority of the surveyed Kazakh students studying in our region are female, while the vast majority of students from India, on the contrary, are male. This is explained by the gender policy of this country.

The analysis of the survey of Kazakhstani students showed that a significant part of the surveyed students from Kazakhstan live in rural areas, and students from India studying in Karaganda, on the contrary, are urban residents.

Based on the survey data, students aged 17–19 years old took part in our study, the vast majority of them are the students aged 17 years old.

Based on the data of our sociolinguistic survey, the linguistic identity of Kazakhstani youth does not coincide with ethnic identification. So, during the survey, three dominant languages were identified, which the students called native: Kazakh, Russian, Uzbek. Whereas, the picture of ethnic identification is represented by 8 nationalities: Kazakh, Russian, Uzbek, Ukrainian, Belarusian, Greek, German, Tatar. This allows us to say that the linguistic identity of Kazakh students in their self-consciousness does not correlate with the main criterion for ethnic identification. The main criterion and marker of ethnic identification for them is the nationality of the parents, namely, due to traditional patriarchal ideas, the nationality of the father.

The choice of the nationality of the mother or father is determined by the respondents' ideas about heritage, heredity and family values, which coincides with the legislation of the Republic of Kazakhstan, which regulates the choice of nationality when documenting.

However, as we have already noted, a large number of respondents from Kazakhstan experienced difficulty in publicity of the motivation for choosing a nationality. And some even could not or did not want to determine it.

Indian students, on the contrary, did not experience any difficulties in choosing motives for choosing their nationality.

The linguistic identity of students from India was also more widely represented than the national one. The nationality of foreign students was 100 % represented by Indians, while the language is represented by 5 languages.

At the same time, it can be noted that the answers to the choice of nationality are similar among both Kazakhstani and Indian students, namely: both groups of respondents choose the father's nationality in the majority when documenting. This is due to the fact that both the Republic of Kazakhstan and the Republic of India are countries with traditional patriarchal ideas and values.

All these facts confirm the idea that the ethnic and linguistic identity of the phenomenon of the concept is not equivalent.

Exploring the speech portraits of modern Kazakh and Indian students, we can conclude that ethnic and linguistic identities as factors in the formation of the linguistic personality of a modern student are not always correlated. At the same time, it is necessary to distinguish between the concepts of ethnic and native languages.

When choosing a linguistic identity, the respondents are guided by rational motives, linguistic prestige, as well as their self-awareness.

Both groups of respondents include the concepts of family, motherland, love, mother into the concept sphere of “mother tongue”.

The linguistic identity of students of the Karaganda region is a specific world, which is influenced by both extralinguistic and intralinguistic factors. At the same time, it is gratifying to note that in the multi-ethnic Karaganda region ethnolinguistic and cultural dialogue is formed in an atmosphere of tolerance, cooperation, adequate assimilation and acculturation. It has no place for harassment based on gender, nationality

or political principles. This confirms the fact that every year the number of foreign students from India who want to study in Karaganda is growing.

The results obtained by us can form the basis for the development of an effective and harmonious model of bilingual education, taking into account migration processes and modern educational needs.

References

- 1 Лаппо М.А. Самоидентификация: семантика, прагматика, языковые ресурсы: моногр. / М.А. Лаппо. — Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. пед. ун-та, 2013. — 180 с.
- 2 Дробижева Л.М. Идентичность и этнические установки русских в своей и иноэтнической среде / Л.М. Дробижева // Социологические исследования. — 2010. — № 12. — С. 49–58.
- 3 Кузнецова Е.В. Язык и национальная идентичность / Е.В. Кузнецова // Омск. науч. вестн. — 2011. — № 3. — С. 102–105.
- 4 Безюлева Г.В. Развитие толерантного сознания детей в условиях поликультурного образования: моногр. / Г.В. Безюлева, М.В. Ермолаева, Н.В. Казнова. — М., 2013. — 256 с.
- 5 Котошева Г.К. Языковая идентичность этноса / Г.К. Котошева // Вестн. КазНАЕН. — Астана, 2011. — № 4. — С. 16–18.
- 6 Республика Казахстан. Стратегическое планирование. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://taldau.stat.gov.kz>.

А.Т. Рахметова, Ж.С. Джумадильдинова, А.А. Богданова

Тілдік бірегейлік: қазіргі әлеуметтік-мәдени контексттегі мәні мен өзіндік ерекшелігі

Мақалада қазақ және үнді жастарының тілдік болмысының табиғаты қарастырылған. 18-21 жас аралығындағы респонденттердің сауалнамасы жеке тұлғаның тілдік өзін-өзі анықтау ерекшеліктерін көрсетеді. Дегенмен, респонденттердің едәуір бөлігі қазақ отбасындағы әкенің дәстүрлі үстем рөліне байланысты өздерін әкесінің тілдік қатыстылығымен сәйкестендіреді, респонденттердің біршама аз саны анасының ұлтын таңдайды. Жастардың маңызды әлеуметтік-лингвистикалық сипаттамасы — олардың ана тілін жаңғырту үшін этнолингвистикалық ресурстардың болуы. Мақаланың мақсаты — ана тілін таңдау, орыс тілін немесе шетел тілін жетік білу, тілдік қатынас және сыртқы әлеуметтік факторлар студенттің тілдік тұлғасының сипатын қаншалықты анықтайтынын талқылау. Этникалық сәйкестікті таңдаудағы маңызды факторларға антропологиялық сипаттамалар мен тіл жатады. Зерттеу барысында екі тілді студенттің тілдік тұлғасының өзіне тән белгілері анықталды.

Кілт сөздер: сәйкестілік, сәйкестендіру, тілдік сәйкестілік, этникалық сәйкестілік, этнодифференциалдаушы фактор, екі тілді тұлға, әлеуметтік-мәдени контекст, этнос.

А.Т. Рахметова, Ж.С. Джумадильдинова, А.А. Богданова

Языковая идентичность: ее значение в современном социокультурном контексте и оригинальность

В статье рассмотрена природа языковой идентичности казахской и индийской молодежи. Опрос респондентов в возрасте 18–21 года показывает особенности языкового самоопределения личности. Тем не менее, значительная часть респондентов идентифицирует себя с языковой принадлежностью своего отца в связи с традиционной доминирующей ролью отца в казахской семье, несколько меньшее число респондентов выбирает национальность матери. Важной социолингвистической характеристикой молодежи является наличие этнолингвистических ресурсов для воспроизведения их родного языка. Цель настоящей статьи — обсудить, в какой степени выбор родного языка, знание русского или иностранного языка, языковые установки и внешние социальные факторы определяют природу языковой идентичности студента. Антропологические характеристики и язык являются важными факторами при выборе этнической идентичности. В ходе исследования выделены характерные черты языковой идентичности двуязычной личности студента.

Ключевые слова: идентичность, языковая идентичность, этническая идентичность, этнодифференцирующий фактор, билингв, социально-культурный контекст, этнос.

References

- 1 Lappo, M.A. (2013). *Samoidentifikatsiia: semantika, pragmatika, yazykovye resursy: monografiia* [Self-identification: semantics, pragmatics, language resources: monograph]. Ministerstvo obrazovaniia i nauki Rossiiskoi Federatsii; Novosibirskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet. Novosibirsk: Izdatelstvo Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 2 Drobizheva, L.M. (2010). Identichnost i etnicheskie ustanovki russkikh v svoei i inoetnicheskoi srede [Identity and ethnic attitudes of the Russian in their own and other ethnic environment]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological research*, 12, 49–58 [in Russian].
- 3 Kuznetsova, E.V. (2011). Yazyk i natsionalnaia identichnost [Language and national identity]. *Omskii nauchnyi vestnik — Omsk Scientific Bulletin*, 3, 102–105 [in Russian].
- 4 Bezyuleva, G.V., Ermolayeva, M.V., & Kaznova, N.V. (2013). *Razvitie tolerantnogo soznaniia detei v usloviakh polikulturnogo obrazovaniia: monografiia* [Development of tolerant consciousness of children in conditions of multicultural education: monograph]. Moscow [in Russian].
- 5 Kotosheva, G.K. (2011). Yazykovaia identichnost etnosa [Linguistic identity of the ethnos]. *Vestnik Kazakhstanskoi natsionalnoi akademii estestvennykh nauk — Bulletin of Kazakhstan National Academy of Natural Sciences*. Astana, 4, 16–18 [in Russian].
- 6 Respublika Kazakhstan. Strategicheskoe planirovanie [Republic of Kazakhstan Strategic planning]. Retrieved from <http://taldau.stat.gov.kz> [in Russian].

S.A. Kenzhegaliev^{1*}, D.K. Aitzhan¹, K.K. Zhanuzakhova²¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;²“Bolashaq” Academy, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: Sayan582@mail.ru, dauletk8574@mail.ru, karla85@mail.ru)

Communicative potential of the means of non-verbal communication

This article provides a theoretical review of the communicative meaning of nonverbal means, analyzes examples from the texts of fiction. All kinds of nonverbal means (prosodics, kinesics, graphemics, takisics, proxemics, okulesics, sensorics) are found in Kazakh prose texts as an auxiliary means of language, and as a means of hidden expression of meaning, as well as to supplement the content of words or phrases missing in the syntactic construction of the sentence. The authors define the purpose of application of nonverbal means in the process of communication, it is established that nonverbal means applied in the course of a communicative act are subordinated to a specific purpose. In the texts of fiction both nonverbal and synonymous, polysemantic means and techniques expressing certain semantics coexist. On the analysis of concrete language examples their semantics, which is determined depending on the context or situation, is shown. It is proved that non-verbal means are most actively used in expressing internal feelings, psychological state of the characters.

Keywords: sociolinguistics, paralinguistic reception, nonverbal communication, communicative act, potential, symbol, information code.

Introduction

Thus, it is likely that this demonstrates the importance of paralinguistic methods in the field of sociolinguistics. In other words, the significance and function of paralinguistic methods in linguistics, it appears, remain an important subject requiring thorough examination.

From the above, it follows that the communicative competence of nonverbal actions is vast, and we can draw the following conclusion about the communicative function of human language as a whole:

1) It is used in conjunction with spoken language and serves a supportive function (either through common gestures, movements, or clarification of address meaning, or conveying emotions).

2) It is used as compensation for the meaning of a word or phrase that is not explicitly expressed in spoken language, thus complementing its content (depending on the situation, it may sometimes be ambiguous).

3) Sometimes it completely replaces spoken language (mainly in covert communication).

Methods and materials

During the research contextual-semantic analysis, dissemination, and comparison methods were used.

In the field of science, there are opinions that 38 percent of the informational content during a communicative act is conveyed through spoken language, while 65 percent is conveyed through auxiliary means (nonverbal) [1; 24].

A. Meirabin showed that 7 % of speech, 38 % of sound or tone of voice and 55 % of nonverbal actions play a role in the transmission of a message during a communicative act [2; 13]. A.B. Momynova shows that 7 percent of information comes through verbal and 88 percent of nonverbal elements during a conversation [3; 4-7]. Therefore, nonverbal actions are used in inseparable unity with verbal actions. For example, if a child who has not yet developed speech skills shakes his head when he does not agree with something, or nods when he agrees and we thus understand what he wants. That is, nonverbal actions sometimes replace verbal communication. T. Aiapova explains this with the term “proto-language” [4; 66–104].

Communication performs informative, social, expressive, pragmatic, interpretive functions.

If the exchange of information is carried out between people through information activities, people interact, communicate with each other through social activities.

* Corresponding author's e-mail: Sayan582@mail.ru

Through expressive activity, people participating in a communicative act can learn emotions and subjective assessments of each other during the exchange of information. And it goes without saying that it is important to know emotions during communication. Emotions can be expressed not only in the process of speaking, but also by various movements or voice.

People's actions and behavior are limited to pragmatic activities. Interpretive activity is necessary so that communicants can understand each other. Communicants not only transmit information during a conversation, but also explain it (information) in certain semantics, that is, interpret it [5; 45–53].

Thanks to this, we have to some extent determined the communicative significance and potential of non-verbal actions. Now we will analyze the use of the mentioned nonverbal elements in Kazakh texts based on specific examples.

Results and discussion

In Kazakh texts, nonverbal actions perform a function peculiar to the sound language, and in terms of communicative potential they are not inferior to spoken speech. Let's say the intention of approval, consent or support is expressed by a kinema — a nod of the head, and the intention of objection or disagreement — a shake of the head. Similarly, there are nonverbal ways of expressing the subjective attitude of communicators to utterance by communicating their inner emotions. For example, as we have already noted above, clenching fists, clenching teeth, raising the voice or, conversely, lowering the voice, staring eyes, squeezing lips, trembling with anger and other actions reveal the emotions of the speaker — anger, resentment. Describing such emotions, a female writer makes her characters pull someone's hair, scratch their face, make them scream, that is, such nonverbal means are used to express anger characteristic of women.

In Kazakh texts, as we can see, there are special non-verbal actions used to express a person's inner feelings (anger, joy, fear, shame, ridicule, regret, despair and others). For example, to convey the emotion of joy, the writer uses such techniques as throwing hats in the air, slapping on the thighs, jumping up, hugging, kissing on the cheek, shaking hands, clapping, patting on the back, and when mocked, forces the hero to choose pinching the face, running his finger over the face, sticking out his tongue or protruding his lips, etc. When expressing emotions of despair or regret, the characters, depending on the writer's worldview, often chew (bite) their thumbs, substitute their palms, move their shoulders, scratch their head or neck, sit back, bow their heads, beat their thighs, sit down, spit, and thus turn to the informational potential of such actions.

Let's try to describe the transmission of the above nonverbal actions in Kazakh texts. Eg:

“We heard that the Kyzylbash army was defeated by the Turks more than once”, Gadibek's thick black mustache moved.

Kul-Muhammed laughed loudly, throwing back his head. (M. Magauin).

The nonverbal methods used here — “the moustache moved” and “laughed loudly” — serve to express the emotions of people entering into communication, including the addressee (listener), in relation to the message. That is, by such actions, the recipient of the message shows that he is dissatisfied with the Kyzylbash army, he believes that it is better to convey this through rude actions, and not to talk about it. By this he shows that he is not completely satisfied with the message he has heard and that it is unnecessary to even talk about it. In a few words, the subjective opinion of the recipient of the message that was transmitted by the messenger is expressed here. In a few words, the subjective opinion of the recipient of the message that was transmitted by the messenger is expressed here.

Receiving the message transmitted by the messenger, the recipient used various types of paralingual means. Consequently, in the process of communication between the speaker and the recipient, we see emotions and actions, and the use of linguistic and non-linguistic means give the words of the courier and the recipient of the text a certain meaning and tone:

“Oraz-Muhammed was stunned for a moment.

“Don't doubt it”, said Peter, hugging and patting him on the back” (M. Magauin).

In this example, although Peter says that there is no doubt, he understands that words are not enough for persuasiveness, so he uses a non-verbal technique, patting him on the back. This also applies to the category of communicative persuasion in linguistics. Indeed, information is more convincing in cases where verbal and nonverbal actions are used in layers during communication.

“When she saw it, she realized that it was all a dream. Realizing this, either from joy, or from a strong fright, she sobbed convulsively” (R. Gayyp).

“Sob brokenly” is a kinema peculiar to women. In Kazakh texts, this kineme is used to express different emotional states by women. In particular, the kinema of convulsive sobbing of the heroines is used to express inner confusion, severe fright, anger, a desperate state or unexpected joy.

“The old man's heart skipped a beat. A lump rose in my throat. Putting one hand to his throat, holding his chest with the other, he swallowed hard. My Sagit...Tears poured from his still radiant eyes, he was barely breathing. And why did I remember you? You've become a rotten egg. You betrayed your homeland, betrayed your blood!.. The old man, muttering through his teeth, slowly walked and sat down on a chair” (R. Gayyp).

Putting your hand to your throat or holding your chest is a kinema used when a person experiences strong feelings, especially when he hears heavy news or witnesses a terrible event, sometimes he remembers something unpleasant. Here it is used as an expression of an old man's reaction to an unpleasant memory. And the kinema with tears welling up in the old man, indicates joy or impotence. In this context, the mentioned kinema shows the impotence of the old man. In addition, if the prosody of muttering through clenching teeth indicates anger and frustration, then the kinema of slow walking and sitting, on the contrary, indicates the desperate state of the old man. In the Kazakh language, such methods are used to depict such inner excitement of a person: the inside is boiling like a boiling pot, but there is no way to fight.

1. “The rain only intensified and fell in large drops, but he, on the contrary, was happy to run in the rain” (R. Gayyp).

2. “He rushes to this distant space with a special mysterious desire” (R. Gayyp).

3. “The man who did not fall this time, resting his hand on the ground, adjusted the hem of the long black velvet chapan that he was wearing, and with a light step importantly climbed to the top of the hill” (R. Gayyp).

4. “He couldn't listen anymore. Hugging his grandson, he shouted twice: “Your kind is Karakesek, you are Karakesek! Don't forget! Okay? Okay?!” and, without turning around, rushed away from the village” (R. Gayyp).

5. “Now come here, — Madiyar moved nimbly on tiptoe” (R. Gayyp).

These examples contain kinemas of human behavior. However, the semantics of these kinemas differ depending on the context or situational content. For example, it is not difficult to understand that the kinema with running in the first two examples are caused by joy. At the same time, in order to clarify the semantics of the nonverbal action of running, the author uses the word “with pleasure” in the first example and the word “with a special desire” in the second example. And in the third example, the kinema of an old man's light gait means that he is determined because of a sense of anxiety. That is, an old man (we assume that the character is an old man according to the words “resting his hands on the ground”) in Kazakh texts often moves forward quickly only when he is determined to do something, because he has no other choice. In this example, the kineme conveyed by the expressive “important rose” also means that the character has made a certain decision regarding something. “Rushed off” in the fourth example shows that the character is in a psychological state of anger. The kinema of the inability to listen in context, the tactic of hugs, as well as the prosody of shouting clarify the realization of the nonverbal action “rushed away” in a state of anger. Moreover, the writer makes it clear (the emotion of anger) through the use of the adverbial participle “without turning around”. Thirdly, in Kazakh texts, the verb “rushed away” (tartyp ketken-tin) as part of a complex word describing human behavior is often used to clarify the emotion of anger. The expression “moved nimbly on tiptoe”, used in the fifth example, expresses the character's respect for the addressee. This kineme became a phraseological unit based on its figurative character. In general, Kazakh texts contain a lot of nonverbal actions that have become stable expressions.

“Well, eat, well, eat. Now have a drink!” — at the end her voice cracked. She must be tired” (R. Gayyp).

“That's enough, you can go”, he continued to stretch his fingers, but after these words he jerked and left. He squinted and slowly sighed” (R. Gayyp).

“Dad, when is it now?” Sagat asked, looking around. — My breadwinners! — he said afterwards. “I wish I'd thought of that sooner. Did I know that you can make money on insects? Look, now we have millions. We need to expand the greenhouse and hire workers, “he hummed a song” (R. Gayyp).

In these examples, the prosody of the voice breaking, sighing and purring of the song also indicates some kind of emotional excitement of a person. Let's say the prosodics of loud speech, slow breathing in the first and second examples express the emotion of impatience, anxiety, then the prosodics with the purring of

a song in the third example is used to express a sense of satisfaction and joy, used instead of words expressing the state (mood interjections) when a person is happy.

– Hey, and our old man is strong... — his son (R. Gayyp) guffawed from the other side.

– Ata! (appeal to an elderly person) Hello!

The old man laughed loudly and jerkily:

– Uh, of course he's healthy. Who are you talking to then? (R. Gayyp).

In the examples above, prosodics “guffawed loudly”, “laughed jerkily” are used instead of supporting and paying attention to the character. Sometimes, when a person agrees to something, he laughs to express his agreement. Such prosody can be used when one of the communicants makes a meaningful speech, and the other internally supports him.

– There are twenty-five boxes in each box, we should give forty boxes. Do something yourself. Anyway, you are a man who has taught thousands of children to count, you can do it, Dad.

– Well, yes, we know the score, — he said, smiling (R. Gayyp).

“Who, you think, silently agrees. Out, shaking hands and expressing his gratitude. So an agreement was concluded” (R. Gayyp).

The kinema of a handshake here means agreement with gratitude. In other words, it is used to express the words “we agreed”, “let's stop there”, “I liked it”.

“Now, if your father, who created you, says so, then you must be blaspheming”, he said and moved the skullcap with the palm of his left hand. The old men silently nodded their heads approvingly (R. Gayyp).

In the example, the kineme “moved the skullcap” is used when waiting for any favor, response or support from the addressee. And a kinema with a nod of the head means approval.

1. The father shook his head. As if to make it clear that “it is not necessary” (R. Gayyp).

2. The patient old man did not open his mouth. The cheeks on his already thin head were sunken, and the cheekbones were sharpened. When he rests his chin on his sunken chest, his long forked beard becomes fluffy, like the feathers of a field duck bathing in a trough, and, on the other hand, it resembles the miserable ears of a withered grasshopper. Only the old men, signaling to each other that it was time for prayer, spoke and moved (R. Gayyp).

Both of these examples have contradictory semantics. In the first example, the signal of disagreement is expressed by the kinema of shaking the head, but in the second example there is no such open method. However, the semantics of disagreement is expressed by the phrase “the old man did not open his mouth”. Usually, the use of the words “did not open his mouth”, “keep his mouth shut”, “be silent” in Kazakh texts mean agreement and internal support. And in this example, on the contrary, the kinema “puts his chin on his chest” increases the content of the emotion of despair and shows that the character is forced to remain silent, but internally resists. Gestures and movements in the last sentence of the second example are actions performed depending on the situation. The dislike of a patient old man affects the psyche of people in the house, as a result of which sitting old people resort to non-verbal means of communicative possibilities instead of speaking out loud. According to the Muslim religion, a person who knows that it is time for prayer should perform prayer without delay. But the storyline in the context does not allow this to be done, and the old people begin to gesticulate to each other.

1. One of them listlessly reached out with his palms to the draft, and the other switched to muttering, stroking and collecting in the palm of his hand a sharp long forked beard that was close to his eyes (R. Gayyp).

2. In the kneeling position, he leans forward slightly and, without changing the expression of his thin, elongated face, bursting forward with his whole body, says something quickly. The sky turned white, and the old man stretched out his hands, as if noticing what was happening around him. He coughed twice in a row, and his beard fluttered as if in the wind (R. Gayyp).

In these examples, the kinema of stroking the beard, bending forward in a kneeling position, moving the whole body forward means that a person is trying to say something, and in the same sense, the prosody of coughing is used (I say, listen). Prosodics of slurred speech and clear loud speech are caused by human emotions. For example, the prosodics of slurred speech in the first example indicates that a person doubts something, and the prosodics of clear loud speech in the next example indicates that the communicant is very confident in the message he is going to transmit, and does it without doubting its correctness. A kinema with outstretched hands is a method used in connection with religious beliefs. The contextual semantics of these movements means that a person obeys and thus appeals to the fulfillment of his desire.

“He put his right hand, covered with wrinkles up to the base of the nail, on the left shoulder of Sabyr, who was sitting half-turned away from him, looked sideways into his eyes, from which it was not clear whether they were open or closed, and said:

– “Calm down...calm down, dear”... (R. Gayyp).

Here, the kineme “put your hand on your shoulder” also means that a person wants to say something and thus expresses a desire to be listened to. And the other person sitting half — turned is a kinema expressing the emotion of resistance. The ocularity of looking directly into the eyes of the addressee is used as an alternative to “I’m telling the truth” or “don’t doubt what I’m saying”.

“When a woman with two wrapped babies in her arms and three older men and Turarzhan’s irreplaceable friend Erik came up to him and loudly greeted him, he shuddered, as if waking up from a dream, he looked at an unfamiliar young woman with a sad look and two babies moving sluggishly, looking at them in turn, puzzled like a madman” (R. Gayyp).

Oculusis “looking perplexed” is a nonverbal way of expressing surprise, the communicant is not aware of the situation. The ocularity of a lowered gaze means shyness and indecision. The prosody of a loud greeting indicates respect for the addressee and giving him honor. The flinching kineme can express fear, fright, or surprise. In this context, it is used to express both the fear and surprise of the character.

– Oh, beauty! That’s great! — one guest’s eyes lit up. The second only shook his head and clicked his tongue (R. Gayyp).

– For the first time I see real harmony, what a beauty! — this was said by the first guest. Both are about the same age. Only the second one lost his tongue from surprise, he was still clicking his tongue and shaking his head (R. Gayyp).

In this example, oculusics “eyes lit up”, prosodics with tongue clicking, kinema with head shaking are used in mutually synonymous semantics. They are used to express the special emotions of surprise of communicants. Moreover, in the context of the addressee’s surprise emotion is concretized by mood interjections.

– “No matter how much you say that you don’t get tired, it’s not easy. At least sit here and rest, otherwise his eyes have narrowed”, he takes off his glasses and wipes his father’s face with a towel.

Oculusics with narrowed eyes can mean thoughtfulness, fatigue, stress, depending on the context. Here it means fatigue. Kinema, in which the son wipes the sweat from his father’s face with a towel, is a gesture of kindness and compassion.

– I’ll calm down, but what will happen to him? Wasn’t he a man born in extreme need, and isn’t he still clinging to his pant leg, climbing on his head? Let him put out the fire that he lit with his own hands. There will be no forgiveness for him, no careless sleep until he beats his arrogant head against my legs (R. Gayyp).

Here, the kinema of beating your head against your legs is equal to the semantics of the word seek forgiveness. The difference here is that the kineme is used as a phraseology in the character’s speech. That is, it is not a specific movement. Nevertheless, it is true that this phraseology found in Kazakh texts is a kinesic means of nonverbal action.

1. Sagat, who was the first to enter the greenhouse, came out screaming and started tearing his hair. “Everything is infected with worms, everything is gone! Creatures! There is nothing left”, he shouted and beat himself on the head (R. Gayyp).

2. An old woman, who lost her son and grandson during her lifetime, lay, turned away, in grief. At that time, she was not yet an old woman (R. Gayyp).

In these examples, the kinemas “tearing hair”, “hitting the head” and “lying with your back turned” are used in the same sense. Their semantics are equivalent to anger, bitterness. In the second example, “lying with your back turned” is used as an expression of anger and grief at the same time.

“This is the wedding of Turar’s best friend. Despite studying in the city, Turar, who came with a group of young guys as a groom’s friend, sits in a place of honor. How many honors, wishes, loud applause. At some point, it all seems to fade away, and the youth, getting hot, not for long silenced, sings songs and jokes merrily” (R. Gayyp).

Here, the proxemics of sitting in a place of honor (*tordeotyru*) indicates a sign of respect for a person, meaning his place in space. A kinema with applause in this context means joy, a sense of satisfaction. In general, clapping has acquired an international character and is used in the culture of the peoples of the world to express joy and support. In the same way, this kineme, which occurs in Kazakh texts, is understood within the framework of such a nationwide semantics.

Conclusion

So, this article analyzes and provides a theoretical review of the communicative significance of nonverbal actions based on these Kazakh texts. The conclusion that can be drawn from this is that Kazakh texts contain all kinds of non-verbal techniques (prosodic, kinesic, graphemic, takesic, proxemic, oculesic, sensory), and they are used both as an auxiliary means of sound language and as a means of understanding hidden signals, at the same time in cases when words or phrases fall out in the syntactic structure of speech, they complement the content of the phrase, and sometimes replace the entire utterance.

The purpose of using nonverbal methods was determined. Any nonverbal action is used for some purpose during a communicative act. In Kazakh texts there are nonverbal actions expressing certain semantics, as well as synonymous, multi-valued actions. Their semantics are determined depending on the context or situation. We have seen that nonverbal means are actively used to express the inner emotions and feelings of the characters, as well as their psychological state.

References

- 1 Битянова М. Невербальный характер информации / М. Битянова. — М.: Просвещение, 1999. — 150 с.
- 2 Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам / А. Пиз. — Новгород, 1992. — 262 с.
- 3 Момынова Б. Қазақ тіліндегі ым-ишараның қазақ-орыс тілдеріндегі түсіндірме сөздігі / Б. Момынова, С. Бейсембаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2003. — 136 б.
- 4 Аяпова Т.Т. Сөйлеу онтогенезі / Т.Т. Аяпова. — Алматы: Раритет, 2003. — 280 б.
- 5 Кенжеғалиев С.А. Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы маңызы / С.А. Кенжеғалиев, Д.К. Айтжан, Қ.Қ. Жанузахова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 4(108). — Б. 45–52. 10.31489/2022Ph4/45-52.

С.А. Кенжеғалиев, Д.К. Айтжан, Қ.Қ. Жанузахова

Тілден тыс қарым-қатынас құралдарының коммуникативтік әлеуеті

Мақалада бейвербалды амалдардың коммуникативтік маңызы жайлы теориялық шолу жасалып, қазақ мәтіндерінен келтірілген айғақтар негізінде талдауға алынды. Сонымен бірге, қазақ мәтіндерінде бейвербалды амалдардың барлық түрі (просодика, кинесика, графемика, такесика, проксемика, окулесика, сенсорлық) кездеседі және дыбыстық тілдің көмекші құралы ретінде де, құпия түсініс құралы ретінде де, сонымен қатар айтылыс синтаксистік құрылысында түсіріліп қалған сөз не сөз тіркесінің мазмұнын толықтырушылық қызметінде де, кейде тұтас айтылыстың өтеуіне де жүретіндігі талданды. Бейвербалды амалдардың қолданылу мақсаты айқындалды. Кез келген бейвербалды амал коммуникативтік акт барысында қандай да бір мақсатқа сай қолданылатындығы анықталды. Қазақ мәтіндерінде белгілі бір семантикаларды білдіретін бейвербалды амалдар да, синонимдік, полисемантикалық амалдар да бар. Олардың семантикасы контекст не жағдаят ыңғайына қарай анықталып отыратындығы тілдік деректермен нақтыланды. Кейіпкерлердің ішкі толқынысы мен сезімін, психологиялық жай-күйін білдіруде бейвербалды амалдардың аса белсенді қолданылатыны дәлелденді.

Кілт сөздер: әлеуметтік тілтану, паралингвистикалық амал, бейвербалды коммуникация, коммуникативтік акт, құзырет, символ, ақпараттық код.

С.А. Кенжеғалиев, Д.К. Айтжан, К.К. Жанузахова

Коммуникативный потенциал средств невербального общения

В статье приведен теоретический обзор коммуникативного значения невербальных средств, проанализированы примеры из текстов художественной литературы. В текстах казахской прозы встречаются все виды невербальных средств (просодика, кинесика, графемика, такесика, проксемика, окулесика, сенсорика) и как вспомогательное средство языка, и как средство скрытого выражения смысла, а также в качестве дополнения содержания слов или фраз, пропущенных в синтаксическом построении предложения. Авторами определена цель применения невербальных средств в процессе общения; установлено, что невербальные средства, применяемые в ходе коммуникативного акта, подчиняются какой-либо конкретной цели. В текстах художественной литературы сосуществуют как невербальные,

так и синонимичные, полисемантические средства и приемы, выражающие определённую семантику. На анализе конкретных языковых примеров показана их семантика, которая определяется в зависимости от контекста или ситуации. Доказано, что невербальные средства наиболее активно используются в выражении внутренних чувств, психологического состояния героев.

Ключевые слова: социолингвистика, паралингвистический прием, невербальная коммуникация, коммуникативный акт, потенциал, символ, информационный код.

References

- 1 Bityanova, M. *Neverbalnyi kharakter informatsii [Nonverbal nature of information]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 2 Piz, A. (1992). *Yazik telodvizhenii (kak chitat mysli drugikh po ikh zhestam) [Body language (how to read the thoughts of others by their gestures)]*. Novgorod [in Russian].
- 3 Momynova, B., & Bejsembaeva, S. (2003). *Qazaq tilindegi ym men isharattyn qazaqsha-oryssha tusindirme sozdigi [Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of gestures and gestures in the Kazakh language]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Aiapova, T.T. (2003). *Soileu ontogenezi [Speech ontogenesis]*. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 5 Kenzhegaliev, S.A., Aitzhan, D.K., & Zhanuzakhova, K.K. (2022). Beiverbaldy amaldar kommunikatsiadagy manyzy [The importance of nonverbal actions in communication]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologia seriiasy — Bulletin of the Karaganda University. Series Philology*, 4(108), 45–52. 10.31489/2022Ph4/45-52 [in Kazakh].

А.Д. Серікбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: sd_aizhan@mail.ru)

Цифрлық Қазақстан үдерісінің қазақ тіліне әсері

Мақала Цифрлық Қазақстан үдерісінің мемлекеттік тілге — қазақ тіліне әсері қарастырылған. Мақаланың мақсаты Цифрлық Қазақстан үдерісі кезінде мемлекеттік тілдің дамуын зерттеу, лингвистикалық құбылыстарды, жаңадан пайда болған тілдік қолданыстарды анықтау, оларға тілдік талдау жасау. Зерттеу материалдары ретінде мемлекеттік порталдардан жиналған тілдік бірліктер қарастырылды. Мақалада жалпы ғылыми әдістер бақылау, жүйелеу, жинақтау, талдау әдіс-тәсілдерімен қатар лингвистикалық әдіс-тәсілдер: сипаттамалық, салыстырмалы әдістер, тілдік материалды талдау тәсілдері пайдаланылды, сонымен қатар алғашқы (бастапқы) ақпаратты жинау мемлекеттік e.gov.kz сайтынан алынды, тілдік қолданыстар далалық әдіс (полевое исследование) бойынша жиналды, жиналған материалдар өңделді, сұрыпталды, лингвистикалық талдау жасалды. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы іске қосылғанға дейінгі және кейінгі кезеңдердегі Қазақстандағы тілдік жағдаятқа сипаттама берілді; Қазақстанды цифрландыруға байланысты қазақ тілі иелмендерінің әлеуметтік-экономикалық, тұрмыстық өмірінде орын алған, жаңадан пайда болған тілдік құбылыс, тілдік бірліктер, тілдік қолданыстар айқындалды. Цифрлық Қазақстан үдерісі барысында жаңа тілдік қолданыстар, бірліктер, жаңа сөздер қазақ тілінің лексикалық қорына енген. Қостілділік немесе үштілділік жағдайында цифрлық киберкеңістікте қазақ тілінің өмір сүру формасы цифрлық жүйеде орныққаны анықталды. Цифрлық жүйедегі тілдің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтарын зерделеу цифрлық жүйедегі мемлекеттік тілдің жай-күйін зерделеуге мүмкіндік береді. Мемлекетті цифрландыру бағдарламасы қазақ тіл білімінің жаңа бағытының бастауына — киберлингвистика саласының дамуына жол ашады деген болжам жасалды.

Кілт сөздер: цифрлық жүйе, цифрландыру, мемлекеттік тіл, қазақ тілі, тілдік бірліктер, тілдік жағдаят, тілдік орта.

Kipicne

Мемлекеттік тілдің дамуы тіл иелмендерінің сол тілге деген сұранысы, қолданысымен шектелмейді, мемлекеттің жүргізіп отырған тілдік саясатына, тілге қолдау көрсететін түрлі бағдарламалар мен құжаттарға, сонымен қатар әртүрлі экстралингвистикалық, экономикалық факторларға да тікелей байланысты. Заманауи IT және инновациялық технологиялардың халықтың күнделікті тұрмысына енуі мемлекеттік тілдің — қазақ тілінің дамуына да әсерін тигізіп жатыр. Аталған мақалада 2017 жылғы 12 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасының мемлекеттік тілдің дамуына қалай әсер етті, мемлекеттік тілдің қолданысы қаншалықты артты, нәтижесінде азаматтардың, оның ішінде түрлі әлеуметтік топтардың тілдік қолданыстарына қандай жаңа сөздер енді деген сауалдарға әлеуметтік лингвистика тұрғысынан зерттеу жүргізуді көздейді. Себебі аталған мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыру барысында кез келген жаңа технологиялық цифрлық әзірлемелер мемлекеттік және ресми тілде әзірленеді, қолданысқа енеді. Цифрлық әзірлемелердің мақсатты тұтынушысы — Қазақстан халқы. Осы тұрғыдан келгенде, «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы мемлекеттік тілдің дамуына міндетті түрде әсері болғаны анық және мақалада аталған мемлекеттік тілге қатысты лингвистикалық мәселелер қарастырылады. Мақаланың мақсаты — Цифрлық Қазақстан үдерісі кезінде мемлекеттік тілдің дамуын зерттеу, лингвистикалық құбылыстарды, жаңадан пайда болған тілдік қолданыстарды анықтау, талдау.

Зерттеу деректері мен әдістері

Зерттеу материалдары ретінде мемлекеттік порталдар мен платформалардан жиналған мәліметтер қарастырылады. Мақалада жалпы ғылыми әдістер бақылау, жүйелеу, жинақтау, талдау

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sd_aizhan@mail.ru

әдіст-тәсілдерімен қатар лингвистикалық әдіс-тәсілдер: сипаттамалық, салыстырмалы әдістер, тілдік материалды талдау тәсілдері қолданылады:

– «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы іске қосылғанға дейінгі және кейінгі кезеңдердегі Қазақстандағы тілдік жағдаятқа сипаттама беруде сипаттау, талдау әдістері;

– Қазақстанды цифрландыруға байланысты қазақ тілі иелмендерінің әлеуметтік-экономикалық, тұрмыстық өмірінде орын алған, жанадан пайда болған тілдік құбылыс, тілдік бірліктерді, тілдік қолданыстарды анықтауда тілдік материалды талдау тәсілдері, жүйелеу, жинақтау әдістері пайдаланылады. Алғашқы (бастапқы) ақпаратты жинау мемлекеттік e.gov.kz сайтындағы және мемлекеттік платформалардағы тілдік қолданыстар далалық әдіс бойынша жиналды, жиналған материалдар өңделді, сұрыпталды, оларға лингвистикалық талдау жасалды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Мақаланың зерттеу нысанына айналып отырған 2017 жылғы 12 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 827 қаулысымен бекітілген «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасымен тікелей байланысты, яғни осы бағдарлама аясында цифрлық киберкеңістікке енген мемлекеттік тілдің әлеуетін зерттеу. Яғни аталған бағдарлама аясында қазіргі кезде мемлекеттік қызметтер, түрлі бизнес қызметтер цифрлық форматқа көшіп, халықтың күнделікті тұрмысында тұтынатын қызметтерді алу едәуір жеңілдегені байқалады. Бұл қызметтермен бірге мемлекеттік тіл де қатарласа цифрлық жүйеде «өмір сүре бастады». Мемлекеттік органдар мен ұйымдарда, квазимемлекеттік секторларда цифрлық құжат айналымы енгізілді, электронды сауда нарығы пайда болды, яғни мемлекет цифрлық жүйеге көшті. Нәтижесінде цифрлық киберкеңістікке қатысты қазіргі қазақ тілінде алуан түрлі тілдік қолданыстар пайда болды, мысалы: *цифрлық мемлекет, цифрлық құжат айналымы, электрондық сауда, электрондық сауда нарығы, электрондық үкімет, цифрлық сауаттылық, «ақылды» қала, «ақылды» бағдаршам, «ақылды» үй, «ақылды» есік, «ақылды» сағат, онлайн төлем, онлайн сауда жасау, QR төлем т.б.*

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың қысқаша сипаттамасы. Қазақстан Республикасында мемлекетті цифрландырудың тілдік жағдаят жағынан өз ерекшелігі бар: Қазақстанда билингвизм орын алған. «Қазақстандағы тілдік жағдаяттың өзіндік ерекшелігі — генетикалық және типологиялық әралуан тілдердің модылығында ғана емес, сонымен қатар коммуникативті кеңістікте екі үлкен тілдің — қазақ тілі мен орыс тілінің — қатар қолданысына байланысты. Ал бірегей коммуникативті кеңістік шартты түрдегі тұрақты өлшем ретінде қазақ және орыс тілдерінің функционалды «әл-ауқатының» межелерін (параметрлерін) танытады» [2; 133]. Қостілділік — әлеуметтік лингвистикада өте көп зерделенетін, талқыланатын, өзіндік ерекшеліктері бар тілдік құбылыс. Қостілділікті зерттеу батыс ғалымдарынан бастау алады. Зерттеулерін билингвизмді зерттеуге арнаған ғалымдар: Grosjean F. Life with Two Language: An Introduction to Bilingualism [3], Labov W. Principles of linguistic change. [4], The Bilingualism reader [5] т.б. Қостілділік ағыл. bilingualism — билингвизм ұғымымен бірдей; жеке адамның немесе қоғамның екі немесе бірнеше тілді меңгеруі/қолдануы [2; 153]. Қазақстандағы тілдік жағдаят қазақстандық тілтанушылар: Сулейменова Э.Д., Акберди М.И. [6], Хасанов Б.Х. [7], Фазылжанова А.М. [8], сондай-ақ посткеңестік мемлекет ретінде Қазақстандағы тілдік жағдаят шетелдік тілтанушыларды да қызықтырған: De Lorme R.S. Mother tongue, Mother's touch: Kazakhstan government and school construction of identity and language planning metaphors [9], Rivers W. Factors influencing attitudes towards language use among Kazakhstani university-level students [10] т.б.

Қазақстан территориясында билингвизмнің өзіндік ерекшелігі бар, ол ерекшелік еліміздің түрлі аймақтарына байланысты қазақ-орыс, орыс-қазақ қостілділігі деп бөлінеді. Елдің солтүстік аймағында орыс-қазақ қостілділігі, оңтүстік, батыс, оңтүстік шығыс аймақтарында қазақ-орыс қостілділігі басым. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасына дейінгі Қазақстандағы тілдік жағдаятты тәуелсіздікке дейінгі (КСРО кезіндегі) және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерге шартты түрде бөліп қарастыруға болады. КСРО кезінде жаппай орыстандыру саясатының салдарынан қазақ тілінің қолданыс аясы біршама тарылды. 1980-шы жылдары қазақ тілінде сөйлеушілердің саны күрт азайды, қазақ тілінде оқытылатын мектептер саны азая түсті. Алматы қаласында жалғыз ғана қазақ тіліне оқытатын мектеп болды. Әлеуметтік ортада қазақ тіліне қатысты нигилизм құбылысының белгілері орын алды. Қазақ тілін орыс тілі ығыстырды, яғни тілдік ығысу үдерісі жүрді. Бұл процесс ұзақ жылдарға созылды, тәуелсіздік алғаннан кейін де шамамен 2010 жылдарға дейін қазақ тілінің Конституцияда бекітілген статусы «мемлекеттік тіл» болса да, «ауыл тілі» ретінде «саналды». Бұл құбылыс 2010 жылдарға дейін байқалды. 2010 жылдан кейін қазақ тілінің қолданыс аясы арта

бастады. Урбанизация процесінің қарқынды жүруіне байланысты ірі мегаполистерде қазақ тілін қолданушылар саны артты. Сәйкесінше қазақ тілінде қызмет алуға сұраныс пайда болды. Бұл фактор негізінен шағын бизнес саласынан бастау алды. Сауда-саттықта жарнама беру тілі қазақ тіліне көше бастады. Қазақ тілді ортаның тілдік сұранысына сәйкес шағын бизнес құрылымдарында қызмет көрсету тілі жайлап қазақ тіліне ауысты. Мысалыға, 2016-2022 жылдар аралығындағы Алматы қаласында салынған тұрғын үй атауларына мониторинг жүргізілді. 2016 жылдарда тұрғын үй атауларының көбі ағылшын, орыс тіліндерінде болған, 2018 жылдарға қарай тұрғын үй атаулары қазақша атаулармен атала бастаған. Қазақша аталған тұрғын үйлердің арасында этномаркерлі атаулар, қазақ халқының танымында концепт ретінде орын алған атаулар да кездеседі: *Úsh Sunqar, Alataý, Nomad, O'ner, Han Táñiri, Naýryz, Yrysty, Raiymbek, Úsh Qoñyr, Kaspi, Qargaly Siti, Orda Siti, Qazyna, Tumar, Shañyraq* т.б. Аталған атаулардың барлығы латын әліпбиімен таңбаланған, яғни 2017 жылы қазақ әліпбиін латын әліпбиіне ауыстыру туралы тілдік реформаның басталуына байланысты қоғамда қазақша атауларды латын әліпбиінде таңбалау үрдісі басталды. Бұл үдеріс жоғарғы қадағалаушы органның қатысуынсыз, ерікті түрде түрлі бизнес өкілдерінің бастамасымен жүріп жатты.

Қазақстандағы тілдік жағдаяттың өзіндік «қызық» фактілері бар. Қазіргі жағдай бойынша ҚР Ұлттық статистика бюросының «QAZSTAT» мәліметінше 2023 жылдың басындағы жағдай бойынша халық саны — 19 766 807 адам, оның ішінде қалалық — 12 209 896 адам (61,8 %), ауылдық — 7 556 911 адам (38,2 %), елде қазақ тілін білетіндердің үлесі 92 % жеткен, орыс тілін білетіндердің үлесі 80 %, ал этностық құрамға қатысты қазақ ұлтының үлесі 70,7 % (13 965 956 адам), ал орыс ұлтының үлесі 15,2 % (3 000 611 адам), өзбектер 3,3 % (643 363 адам), қалған көрсеткіштер өзге ұлт өкілдеріне тиесілі [11]. Статистика мәліметінің пайыздық көрсеткіштеріне қарап қазақ тілі мен орыс тілін білетіндер көп екенін байқауға болады. Сырттай бақылау бойынша мынандай қызық жайт анықталды. Мегаполистерде қазақ тілі мен орыс тілі носительдерінің өз «параллель әлемі» бар. Қазақстанның мегаполистерінде тұрғылықты тұратын орыс тілі иелмендерінің кейбірінде тілдік коммуникацияда қазақ тілінсіз-ақ коммуникациялық қажеттіліктерін өтей алады. Коммуникация кезінде қазақ тіліне деген қажеттілік туындаған жағдайда қазақ тілінен орыс тіліне аударып бере алатын «кездейсоқ аудармашы» табыла кетеді. «Кездейсоқ аудармашы» сол тілдік коммуникация кезінде коммуниканттардың жанында болған досы, әріптесі, танысы немесе қызмет көрсету саласының қызметкері не коммуниканттардың өтінуі бойынша «көмекке келген» бөгде адам болуы мүмкін. Мұндай жағдайлар күнделікті өмірде бейресми коммуникацияда жиі кездеседі.

Қазақстан аумағында 2006 жылдан бері сол кездегі Президент Н. Назарбаевтың «Үштұғырлы тіл» идеясына қатысты «үштілділік» термині қолданыла бастады. «Үштұғырлы тіл» саясаты жүзеге асырылып, ағылшын тілін үйрену басымдық алды. Мемлекеттік органдар, квазимемлекеттік ұйымдар сайттарын үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жүргізе басатады. 2006 жылдан бергі кезеңде қоғамда қазақ-орыс-ағылшын тілдерін меңгерген тұлғалар, әлеуметтік топтар («Z» ұрпақ) пайда болды.

Қостілділік немесе үштілділік жағдайында цифрлық киберкеңістікте қазақ тілінің өмір сүру формасы цифрлық жүйеде орныққан, себебі барлық Қазақстанды цифрландыруға байланысты іске асырылып жатқан бағдарлама, жұмыстар нәтижесі — бәрі мемлекеттік сайттарда көрініс тапқан. Цифрлық жүйедегі тілдің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтарын зерделеу цифрлық жүйедегі мемлекеттік тілдің жай-күйін анықтауға мүмкіндік береді. Ал қазіргі Қазақстанның тілдік жағдаятына қатысты мемлекетті цифрландыру барысында жаңадан пайда болған тілдік бірліктер анықталды. Мемлекетті цифрландыру бағдарламасы қазақ тіл білімінің жаңа бағытының бастауына — киберлингвистика саласының дамуына жол ашады деген болжам бар. Өйткені «Цифрлық Қазақстан» — мемлекеттің барлық саласын қамтитын өте ауқымды бағдарлама, сәйкесінше аталған бағдарламаны орындау барысында міндетті түрде жаңа тілдік қолданыстар, бірліктер пайда болады.

Digital Kazakhstan бағдарламасының 5 негізгі бағыты: экономика салаларын цифрландыру, цифрлық мемлекетке өту, инновациялық экожүйені құру, адами капиталды дамыту, цифрлық Жібек жолын іске асыру (egov.kz). Аталған бағыттардың атауының барлығы да — қазақ тіліндегі жаңа қолданыстар. Мұндағы «экономиканы цифрландыру», «цифрлық мемлекетке көшу», «цифрлық Жібек жолын іске асыру» деген тілдік жаңа қолданыстар — IT технологиялардың қарыштап дауына байланысты цифрлық жүйеге сай проекцияланған атаулар. «Kazakhstan» мемлекеттік бағдарламасының алдында бірнеше мемлекеттік порталдар халыққа онлайн қызмет көрсете бастады. Мемлекеттік порталдардың хронологиясы төмендегідей:

- 2006 ж. — ҚР «Электрондық Үкімет» порталы (egov.kz);
- 2010 ж. — Е-Сатып алулар;
- 2011 ж. — Е-Pay;
- 2012 ж. — Е-LICENSE;
- 2013 ж. — Бизнесі онлайн тіркеу;
- 2014 ж. — Е-Сот кабинеті;
- 2015 ж. — Е-Денсаулық сақтау; Е-Salyk;
- 2016 ж. — Ашық Үкімет.

Мысалы, e.gov.kz Қазақстан Республикасының Электрондық үкіметі порталын алып қарайық. Қазақстан Республикасының азаматы әлемнің кез келген жерінде интернет ресурсты пайдалана отырып, өзіне қажетті құжат, дерек, мәліметтерін электронды цифрлы қол қою арқылы ала алады. Яғни электронды қызмет көрсету ҚР Азаматы немесе Занды тұлға — Компьютер — ҚР Электрондық үкіметі үштік тетігі (механизм) арқылы жасалып отыр. ҚР Электрондық үкімет порталы іске қосылуына байланысты бірнеше жаңа сөздер: *электронды цифрлы қол қою, электрондық Үкімет, виртуалды кеңесші, электрондық өтініш, электрондық лицензиялау, ЭЦҚ алу немесе ұзарту, онлайн анықтама алу, электрондық үкіметтің мобильді қосымшасы* сияқты т.б. сөздер түрлі әлеуметтік топтың бәріне ортақ жаңа тілдік қолданыстар ретінде таныла бастады [12; 143]. EGov порталының пайдаланушылары бүгінгі күні 6 млн-нан астам адам болып табылады. Оның инфрақұрылымы арқылы 760 электрондық қызмет пен сервисті жүзеге асыруға болады. Жоғарыда көрсетілген мемлекеттік порталдардың барлығы да үш тілде: қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде бірдей онлайн қызмет көрсетеді.

Бағдарлама аясында пайда болған жаңа сөздер жасалу жолдарына қарай былайша топтастыруға болады:

1) тікелей аударма немесе қазақ тіліндегі әлеуетті сөздер арқылы жасалған жаңа сөздер — *«бір терезе», «ақылды» датчик, «ақылды фабрика», «ақылды қалалар», цифрлық кеніш, цифрлық кен орны, цифрлық басқару, цифрлық фабрика, интеллектуалды көлік жүйесі, автожолдарда жасанды интеллект енгізу, электрондық сауда алаңы, қағазсыз құжат айналымы, электрондық шот-фактура, виртуалды қойма, электрондық денсаулық сақтау, цифрлық бизнес, электрондық еңбек биржасы; цифрлық сауаттылық, цифрлық сауаттылықты арттыру, бұлттық есептеулер, базалық және кәсіби цифрлық дағдылар, ақпараттық қауіпсіздік, цифрлық Жібек жолы, кең жолақты интернет; тұлғаны қашықтықтан сәйкестендіру; цифрлық бизнес; цифрлық мемлекетке өту, экономиканы цифрландыру, Сергек*, т.б.

2) ағылшын тілінен тікелей енген жаңа қолданыстар — *E-Commerce, E-Agrotrade, Fulfillment-орталығы, онлайн және офлайн бизнес, Paper-free, e-Health, QR-код, Smart City, «Smart Astana», «Smart Almaty», «Smart Ontustyk», «Smart Aktobe», «Smart Karaganda», Hub, стартап-компаниялар, стартап-виза, блокчейн технология, хакафон, 4G, 5G; Big Data, технологиялық парк, вайп-шоп, байер*, т.б.

3) бір сыңары қазақша, екінші сыңары ағылшын тілінен тікелей енген гибрид сөздер — *стартап-мәдениет, IT-кәсіпкерлік, техкәсіпкерлік, венчурлық қаржыландыру, венчурлық жобалар, Big Data талдау, киберқауіпсіздік, интернет-дүкен, онлайн төлем, QR төлем*, т.б.

Көрсетілген мысалдарда цифрлық технологияның даму нәтижесінде қазақ тілінде тіркесе бермейтін сөздер тіркесіп, жаңа ұғым, атау пайда болып жатыр. *«Ақылды» қала, «ақылды» бағдаршам, «ақылды» есік, «ақылды» фабрика* сөздері күнделікті тұрмысты жеңілдететін құралдардың атауын білдіреді. Цифрлық дәуірге дейін қазақ тіліндегі *«ақылды»* сөзі ақыл-ой, сана-сезімге ие тіршілік иесіне, яғни адамға қатысты қолданылған. Қазіргі таңда бұл сөз жасанды интеллектінің түрлі өнімдеріне қатысты белсенді қолданыста. *Бұлттық есептеулер* — тікелей аударма арқылы жасалған жаңа сөз, IT-технологияның терминіне айналған атау. *Цифрлық Жібек жолы* — Ұлы Жібек жолының қазіргі заманауи виртуалды жүйеге сай проекцияланған нұсқасы. Ұлы Жібек жолы — Шығыс пен Батысты байланыстырған, дүниежүзі өркениетін тоғыстырып, адамзат қоғамының дамуына үлес қосқан тарихи даңғыл жол. *Цифрлық Жібек жолы* — бұл тарихи-мәдени атаудың виртуалды жүйеде жаңғырған түрі. *QR төлем* — халықтың тұрмыстық өмірін жеңілдеткен, қашықтан да төлем жасауға мүмкіндік беретін онлайн төлем түрі. Қазіргі таңда *QR-кодпен төлеу, QR-мен төлеймін* тіркестері актив қолданыста.

Қорытынды

Қазіргі таңда әлемде ІТ-технологияның қарқынды дамуы әсерінен халықтың әлеуметтік-материалдық қажеттілігін өтеуге байланысты сұраныстардың бәрі электрондық цифрлық форматқа ауысып жатыр. Бұл үдерісі халық өмірін, мемлекеттік қызметтерді айтарлықтай жеңілдетті, қаражат айналымы цифрланды, электронды ақша пайда болды. Әлемге кең таралған ІТ-технологияның жетістіктерінің барлығы тіл арқылы жүзеге асып отыр. Бұл фактор тілдің әлеуетінің жоғары екенін аңғартады. Қазақстанды цифрландыру аясында мемлекеттік тілдің дамуын, мемлекет пен халық арасындағы қызметі, әлеуеті мен мәртебесін зерттеу цифрлық форматқа енген мемлекеттік тілдің жаңа қырын, нұюанстарын анықтауға септігін тигізеді. Цифрлық дәуірдегі қазақ тілінің ерекшелігі — бұрын тіркесе бермейтін, қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесінде орын алмаған сөздер бір-бірімен тіркесіп, жаңа атау, жаңа ұғым беріп отыр. Бұл — бір жағынан тіл тазалығы, тіл мәдениетіне кереғар құбылыс болса, бір жағынан, қазақ тілінің иілгіштік қасиетін, қазақ тілінің әлеуетін көрсетеді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP19175847 гранттық қаржыландыру аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. — [Электрондық ресурс]. — Астана, 2017. — [adilet.zan.kz](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827) сайты. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
- 2 Сулейменова Э.Д. Словарь социолингвистических терминов / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова. — Алматы: Арман-ПВ, 2020. — 400 с.
- 3 Grosjean F. Life with Two Language: An Introduction to Bilingualism / F. Grosjean. — Harvard University Press, 1984. — 384 p.
- 4 Labov W. Principles of linguistic change / W. Labov. Malden: Wiley Blackwell, 2010. — 419 p.
- 5 The Bilingualism reader. Edited by Lee Wei. — New York: Routledge, 2000. — 592 p.
- 6 Сулейменова Э.Д. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии / Э.Д. Сулейменова, М.И. Акберди, Г. Койшыбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2016 — 184 с.
- 7 Хасанов Б.Х. Языки народов Казахстана: от молчания к стратегии развития / Б.Х. Хасанов. — Алматы: Арда, 2007.
- 8 Фазылжанова А.М. Қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік тілтанымдық негіздері: тілдік жағдаят және тәуекелдерді басқару: монография / А.М. Фазылжанова. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020. — 128 б.
- 9 De Lorme R.S. Mother tongue, Mother's touch: Kazakhstan government and school construction of identity and language planning metaphors. Ph.D. Dissertation / R.S. De Lorme. — Pennsylvania, USA, 1999. — 208 p.
- 10 Rivers W. Factors influencing attitudes towards language use among Kazakhstani university-level students. Ph.D. Dissertation / W. Rivers. — Bryn Mawr College, USA, 2003.
- 11 Демографиялық статистика. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/publications/79934/>.
- 12 Fazylzhanova A. The kazakh lexicon of the virtual communication / A. Fazylzhanova, A. Serikbayeva // Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. — 2019. — Vol. 4. — No. 380. — P. 141–146. 10.32014/2019.2518-1467.102

А.Д. Серікбаева

Влияние процесса цифрового Казахстана на казахский язык

В статье рассмотрено влияние процесса цифрового Казахстана на государственный казахский язык. Цель статьи — описать языковую ситуацию в Казахстане до цифрового Казахстана и определить влияние цифровой системы на казахский язык. Языковые единицы, собранные с государственных порталов, изучены в качестве исследовательских материалов. Авторами использованы общенаучные методы, такие как наблюдение, систематизация, анализ, а также лингвистические методы: описательный, сравнительный методы, анализ лингвистического материала. Кроме того, сбор первичной информации производился с веб-сайта e.gov.kz, то есть были собраны языковые единицы полевым методом (полевое исследование), затем они были обработаны, отсортированы и проведен их лингвистический анализ. Даны характеристики языковой ситуации в Казахстане в период до и после запуска программы Digital Kazakhstan; в связи с цифровизацией Казахстана выявлены лингвистические явления, языковые единицы, новые слова, имевшие место в социально-экономической, повседневной жизни носителей казахского языка. В процессе развития цифрового Казахстана лексический фонд казах-

ского языка пополнился новыми лингвистическими употреблениями, единицами. Установлено, что в условиях двуязычия или трехязычия в цифровом киберпространстве форма существования казахского языка была зафиксирована в цифровой системе. Изучение специфических особенностей и отличий языка в цифровой системе позволяет оценить состояние государственного языка в цифровой системе. Было высказано предположение, что государственная программа цифровизации положит начало новому направлению казахской лингвистики — развитию киберлингвистики.

Ключевые слова: цифровая система, цифровизация, государственный язык, казахский язык, языковые единицы, языковая ситуация, языковая среда.

A.D. Serikbayeva

Impact of the digital Kazakhstan process on the Kazakh language

The article examines the impact of the digital Kazakhstan process on the state Kazakh language. The purpose of the article is to describe the linguistic situation in Kazakhstan before the advent of Digital Kazakhstan and to determine the impact of the digital system on the Kazakh language. Language units collected from state portals are studied as research materials. The article uses general scientific methods such as observation, systematization, analysis, as well as linguistic methods: descriptive, comparative methods, analysis of linguistic material. As well as the collection of primary information: from the website e.gov.kz language units were collected by the field method (field research), the collected materials were processed, sorted and linguistic analysis was carried out. The characteristics of the language situation in Kazakhstan in the period before and after the launch of the Digital Kazakhstan program are given; in connection with the digitalization of Kazakhstan, linguistic phenomena, linguistic units, linguistic applications that took place in the socio-economic, everyday life of Kazakh speakers are revealed. In the process of development of digital Kazakhstan, the lexical fund of the Kazakh language has been replenished with new linguistic uses, units. It is established that in the conditions of bilingualism or trilingualism in digital cyberspace, the form of existence of the Kazakh language was fixed in the digital system. The study of the specific features and differences of the language in the digital system allows you to study the state of the state language in the digital system. It was suggested that the state digitalization program will mark the beginning of a new direction of Kazakh linguistics — the development of cyberlinguistics.

Keywords: digital system, digitalization, state language, Kazakh language, language units, language situation, language environment.

References

- 1 «Tsifrlyq Qazaqstan» Memleketik bagdarlamasy [State program “Digital Kazakhstan”]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> [in Kazakh].
- 2 Sulejmenova, E.D., Shajmerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., & Akanova, D.H. (2020). *Slovar sotsiolingvistikicheskikh terminov [Dictionary of Sociolinguistic terms]*. Almaty: Arman–PV [in Russian].
- 3 Grosjean, F. (1984). *Life with Two Language: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press. — 384 p.
- 4 Labov, W. (2010). *Principles of linguistic change*. Malden: Wiley Blackwell.
- 5 Lee Wei (Ed.). (2000). *The Bilingualism reader*. New York: Routledge. 592 p.
- 6 Sulejmenova, E.D., Akberdi, M.I., & Kojshybaeva, G. (2016). *Vybor yazyka i korreliatsii yazykovoi trnasmissii [Language selection and correlations of language transmission]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 7 Hasanov B.H. (2007). *Yazyki narodov Kazakhstana: ot molchaniia k strategii razvitiia [Languages of the peoples of Kazakhstan: from silence to development strategy]*. Almaty: Arda [in Russian].
- 8 Fazylzhanova, A.M. (2020). *Qazaq zhazuyn zhangyrtudyn aleumettik tiltanyndyq negizderi: tildik zhagdaiait zhane tauekelderdi basqaru [Social linguistic foundations of the modernization of the Kazakh script: language situation and risk management]*. Almaty [in Kazakh].
- 9 De Lorme, R.S. (1999). *Mother tongue, Mother’s touch: Kazakhstan government and school construction of identity and language planning metaphors. Ph.D. Dissertation*. Pennsylvania.
- 10 Rivers, W. (2003). *Factors influencing attitudes towards language use among Kazakhstani university-level students. Ph.D. Dissertation*. Bryn Mawr College, USA.
- 11 Demografiialyq statistika [Demographic statistics]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/publications/79934/> [in Kazakh].
- 12 Fazylzhanova, A., & Serikbayeva, A. (2019). The Kazakh lexicon of the virtual communication. *Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan*, 4(380), 141-146. 10.32014/2019.2518-1467.102.

С.Ж. Ергалиева^{*1}, Е.Б. Асанбаева¹, К.С. Ергалиев²¹Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан;²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан
(E-mail: samal17.12@mail.ru; www.eldana@mail.ru; ergaliev1976@mail.ru)

Аксиологические доминанты казахской лингвокультуры в текстопорождении виртуальных коммуникантов

В статье рассмотрены проблемы новых способов коммуникаций, которые привели к огромным изменениям в большинстве сфер жизни. Целью исследования является определение аксиологических доминант казахской лингвокультуры, с учетом параметров традиции и новаторства в текстопорождении виртуальных коммуникантов. Исследование ценностной национальной картины мира с использованием обыденной виртуальной коммуникации основано на взаимосвязи между виртуальной языковой личностью и текстовым материалом, содержащим аксиологический компонент. Данный компонент может быть выявлен с помощью анализа ключевых слов в текстах, которые представляют собой существенные элементы ценностной национальной картины мира и отражены в языковых конструкциях. Для изучения интернет-комментариев использованы методы сбора и контекстуального анализа материала, сравнительно-сопоставительные, описательные методы и метод количественного подсчета, а также элементы методик лингвокультурологического и лингвоаксиологического анализа текстов. Результаты исследования показали, что выделенные с текстов лингвокультурологические единицы, отражающие ценностные маркеры интернет-комментариев дали возможность выявить и обосновать следующие базовые параметры: 1) вербализованные мифологемы; 2) фразеологические и паремиологические единицы; 3) поэтическая черта интернет-комментариев; 4) национально-специфические единицы; 5) бата — национальная особенность. Данные параметры являются базовыми показателями аксиологических доминант.

Ключевые слова: аксиологические доминанты, интернет-комментарий, ценностный, виртуальное пространство, лингвокультурологические единицы.

Введение

Стремительное развитие Интернета в последние десятилетия оказало огромное влияние на все сферы жизнедеятельности современного общества, изменив его сознание и образ жизни. Помимо возможности получения необходимой информации, он обеспечивает моментальную и успешную коммуникацию. Коммуникация в виртуальном пространстве Интернет-сети — вызов обществу XXI века. Она требует глубокого научного анализа на стихийно возникшее явление современности. Виртуальная коммуникация в Интернете легко стимулирует молодое поколение и предоставляет широкие возможности для информационной и коммуникативной активности, что делает ее основной коммуникативной площадкой в современном обществе.

Научная новизна исследования заключается в лингвоаксиологическом осмыслении потенциала текстов повседневного виртуального коммуникативного пространства; выявлении лингвоаксиологических факторов, позволяющих определить доминанты лингвокультурологических особенностей на уровне текстопорождения; разработке методики лингвокультурологического и аксиологического анализа текстов, которая способствует реконструированию параметров аксиологической доминанты в традициях и новаторствах, основы которой составляют ценностные маркеры и создании ценностной картины мира.

Литературный обзор

В течение последних десятилетий коммуникативная лингвистика и другие лингвистические направления проявляют огромный интерес к обыденной природе функционирования языка, к коммуникации повседневности. Исследователь Г.М. Ярмаркина [1], подтверждая актуальность своей работы, отмечает, что «обыденная риторика в настоящее время представляется еще недостаточно изученной с точки зрения соответствия реальной картины общения нормам, предпочтениям и предписаниям, выработанным в практике русской речевой культуры» [2; 2].

* Автор-корреспондент. E-mail: samal17.12@mail.ru

В современной лингвистике исследователи уделяют особое внимание изучению повседневного функционирования языка. Это способствует развитию исследований различных дискурсивных областей и соответствующих им жанров. К примеру, рассматриваются дискурс моды, дискурс межличностного общения, такие как объяснения в контексте любви, поздравления, комплименты, семейные и общественные переговоры, а также дискурс в области спорта и интернет-дискурс в различных форматах, таких как интернет-комментарии, чаты и форумы. Поскольку данные форматы коммуникации занимают значимое место в повседневной рутине сегодняшнего человека они, соответственно, требуют глубокого лингвистического исследования. Именно поэтому в реферируемой работе наше внимание сфокусировано на изучении материала повседневного языка — в этом заключается актуальность настоящего исследования, предметом которого является «система языковых / речевых средств, цели и способы их использования в политическом дискурсе, понимаемом как коммуникация / общение в ситуациях, принадлежащих сфере политического» [2; 236].

Значимость работы заключается в том, что полученные результаты, точнее, определение аксиологических доминант казахской и англоязычной лингвокультуры, с учетом параметров традиции и новаторства в текстопорождении витуальных коммуникантов, дает возможность обобщить и внести вклад в современную международную науку. За рубежом данное направление развивается активно, например, это можно увидеть в следующих работах зарубежных исследователей в области лингвистики и лингводидактики.

С появлением Интернета появились и социальные структуры (веб-платформы и аналогичные платформы, такие как сайты социальных сетей, новостные веб-сайты, веб-сайты Интернет-магазинов, блоги и т. Д.). «They are not only described, but, by manipulating data, social structures can also be constituted and modified» [3–5].

Исследование ученых M. Metz, S. Kruike-meier, S. Lecheler [6] показывает, что использование более эмоционального и личного стиля является полезным инструментом для управления впечатлением политиков. Публикация эмоционального и частного контента оказывает положительное влияние на вовлечение аудитории, предусматривая спрос аудитории на более интимные и эмоциональные впечатления от публичных деятелей в Интернете.

Corinna Di Gennaro и William H. Dutton считают, что «Internet plays an important role in reconfiguring the social networks of many users» [7; 591], кроме того, Интернет является не только информационной средой, но также и пространством создания онлайн-дружбы. Динамика онлайн-дружбы в большей степени зависит от индивидуальных цифровых выборов, сделанных пользователями в Интернете, чем от какого-либо механистического социального или технологического детерминизма.

Исследователи Н.Д. Голев и А.В. Шанина в своей статье рассматривают концептуальный анализ фреймов, представляющих в сетевой коммуникации идеологизированных интернет-сайтов. С методологической точки зрения в данной работе авторы синтезируют «как традиционные лексико-семантические и статистические подходы к анализу речевого воплощения понятий (например, контент-анализ), так и когнитивно-дискурсивные методы фреймового анализа, позволяющие моделировать обыденную политическую картину мира» [8; 183].

Интернет-комментарий — вторичный текст, который образуется с помощью деривационного процесса и представляет собой воплощение исходного текста. Очевидно, что интернет-комментарий претерпевает мутационный процесс, что приводит к изменению внутренней формы текста, его функциональной направленности. В данном случае «вторичный текст» представляется как «текст, созданный на основе другого текста, начиная с заглавия и заканчивая разного рода переводами и переложениями текста» [9; 70]. В ходе анализа деривационно-мотивационного процесса текста наше внимание, прежде всего, фокусируется на базовом тексте, воспроизводящемся целиком или покомпонентно. При этом «любой вторичный текст содержит в себе элемент инновационности, хотя теоретически ее степень может быть и нулевой» [9; 149]. В процессе реализации деривационно-мотивационного анализа послание проходит через внутреннее осмысление, перерождаясь, приобретая новый контент и облик. В данном процессе ключевые слова сохраняются и варьируются, а содержание исходного текста частично не утрачивается.

Интернет-комментарии способны включать богатое разнообразие культурологически значимых компонентов, отражающих свойства ценностных установок сообщества. Это находит свое воплощение в актуализации ряда мифологических, фольклорных и обрядовых значений лексических единиц, которые моделируют проявления национального сознания.

Закрепляясь в фактах языка, ценностные нормы отражают культуру человеческого поведения языковой личности. Создавая мифы на ранних этапах развития сообщества для того, чтобы понять мир и порядок в нем, а также вдохновляясь созданием поэзии, мудрых высказываний, легенд, которые базируются на исторических событиях, и, впоследствии, песнях, восхваляющих воинскую доблесть и разнообразные аспекты человеческих отношений, включая взаимную или несчастную любовь, каждая лингвокультура развивает свой национальный фольклор. В результате этого строится основа для формирования национальной культуры и национального мировоззрения.

Объект исследования — казахстанские интернет-комментарии, являющиеся одним из наиболее известных жанров интернет-коммуникации.

Целью проекта является выявить ценностные маркеры в виртуальном коммуникативном пространстве и определить аксиологические доминанты казахской лингвокультуры, с учётом параметров традиции и новаторства в текстопорождении виртуальных коммуникантов.

Материал и методы исследования. В качестве материала исследования были выбраны тексты казахстанских интернет-комментариев, которые были оставлены к исходным текстам, размещенным на новостном портале Ақ Жайық [10]. Для лингвистического анализа были выбраны исходные тексты, которые имели большое количество комментариев на 2022–2023 гг. Метод сплошной выборки был использован нами для сбора и последующего анализа ста текстов казахстанских интернет-комментариев. В ходе анализа интернет-комментариев, особое внимание было уделено лингвокультурным компонентам, которые отражают ценностные маркеры виртуального коммуникативного пространства. Этот анализ был проведен с целью выявления доминирующих аксиологических элементов в казахской лингвокультуре. Материал обыденной виртуальной коммуникации способствовал выявлению ценностной национальной картины мира в лингвокультурологическом и лингвоаксиологическом аспектах, что обусловлено взаимосвязью виртуальной языковой личности и текста с аксиологическим компонентом, определяющемся путем выбора с текстов ключевых слов. Ключевые слова являются элементами ценностной национальной картины мира, образующимися путем языковых единиц.

Выделенные из текстов лингвокультурологические единицы, отражающие ценностные маркеры интернет-комментариев виртуальных коммуникантов, были разделены по следующим параметрам: 1) вербализованные мифологемы интернет-комментариев; 2) фразеологические и паремиологические единицы интернет-комментариев; 3) поэтическая черта интернет-комментариев; 4) национально-специфические единицы интернет-комментариев; 5) бата — национальная особенность Интернет-комментариев. Данные параметры, являющиеся базовыми показателями аксиологических доминант казахской культуры, имплицитно её ценностную основу.

С помощью метода количественного и качественного подсчета данных текстов Интернет-комментариев были определены процентные соотношения параметров лингвокультурологических единиц и выявлены ценностные особенности каждой лингвокультуры, что способствовало определению уровня аксиологических доминант. Результаты исследования количественного и качественного подсчета данных описываются в следующих таблицах и диаграммах в разделе «Результаты».

Результаты и их обсуждение

Важным ключевым материалом для лингвистического анализа являются исходные тексты и оставленные к ним комментарии в виртуальном пространстве. Интернет-комментарий — это реплика публичного разговора, выражающая внутренний настрой и установку как автора исходного текста, так и автора комментария в Интернете.

Для исследования были выбраны наиболее комментируемые статьи. В ходе выборки материала для анализа мы выбрали 100 текстов интернет-комментариев и, с помощью методики количественной и качественной обработки данных, полученные результаты были представлены в следующей таблице (см. табл.).

Т а б л и ц а

Параметры ценностного маркера казахстанских интернет-комментариев

Вербализованные мифологемы	Фразеологические и паремиологические единицы	Поэтическая природа	Национально-специфические единицы (реалий)	Бата — национальная особенность
9	25	8	12	5

Результаты исследования были обоснованы и доказаны на основе лингвистического анализа текстов интернет-комментариев. Приведем ряд примеров, относящихся к данным параметрам текстопорождения.

1. *Вербализованные мифологемы* интернет-комментариев. Мифологичность речи интернет-комментаторов заключается, в первую очередь, в стремлении повлиять на публику, оставить в памяти аудитории значимую суть внушаемого содержания, которая занимает приоритетную позицию в сознании адресатов.

Гость Альнур

«Ия дұрыс айтасыз, Бергей жерлесімізге ҰЛТ БАТЫРЫ атағын беру керек, еліміздегі шіріген жүйені жалғыз өзі мировой масштабта шайқалтты, енді ол азамат елге, Махамбетіше айтқанда, «ақырып теңдік сұрайды» деп сенеміз» [11] (Да, вы правы, нашему земляку Бергею надо присвоить звание НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ, он единолично раскачал прогнившую систему в нашей «стране в мировом масштабе, и мы верим, что он «наконец-то попросит равноправия» для страны, как говорит Махамбет» [11]). «В приведенном выше комментарии авторское отношение к ситуации выражено одной строчкой песни поэта-акына Махамбета Утемисова, известного представителя казахской поэзии первой половины XIX века. Махамбет Утемисов был другом и соратником Исатая Тайманова, руководителя восстания казахов в Западном Казахстане в 1836–1838 годах. До начала восстания Утемисов был придворным поэтом при ставке Жангир-Керей-хана» [12]. Гость Альнур ссылается на последнюю строчку песни «Бағаналы терек». Высказывание *Гостя Альнура* представляет собой призыв, лозунг, который призван вдохновить весь казахский народ на поднятие патриотического духа и стимулировать решительные действия в описанной ситуации. Комментатор не случайно обращается к песне великого полководца, поскольку тот занимает легендарную позицию в истории народа и в их сознании. Таким образом, устанавливаемая стереотипность взаимосвязи социума и личности активного политика находит свою легитимацию на уровне фоновых знаний, имеющихся у говорящего.

2. *Фразеологические и паремиологические единицы* интернет-комментариев. Фразеологические и паремиологические единицы в языке являются важным лингвокультурным компонентом. Они обогащены национальным духом, народной мудростью, стереотипами, имеющими ключевое значение в отражении лингвокультуры народа посредством языкового воплощения. Фразеология включает в себя такие языковые компоненты, как «идиомы, коллокации, паремии, крылатые единицы. Это позволяет, с одной стороны, говорить о фразеологическом уровне языка, а с другой стороны — «о фразеологии как родовом наименовании для главных её разделов: собственно фразеологии (идиоматике), паремиологии (паремике), крылатологии (крылатике)» [13; 7].

Веагон

Адайларга показуха уйымдастырады. Артистерди, спортсмендерди, блогерлер мен жергиликті жалпылдақ шал кемпірлерди жинап құлақтарыңа алтын сырға деп теуіп жібереді... [13] (Организует шоу для Адайцев. Они собирают актеров, спортсменов, блогеров, простых местных дедушек и старушек, надевая им на уши золотые серьги, могут обмануть...). В высказывании комментатора под ником *Веагон* содержится фразеологизм *құлақтарыңа алтын сырға*, который возник из комментирования политического вопроса «*Едилов: «Что принесет Ногаев Мангыстау?»*». Как мы видим, фразеологизм, в большей степени, выражает смысл «*обманывать, вешать лапшу на уши, намеренно вводить в заблуждение, вскружить голову*» и т.д.

Историческое происхождение этого фразеологизма заключается в том, что молодой парень обращался к невестке девушки с просьбой: «*Құлағыңызға алтын сырға, қалқатайды ауыл сыртына алып шығыңызшы*» (надень золотую серьгу в ухо, а ее приведи за предел села), и при этом держал в руке сережку или деньги в качестве выкупа за свою просьбу. В итоге, значение фразеологизма — *выслушать его просьбу, исполнить его желание*.

3. *Поэтическая черта* интернет-комментариев. Интернет предоставляет возможность развивать поэтический дискурс, в рамках которого любой пользователь сети может выступать в роли автора текстов. В виртуальном пространстве Интернета читатели способны практически мгновенно найти стихотворения по разнообразным тематикам, а также множество других текстов, сходных по структуре и содержанию. Эти поэтические материалы представлены как в ритмически корректном формате, так и в менее структурированной и неритмической форме. Большинство комментаторов публикует поэтические тексты, являющиеся не их собственными произведениями, а частично или полностью цитируемыми из других источников, например, из популярных песен, поэм великих народных по-

этов, акынов. Выбор такой тактики зависит от темперамента, ментальности, ценностей конкретной языковой личности.

Елена:

*И вот настал великий день,
Мне дали в руки бюллетень,
Беру и ставлю крестик — э-э-х,
Я голосую против всех! [14].*

Комментарий автора под ником *Елена* к статье «Парламентские выборы в Атырау. Онлайн» выполнен в ритмичной стихотворной форме. Она описывает процесс проведения выборов и озвучивает свое отрицательное решение. В своем четырехстрочном тексте автор смог сжато интерпретировать свою политическую установку, что показывает ее в качестве креативной, литературно одаренной личности.

4. *Национально-специфические единицы* интернет-комментариев. В лексике любого языка существуют слова с уникальными национально-культурными особенностями. Эти слова выражают значения и концепты, которые присущи и понимаемы только в контексте конкретной культуры и нации, и они могут отсутствовать в лексиконе другого народа или языка. Рассмотрим тексты интернет-комментариев, в которых *содержатся* национально-специфические слова, отражающие ценности казахстанской виртуальной личности.

Samuel_Langhorne_Clemens: «*Ты поучи свою жену баурсаки жарить, технарь хренов! Фантастики начитался поди про ядерные ракетные двигатели)*» [15]. Комментарий под ником *Samuel_Langhorne_Clemens* унижает своего собеседника, требуя не умничать по данному случаю. Вторичный текст, то есть комментарий, является ответом на предыдущий текст собеседника, «*Ты поучи свою жену баурсаки жарить*» [15]. Очевидно, что, в тексте комментария используется лингвокультурологически маркированное слово *баурсак*, обозначающее национальную еду казахского народа. Общеизвестно, что баурсак — ценность казахского народа, который встречается всегда на богатом дастархане, любое мероприятие начинается с подготовки этого национального мучного лакомства. В данном случае не было исключением, что баурсак является ценностным маркером в текстовом рождении Интернет-комментария.

5. Бата — это национальная особенность казахской виртуальной языковой личности. Характерной чертой казахского народа в порождении текста является бата — пожелание, напутствие и благословение. Издавна и по сегодняшний день казахский народ верит, что благодаря добрым и искренним благословениям праведного человека или аксакала можно осуществить свои желания и планы. Бата считается священным. Благословение произносится как при начале нового дела, так и при благополучном завершении начатого. Комментарий с никнеймом *Рахим* оставил еще один комментарий к этому тексту: «*Дұрыс айтасыз, әрбір ісіміз оңға басып, ел игілігіне жарасын. Елбасының сапары жемісті болсын*» [15]. (Правильно говорите, пусть каждое начало будет правильным, во благо страны. Пусть поездка Главы государства будет благотворной). Вновь *Рахим* создает свой текст в форме бата, то есть позитивно желает хорошего. С помощью ключевых слов он поддерживает Президента и его политико-экономические действия. Языковая личность *Рахим* желает продуцировать комментарий в форме пожелания, такая форма текстообразования часто встречается в текстах казахстанских интернет-комментаторов.

Заключение

В рамках лингвокультурологического и лингвоперсонологического анализа вторичных текстов, то есть интернет-комментариев, была выявлена национальная ценностная картина мира как в казахской, так и в англоязычной лингвокультуре. Реконструкция национальной ценностной картины мира производилась на основе текстов, в которых присутствовали мифологические элементы, национально-специфические слова (реалии), фразеологизмы, пословицы и поговорки. Кроме того, были созданы тексты в форме пожеланий, схожие с национальным ритуалом «бата». Эти особенности текстов подчеркивают специфику авторского мировоззрения и позволяют комментаторам выражать свою оценку событиям в современном виртуальном пространстве, используя народную мудрость.

Статья выполнена при поддержке гранта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, проект AP13068417 «Аксиологические доминанты казахской лингвокультуры: традиции и новаторство (на материале повседневной виртуальной коммуникации)».

Список литературы

- 1 Ярмаркина Г.М. Обыденная риторика: просьба, приказ, предложение, убеждение, уговоры и способы их выражения в русской разговорной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Г.М. Ярмаркина. — Саратов, 2001. — 28 с.
- 2 Кушнир О.Н. К вопросу об объекте и предмете политической лингвистики и политической лингвокультурологии / О.Н. Кушнир // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. Языкознание. — 2010. — № 2 (12). — С. 235–241.
- 3 Krämer B. Social Ontologies Online: The Representation of Social Structures on the Internet [Electronic resource] / B. Krämer, J. Conrad // Social Media + Society. — Vol. 3. — 2017. — Access mode: <https://doi.org/10.1177/2056305117693648>.
- 4 Sweetser K.D. Stealth soapboxes: political information efficacy, cynicism and uses of celebrity weblogs among readers [Electronic resource] / K.D. Sweetser, L.L. Kaid // New Media & Society. — 2008. — Vol. 10, 1. — P. 67–91. — Retrieved from: DOI: 10.1177/1461444807085322.
- 5 Jacob M.L. Expanding pragmatics: Values, goals, ranking, and internet adaptability. Approaches to Internet Pragmatics: Theory and practice / M.L. Jacob // Journal of Language and Politics. — Special issues 2(39). — 2021. ISSN 0922-842X. DOI: <https://doi.org/10.1075/pbns>.
- 6 Metz M. Personalization of politics on Facebook: examining the content and effects of professional, emotional and private self-personalization / M. Metz, S. Kruijemeier, S. Lecheler // Information, Communication & Society. — 2020. — 23(10). — P. 1481–1498. DOI: 10.1080/1369118X.2019.1581244.
- 7 Gennaro C. Reconfiguring Friendships: Social Relationships and the Internet / C. Gennaro, W.H. Dutton // Information, Communication and Society. — 2007. — 10(5). — P. 591–618. DOI: 10.1080/13691180701657949.
- 8 Голев Н.Д. Обыденный политический дискурс на сайтах Рунета с фашистским и антифашистским содержанием (сопоставительное лингвистическое исследование) / Н.Д. Голев, А.В. Шанина // Политическая лингвистика. — № 2 (44). — Екатеринбург, 2013. — С. 178–185.
- 9 Мельник Н.В. Русский комментарий в лингвоперсоналогическом аспекте / Н.В. Мельник, И.В. Савельева // Языки в диалоге культур к 70-летию профессора М.Дж. Тагаева. — Бишкек, 2017. — С. 94–99.
- 10 Сайт журнала «Ақ жайық». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azh.kz/ru>.
- 11 Бергей Рыскалиев и Макс Бокаев попали в отчёт Госдепа США. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azh.kz/ru/news/view/75559>.
- 12 Сайт журнала «Википедия». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 13 Едилов: Что принесет Ногаев Мангыстау? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azh.kz/ru/news/view/79126>.
- 14 Ломакина О.В. Тувинская паремиология: лингвокультурологический и лингвоаксиологический потенциал / О.В. Ломакина // Новые исследования Тувы. — 2022. — № 1. — С. 6–16.
- 15 Парламентские выборы в Атырау. Онлайн. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://azh.kz/ru/news/view/73544>

С.Ж. Ергалиева, Е.Б. Асанбаева, Қ.С. Ергалиев

Виртуалды коммуниканттар мәтін сөзжасамындағы қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттары

Мақалада өмірдің көптеген салаларында жаһандық өзгерістерге әкелген коммуникацияның жаңа әдістерінің мәселелері қарастырылған. Зерттеу мақсаты — виртуалды коммуниканттардың мәтін сөзжасамындағы дәстүр мен жаңашылдық параметрлерін ескере отырып, қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттарын анықтау. Қарапайым виртуалды дискурс материалындағы әлемнің ұлттық құндылық бейнесін зерттеу виртуалды тілдік тұлға мен мәтіннің аксиологиялық деңгейімен (компонентімен) өзара әрекеттесуге негізделеді, ол мәтіндерде тілдік құралдардың көмегімен вербалданған әлемнің ұлттық құндылық бейнесінің элементтері болып табылатын кілт сөздерді оқшаулау арқылы анықталады. Интернет-түсіндірмелерді зерттеу үшін материалды жинау және контекстік талдау әдістері, салыстырмалы-салғастырмалы, сипаттау және сандық есептеу әдістері, сондай-ақ мәтіндерді лингвомәдени және лингвоаксиологиялық талдау әдістерінің элементтері қолданылды. Зерттеу нәтижелері интернеттегі түсініктемелердің құндылық маркерлерін көрсететін мәтіндерден бөлінген лингвомәдени бірліктер келесі негізгі параметрлерді анықтауға және негіздеуге мүмкіндік бергенін көрсетті. Атап айтсақ: 1) ауызша мифологемалар, 2) фразеологиялық және паремиологиялық бірліктер, 3) интернет-түсініктемелердің поэтикалық ерекшелігі, 4) ұлттық-ерекшелік бірліктер, 5) бата — ұлттық ерекшелік. Бұл параметрлер аксиологиялық доминанттардың негізгі көрсеткіштері болып табылады.

Кілт сөздер: аксиологиялық доминанттар, интернет-түсіндірмелер, құндылық, виртуалды кеңістік, лингвомәдени бірліктер.

S.Zh. Yergaliyeva, Y.B. Asanbayeva, K.S. Yergaliyev
**Axiological dominants of the Kazakh linguoculture
in the text generation of virtual communicants**

This article examines the problems of new methods of communication, which have led to global changes in most areas of life. The aim of the study is to determine the axiological dominants of the Kazakh linguoculture, taking into account the parameters of tradition and innovation in the text generation of virtual communicants. The study of the national value picture of the world based on the material of everyday virtual discourse is justified by the interaction of a virtual linguistic personality and a text with an axiological level (component), which is determined by isolating keywords in texts that are elements of the national value picture of the world, verbalized using the means of language. To study Internet comments, methods of collecting and contextual analysis of material, comparative, descriptive methods and the method of quantitative calculation, as well as elements of methods of linguoculturological and linguoaxiological analysis of texts were used. The results of the study showed that the linguistic and cultural units selected from the texts, reflecting the value markers of Internet comments, made it possible to identify and justify the following basic parameters: 1) verbalized mythologems, 2) phraseological and paremiological units, 3) poetic feature of Internet comments, 4) national-specific units, 5) bata — national feature. These parameters are the basic indicators of axiological dominants.

Keywords: axiological dominants, internet commentary, value, virtual space, linguistic and cultural units.

References

- 1 Yarmarkina, G.M. (2001). Obydennaia ritorika: prosba, prikaz, predlozhenie, ubezhdenie, ugovory i sposoby ikh vyrazheniia v russkoi razgovornoj rechi [Ordinary rhetoric: request, order, suggestion, persuasion and ways of expressing them in Russian colloquial speech]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- 2 Kushnir, O.N. (2010). K voprosu ob obekte i predmete politicheskoi lingvistiki i politicheskoi lingvokulturologii [To the question of the object and subject of political linguistics and political linguoculturology]. *Bulletin of Volgograd State University. Series Linguistics*, 2(12), 235–241 [in Russian].
- 3 Krämer, B., & Conrad, J. (2017). Social Ontologies Online: The Representation of Social Structures on the Internet. *Social Media + Society*, Vol. 3. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/2056305117693648>.
- 4 Sweetser, K.D., & Kaid, L.L. (2008). Stealth soapboxes: political information efficacy, cynicism and uses of celebrity weblogs among readers. *New Media & Society*, Vol. 10, 1, 67–91.
- 5 Jacob, M.L. (2021). Expanding pragmatics: Values, goals, ranking, and internet adaptability. Approaches to Internet Pragmatics: Theory and practice. *Journal of Language and Politics*. — *Special issues*, 2(39).
- 6 Metz, M., Kruikemeier, S., & Lecheler, S. (2020). Personalization of politics on Facebook: examining the content and effects of professional, emotional and private self-personalization. *Information, Communication & Society*, 23(10), 1481–1498.
- 7 Gennaro, C., & Dutton, W.H. (2007). Reconfiguring Friendships: Social Relationships and the Internet. *Information, Communication and Society*, 10(5), 591–618.
- 8 Golev, N.D., & Shanina, A.V. (2013). Obydennyi politicheskii diskurs na saitakh Runeta s fashistskim i antifashistskim soderzhaniiem (sopostavitel'noe lingvisticheskoe issledovanie) [Ordinary Political Discourse on Runet Websites with Fascist and Anti-Fascist Content (Comparative Linguistic Research)]. *Political Linguistics*. Yekaterinburg [in Russian].
- 9 Melnik, N.V., & Savelyeva, I.V. (2017). Russkii kommentarii v lingvopersonologicheskoi aspekte [Russian commentary in the linguopersonological aspect]. *Languages in the dialogue of cultures to the 70th anniversary of Professor M.J. Tagaev*. Bishkek, 34–99 [in Russian].
- 10 Sait zhurnal «Aq zhaiyq» [Site of journal «Ak Zhaiyq»]. Retrieved from <https://azh.kz/ru> [in Russian].
- 11 Bergei Ryskaliev i Maks Bokaev popali v otchet Gosdepa SShA [Bergei Ryskaliev and Max Bokaev were included in the US State Department report]. Retrieved from <https://azh.kz/ru/news/view/75559> [in Russian].
- 12 Sait zhurnal «Wikipediia» [Site of journal «Wikipedia»]. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki> [in Russian].
- 13 Edilov: Chto prineset Nogaev Mangystau? [Edilov: What will Nogaev bring to Mangystau?]. Retrieved from <https://azh.kz/ru/news/view/79126> [in Russian].
- 14 Lomakina, O.V. (2022). Tuvinskaia paremiologiya: lingvokulturologicheskii i lingvoaksiologicheskii potentsial [Tuvan paremiology: linguo-cultural and linguo-axiological potential]. *Novye issledovaniia Tuva — New studies of Tuva*, 1, 6–16 [in Russian].
- 15 Parliamentary elections in Atyrau. Online [Parliamentary elections in Atyrau. Online]. Retrieved from <https://azh.kz/ru/news/view/73544>.

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

DOI 10.31489/2023Ph4/137-150

УДК 82.091

А. Мустояпова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: mustoyanova2017@gmail.com)*

Модернизм в казахской и японской литературах: опыт сравнительного анализа

В статье осуществлен сопоставительный анализ истории развития модернистского романа в казахской и японской литературах. Своеобразие процесса развития модернизма в обеих странах был обусловлен состоянием и определенным этапом развития их национальных литератур в последней трети XIX века, знакомством с западной культурой, а также историческими событиями: начало эпохи модерна, трансформация традиционного образа жизни и уклада, процессы колонизации, войны и др. Таким образом, автор акцентирует внимание на историческом контексте и условиях формирования модернистской литературы в Казахстане и Японии. Значимость данной темы обусловлена тем обстоятельством, что проблема развития казахской модернистской литературы, которая была искусственно прервана в 1930-е годы, до сих пор остается не до конца исследованной. Кроме того, сравнительный анализ развития модернизма в казахской и японской литературах позволяет более четко увидеть зависимость развития литературного процесса от политического режима, социальных условий, цензуры.

Ключевые слова: модернизм, модернистский роман, казахская литература, японская литература, XX век, цензура, литературная борьба, колониализм.

Введение

В статье рассмотрен исторический контекст формирования казахского модернистского романа, обусловленного эпохой модерна, дан сравнительный анализ с развитием модернистских тенденций в японской литературе.

Актуальность работы определяется значимостью проблемы историко-литературного развития казахского романа XX века, когда казахские писатели осваивали европейские литературные традиции. Одной из причин этого является уничтожение в 1930-е годы творческого наследия репрессированных казахских писателей и поэтов.

Методы исследования

В статье использованы историко-типологический и компаративистский подходы, а также контекстуальный анализ, которые дали возможность продемонстрировать влияние исторических событий на развитие и состояние литературного процесса, а также обусловленность литературы от политической конъюнктуры. Кроме того, применен системный подход, обеспечивающий рассмотрение явлений в их целостности, что способствует выявлению разнообразных связей множества составляющих, раскрывающих обозначенную научную проблему.

* Автор-корреспондент. E-mail: mustoyanova2017@gmail.com

Материал исследования

Материалом исследования стала литературная ситуация в переломные моменты истории Казахстана и Японии. Основанием для сравнения развития модернистской литературы этих двух далеких друг от друга страны послужил тот факт, что примерно в один исторический период они совершили значимый рывок от прежнего патриархального состояния к модерну, причем этот процесс одинаково сопровождался влиянием западной культуры, процессом модернизации многих сфер жизни. Кроме того, на литературную ситуацию повлияли активная фаза колонизация Казахстана и, напротив, экспансия Японии в Китай и Корею, а также такие катаклизмы, как войны, революции, которые происходили в достаточно краткий период. Безусловно, начинаясь во многом одинаково, в дальнейшем историко-литературный контекст в этих странах имел специфические черты, что обусловило разные пути и результаты в развитии казахской и японской модернистской литературы.

В последней трети XIX века Япония и Казахстан оказываются вовлечены в мировые процессы, что обусловило распространение в них модернизационных проектов эпохи модерна. Они затронули не только политическое устройство, социальную трансформацию, смену идентичности, но и развитие культуры, в частности, литературы. В Японии эти процессы были запущены «открытием» страны в 1868 году (в начале эпохи Мэйдзи), а в Казахстане — активной фазой русской колонизации страны.

На рубеже XIX–XX веков молодые люди как в Японии, так и в Казахстане начинали получать европейское образование. Они становились проводниками европейской культуры и образования и выступали сторонниками модернизации своих стран. Следует отметить, что до этого периода и казахская, и японская литературы развивались и были представлены исключительно в национальных формах и жанрах: дастан, эпос-жыр, эпические и лиро-эпические поэмы, айтыс, толгау, арнау в Казахстане; и моногатари, танка, хокку и жанры национальных театров Кабуки, Бунраку, Но, Кёген в Японии.

В Японии уже в последней трети XIX века наблюдается мода и подражания европейской литературе, в большей степени, натурализм. В этот период появляются переводы западноевропейской литературы на японский язык и осуществляются переводы европейских, восточных и русских авторов на казахский язык (И. Алтынсарин, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, М. Жумабаев и другие).

В начале XX века появляются оригинальные произведения японских и казахских писателей, чьи приемы были обогащены завоеваниями мировой литературы. Важным представляется тот факт, что происходит освоение новых жанров форм и создаются их национальные образцы. Так, Цубоути Сёё создает современную драму «Пилигрим» (1916), а Ж. Аймауытов в 1916–1917 годах пишет первые казахские драмы: «Рабиға», «Жебір болыс», «Қанапия–Шәрбану».

Японские и казахские осваивают жанры европейской литературы. В 1910 году М. Дулатов издает первый современный казахский роман «Бакытсыз Жамал». Роман был новаторским не только по форме, но и по содержанию, так как был посвящен проблеме женского неравноправия. Симптоматично, что в Японии новые романы также нередко были посвящены судьбе женщины, что становилось свидетельством модернизирующегося общества, отхода от патриархальных традиций. Это, например, во многом утопический роман Судо Нансуи «Дамы нового типа» (1887), в котором автор создает образ, как ему представляется, будущей эмансипированной японской женщины, борющейся за свои права. Важным представляется роман Арисима Такэо «Женщина» (1 часть была опубликована в 1911–1913 годах, заключительная — в 1919 году), в котором показаны перемены, уже произошедшие в самооценке и поведении японской женщины в 1910-е годы. Проблему женской эмансипации поднимает Кикиути Кан в романе «Портрет дамы с жемчугами» (1921) и Дзюнъитиро Танидаки в романе «Любовь глупца» (1924).

Трансформации подвергаются и поэтические формы. В японской поэзии происходит отход от традиционных форм (танка, хокку) и создается новый тип поэзии, основанный на принципах европейской традиции. Так, в Японии в 1882 г. выходит в свет сборник «Антология нового стиля», авторы которого Тояма Масакадзу, Ятабэ Рёкити, Иноуэ Тэцудзиро создавали так называемые «длинные стихотворения». Влияние европейской поэзии нашло отражение и в подборе тематики стихотворений.

В казахской поэзии начала XX века также наблюдается активное освоение приемов, жанров европейской поэзии. Так, например, в 1912 году был опубликован первый сборник стихотворений Магжана Жумабаева «Шолпан». Эта книга продемонстрировала, что в казахской литературе появился талантливый поэт новой формации, пишущий в русле современной европейской литературы. Как

показало время, он стал основателем новой казахской поэзии, привнес в нее сильное лирическое начало, поэтику символизма, экзистенциальные мотивы, разнообразив жанровые формы. Знание европейской литературы и переводы отдельных авторов на казахский язык позволили М. Жумабаеву освоить новые стили, жанры и формы стиха. Именно он создал первые казахские поэмы в европейском стиле «Қойлыбайдың қобызы», «Қорқыт» и др.

Модернизационные литературные процессы в Японии сопровождались борьбой, противостоянием разных школ: традиционалистов, апологетов натуралистической школы, эпигонов европейской литературы, неореалистов, позже — представителей модернистской, пролетарской и милитаристской литератур.

История развития казахской литературы первой трети XX века характеризуется не только мощным влиянием европейской литературы, собственно литературной борьбой, но и состоянием колониальной зависимости, в которой находился Казахстан. Эпоха модерна, принесенная в Казахстан колонизацией и продолженная советской властью, обусловила предпосылки появления принципиальной новой казахской литературы. Эта литература отвечала новым историческим обстоятельствам, вызовам нового времени, новому мироощущению человека. Безусловно, рассмотрение литературного процесса в контексте начавшейся в Степи эпохи модерна позволяет увидеть казахскую литературу в потоке общемировых тенденций в литературе первой трети XX века. Однако следует упомянуть те факторы, которые препятствовали развитию литературы и, в конечном итоге, во многом затормозили ее естественное развитие. Так, например, развитие в казахской литературе модернизма было насильственно прервано в результате идеологической борьбы советской власти.

Цензурным комитетом предпринимались меры для противодействия казахским просветителям, в действиях которых царская власть усматривала стремление через печать и литературу консолидировать казахов в противовес общерусским задачам и интересам. Как следствие, в Казахстане был учрежден надзор за книжной торговлей, созданы препятствия и ограничения на открытие типографий, журналов, газет.

Политическая система, идеология и культура взаимообусловлены, особенно в условиях империи или тоталитарного строя. В советский период была продолжена царская колониальная политика, направленная на культурную ассимиляцию казахов.

В 1921 году в Казахстане начал работу литературно-издательский отдел Главполитпросвета. Н.К. Крупская подписала инструкцию по изъятию контрреволюционной литературы из хранилищ и библиотек. Запрещенными оказались произведения казахских классиков Даулеткереев, Курмангазы, Суюнбая и других. Последствия этого шага для Казахстана были разрушительными для казахской литературы. Цензоры трудились «над искоренением вражьей литературы». Только за 5 месяцев 1923 года из библиотек и хранилищ в Казахстане изъято 41 тыс. экземпляров казахоязычной литературы. В 1927 году были изъяты многие художественные произведения казахских писателей первой трети XX века.

Значительный урон развитию казахской литературы нанесла дискриминационная политика по отношению к казахскому языку. И в 1929 году был осуществлен резкий перевод письменности казахов с арабской графики на латинскую. Арабская графика, которую использовали казахи, позволяла им читать любые тюркоязычные издания, в том числе и выходившие за рубежом, что советской властью считалось политически вредным. Эта внезапная, одномоментная смена графики позволяла большевикам оторвать казахов от огромного духовного наследия многих веков, зафиксированного в книгах с арабским шрифтом. В ответ образованные казахи стали переписывать на латиницу сохранившиеся и недавно созданные книги, чтобы следующие поколения могли их читать. Однако это не спасло положения по нескольким причинам.

Во-первых, спустя 10 лет после смены арабской графики на латиницу, в 1939 году был осуществлен перевод казахского языка на кириллицу. В результате двух подобных реформ казахской письменности в течение одного десятилетия казахи были искусственно оторваны от литературного наследия, которое ранее было накоплено народом, а также от литературы, созданной современными писателями на арабице и латинице.

Во-вторых, 9 июля 1937 года под грифом «Совершенно секретно» было разослано Решение ЦК КП (б) Казахстана в местные органы цензуры «Об изъятии алашордынской и националистической литературы». Иными словами, должно было быть изъято почти все, что было написано за более чем треть XX века образованной элитой Казахстана. В рамках следующего Постановления ЦК КП (б) Казахстана «Об изъятии враждебной литературы» от 28 мая 1938 года из библиотек, книгохранилищ,

торговой сети стали изыматься книги, авторы которых попали под жернова политических репрессий и были признаны «врагами народа». Написанные алашордынцами художественные произведения и учебная литература по большей части были изъяты при арестах, обысках, конфискации имущества, и потом пропали. Массовые изъятия книг происходили в Советском Союзе непрерывно до 1950-х годов. В 1950–1951 годах в Казахстане из библиотек было изъято 97 тысяч книг. Осталась преимущественно советская литература, написанная в русле соцреализма.

В-третьих, в 1930-е годы репрессиям и расстрелам подверглась почти вся казахская интеллигенция, имевшая высшее образование, владевшая несколькими языками (западными и восточными) и способная писать книги, осуществлять переводы.

Эти меры, вне всякого сомнения, нанесли невосполнимый урон казахской литературе, и почти на четыре десятилетия остановили развитие казахской модернистской литературы. Ее возрождение начнется лишь в 1960–1970-е годы.

Результаты и обсуждение

В развитии японской модернистской литературы значительную роль сыграл журнал «Сиракаба», основанный в 1910 году Арисима Такэо, Санзацу Мусякодзи, Наоя Сига и другими. Они ратовали за обновление литературы. Некоторые произведения авторов журнала и их прогрессивные взгляды вызвали подозрение и опасения властей, и, например, за А. Такэо была установлена слежка. Уже через десять лет начинают оформляться новые литературные движения модернистской направленности. В первую очередь, это неореалисты Акутагава Рюноскэ, Кикүти Кан и другие, которые противопоставили свое творчество натурализму в литературе, отстаивали стремление к изображению внутренней жизни человека, авторского отношения к действительности, глубоко анализа происходящего. Эти задачи, поставленные ими перед литературой, были обусловлены происходившими в стране переменами, поиском новых смыслов в стремительно меняющейся Японии. «Модернизм складывался в Японии в середине 20-х годов как реакция части художественной интеллигенции на грандиозные социальные потрясения нашего столетия. Невиданный прогресс техники, ломающей традиционный уклад жизни, катастрофа, вызванная великим землетрясением в Токио в 1923 году, революционные бури, охватившие всю страну, создавали настроение безысходности», — отмечал К. Рёхо [1; 82].

Неореализм в Японии был представлен двумя школами: «неосенсуалисты» и «новое искусство».

Теоретиком японского модернизма стал представитель неосенсуализма Риити Ёкомицу (1898–1947). В статье «О неосенсуализме» (1925) он утверждал, что познать действительность можно лишь через субъективные ощущения человека.

Хотя японские модернисты находились под влиянием европейского модернизма, они протестовали против копирования западных образцов, пересказа на японский манер западных сюжетов. Они призывали осваивать японскую действительность посредством приемов модернизма. Лучшие из них стали классиками японской литературы: Рюноскэ Акутагава, Дзюнъитиро Танидзаки, Ясунари Кавабата, Риити Ёкомицу. Их установки сводились к освоению новых художественных приемов, экспериментам, новому взгляду на место человека в освоении действительности. Так, в эссе «О чистом романе» Р. Ёкомицу говорит о приеме «четвертого лица», когда повествование ведется не от 1-го или 3-го лиц, а переходит от одного персонажа к другому, позволяя каждому выразить себя и свою позицию.

Кроме того, согласно неосенсуалистам, литература должна были отвечать духу времени — эпохе модерна, урбанизирующейся Японии.

Литературная борьба 1920-х годов была представлена противостоянием модернистской и пролетарской литературами. Идею творческой свободы и независимости искусства японские модернисты противопоставили идеологической литературе, пролетарской литературе, а также набравшей обороты литературе, сосредоточенной на изображении имперских и милитаристских устремлений Японии. Они искали новые формы, образительные приемы, жанры, техники письма для передачи кризисного сознания современного человека.

Пролетарская японская литература формировалась в рамках Социалистической лиги, объединившей в своих рядах три тысячи деятелей культуры. Они были вооружены идеями марксизма. Издававшиеся журналы «Сеятель» (с 1921 г.), «Литературный фронт» (с 1924 г.), а также Японская ассоциация пролетарской литературы призывали писателей создавать произведения, которые стали бы средством политической борьбы. В общественных дискуссиях поднимались вопросы о тесной взаимосвязи политики и литературы, о роли интеллигенции.

Р. Ёкомицу оппонировал пролетарским писателям, поскольку неосенсуалисты выступали на антиидеологизм литературы, за принцип «искусства для искусства», критиковали политизацию литературы.

Эта полемика и противостояние важны, поскольку аналогичные процессы будут происходить в казахском процессе 1920-х годов. И если в Японии модернистская литература сохраняла свое первенство, то в Казахстане она была уничтожена вследствие борьбы с большевистской литературой.

Несмотря на декларируемые задачи, остаться в стороне от событий, происходящих в Японии и мире, японским модернистам не удалось. Напомним, что после победы в русско-японской войне 1904–1905 гг. Япония получила на праве аренды значительную часть Южно-Маньчурской железной дороги, которая охранялась частями Квантунской армии. В 1925 году в Шанхае происходили митинги и забастовка как следствие конфликта между китайскими рабочими и японскими управляющими. Длившийся несколько месяцев конфликт завершился расстрелом студентов, которые выступали против засилья иностранцев и выдвигали антизападные, по сути, антиколониальные лозунги. В ответ стачечное движение охватило Гонконг, Ханькоу, Циндао, Тяньцзинь и другие китайские города, вылившись в восстание 1925–1927 годов. Япония стремительно милитаризировалась, что привело к захвату Маньчжурии, второй японо-китайской войне, а затем к участию на стороне Германии во Второй мировой войне, Тихоокеанской войне, к Хиросиме и Нагасаки и, наконец, поражению Японии.

Т.П. Григорьева отмечает: «Не ожидая ничего хорошего от действительности, писатели-модернисты стремились уйти от неё в мир чистого искусства, находя особое удовольствие в поисках художественного “выражения ради самого выражения”» [2; 226]. Однако оставаться безучастным для писателей становилось все сложнее. По следам шанхайских событий, произошедших 30 мая 1925 года, Р. Ёкомицу написал роман «Шанхай», который публиковался в журнале с 1928 по 1931 годы. Он стал одним из первых японских модернистских романов. В нем автор реализовал свои творческие задачи, но не избежал выражения своей политической оценки к той роли, которую играли японский империализм в колонизации Китая. Повествование о японцах, живущих в Шанхае в период рабочих забастовок, о мнении китайки о колониальной, расовой политике японских имперцев обнажили, что сочувственные взгляды Р. Ёкомицу по отношению к колониальному господству японцев. Его позиция привела к тому, что в годы Второй мировой войны он поддержал милитаристскую политику Японии и сотрудничал с Литературным обществом служения родине.

Другой представитель модернизма Наоя Сига (1883–1971) в романе «Путь в ночном мраке», а которым он начал работать в 1921 году и завершил в 1937 году, отразил растерянность своего поколения и, в частности, авторов-модернистов в условиях социальных, политических потрясений.

К 1923 году намечается отход от западного влияния модерниста Дзюнъитиро Танидзаки и его обращение к японской эстетике. В том же году совершили двойное самоубийство Такэо Арисима и в 1927 году покончил с собой Акутагава Рюноске. Отход ряда модернистов от прежних творческих установок или добровольный уход из жизни стал свидетельством духовного поражения писателей-модернистов, так и не принявших новую эпоху, которую, казалось бы, призваны были художественно отображать. Причина заключалась не в собственно модернизации Японии, которую они приветствовали, а в том, куда, к каким результатам она привела, — колониальным захватам, духу милитаризма, идеологии империализма.

Внешняя политика Японии, направленная на колониальные захваты, наступившая внутри страны реакция привели к «эпохе мрака». Модернистам нечего было противопоставить пропаганде милитаризма, имперским идеям, идеологическому контролю над культурой.

Постепенно вчерашние японские модернисты расходились в разные стороны, чаще всего, пополняя ряды создателей массовой литературы: Сасаки Мицудзо, Кикиути Кан, Кумэ Масао. Другие на время оказывались в «левом» лагере. Так, Катаока Тэппэй, разорвав отношения с неосенсуалистами, присоединился к движению «Пролетарская литература», после ареста в 1932 году за пропаганду коммунистических взглядов отрекся от них и стал писать бульварные романы. Третьи стали сотрудничать с японским милитаристским режимом.

Ясунари Кавабата, чье творчество достигнет вершины в послевоенное время, на рубеже 1920–1930-х годов продолжал писать романы в русле модернизма. В «Девушках из Асакуса» он повествует о жизни квартала развлечений в Токио. Несколько размытая сюжетная линия романа, фрагментарность повествования, образ Токио и жизнь героев в болезненном, ночном мире города вывели этот роман в число популярных модернистских романов. В 1931 году в рассказе «Кристаллическая фанта-

зия» Я. Кавабата, используя прием «потока сознания», создает повествование о жизни женщины, собранное из фрагментов ее воспоминаний.

История отношений эстета и гейши в романе Я. Кавабата «Снежная страна» (1935–1937), события которого разворачиваются в тихом, провинциальном городке в горах. Я. Кавабата сознательно уходит от обращения к актуальным проблемам и сосредоточивается в мире чувств героев. Писатель умело подменял описание чувств их визуальным проявлением, используя кинематографические приемы, словно приближая или отдаляя камеру.

В отличие от ряда европейских собратьев по перу, японские модернисты, находясь в модернизирующейся и одновременно с этим милитаризирующейся стране, не смогли найти ответов на экзистенциальные вопросы, создать новые смыслы, дать читателям нравственные ориентиры взамен уходящих, связанных с прежней патриархальной Японией. Многие из них так и не смогли принять происходящих перемен, хотя и ставили перед собой задачу изобразить, интерпретировать наступившую в Японии эпоху модерна. Так завершился первый этап модернизма в японской литературе.

Процесс модернизации казахской литературы происходил в условиях сложных процессов: усиливающейся колонизации, нового этапа антиколониальной борьбы, установления советской власти и идеологического противостояния, коллективизации, насильственной седентаризации казахов, дважды проведенной в течение одного десятилетия смены алфавита.

Ж. Жарылгапов пишет: «Модернизм во времена глубочайших противоречий в обществе, когда духовный и культурный упадок, кризисы в сознании берут верх, проявляется в поиске новых ценностей как ответная реакция на происходящее. В казахской прозе он появился в начале XX века» [3; 244]. Эпоха модерна, наступившая в Степи параллельно с активной фазой колонизации, а затем установления советской власти, вызвала трансформацию литературного процесса в Казахстане. Новое время требовало не только осмысления происходящего, рефлексии, но и создания новых смыслов, новых форм и приемов художественной изобразительности. Одновременно шло освоение европейских жанров литературы, в том числе посредством переводов на казахский язык французских, немецких, английских, русских писателей и поэтов XIX–XX веков.

Так, Мыржакып Дулатов (1885–1935) издает сборник стихотворений антиколониальной направленности «Оян, казак!» (1909), поэму «Азамат» (1913), пьесу «Балқия» (1922). В 1912 году вышел в свет первый сборник стихотворений Магжана Жумабаева (1893–1938) «Шолпан». Этот сборник продемонстрировал, что в казахской литературе появился талантливый поэт новой формации, пишущий в русле современной европейской литературы. Он привнес в казахскую поэзию сильное лирическое начало, поэтику символизма, экзистенциальные мотивы, а также разнообразил жанровые формы. М. Жумабаев переводил Гете, Гейне, Жуковского, Фета и других. Знание европейской литературы и переводы отдельных авторов на казахский язык позволили Магжану Жумабаеву освоить новые стили, жанры и формы стиха. Именно он создал первые казахские поэмы в европейском стиле «Қойлыбайдың қобызы», «Қорқыт». Писал не только лирическую поэзию, но и исторические поэмы («Батыр Баян»).

Жусипбек Аймауытов (1889–1931) являлся одним из основоположников не только современной казахской литературы и литературной критики, но и теории перевода в казахской литературе. Ж. Аймауытов писал стихи, романы («Қартқожа», «Ақбилек»), повесть («Вина Куникей»), пьесы («Рабига», «Шернияз», «Карьеристы», «Канапия и Шарбану», «Защитник народа», а также переводил В. Гюго, А. Дюма, У. Шекспира, Д. Лондона, Р. Тагора, Н. Гоголя, А. Пушкина, Л. Толстого и других.

Новаторство Ж. Аймауытова состоит в том, что он явился основоположником современной казахской драмы и создателем первых казахских модернистских романов «Қартқожа» (1926) и «Ақбилек» (1927). Эти романы представляют интерес не только благодаря художественному мастерству автора, но и изображению происходивших в 1920-е годы изменений в казахском менталитете, ломки традиционного быта, морали, зарождения городской прослойки из числа вчерашних жителей аула. Не осталось вне внимания автора и то, как отдельный человек переживал эпохальные исторические события. А. Исмакова пишет о модернистских романах Ж. Аймауытова: «Перед нами другая плоскость — мир разрушенных ценностей и выработка новых, пока еще неясно каких... Эти эпохальные события пропущены через восприятие Ақбилек и Қартқожи, отсюда необыкновенный лирический психологизм этой прозы: личные ощущения разных ситуаций, личные беды и частные рефлексии. Им не до громких лозунгов и патриотических деклараций! Им бы жизнь осмыслить...» [4; 221].

В своей программной статье «О поэзии Магжана» Ж. Аймауытов отмечает, что творчество писателя, поэта обусловлено временем, обществом и принадлежностью к определенному народу, его судьбе. Следовательно, основной задачей для казахских модернистов стало изображение переживаемого народом сложного исторического периода, который потряс основы социального устройства, заставил человека вновь искать себя, точки опоры, определять систему ценностных координат. И в этот период именно кризисное сознание человека становится наиболее важным для художника слова. А. Утяев и Ж. Жарылғапов отмечают, что «модернисты рассматривали свою эпоху как период крупных исторических изменений и коренных перемен; ...изменение сознания и связь подобных ситуаций жизненных явлений... имели особое значение для модернистов» [5; 58]. Еще: «...в модернистской эстетике любые изменения принимались как социальная катастрофа, ... при которой нововведения разрушают устоявшийся порядок... Люди покидают свои привычные места и ищут новую жизнь. Эти перемены коренным образом меняют социальный и эмпирический опыт, чувства и мировоззрение людей» [5; 56].

В своих модернистских романах Ж. Аймауытов фиксирует опыт внутреннего переживания и осмысления героями исторических катаклизмов периода гражданской войны, установления советской власти. Однако авторская интерпретация событий, рефлексия героев вызывали критику и неприятие со стороны идеологов новой власти, и в условиях ужесточающейся идеологической борьбы писатели-модернисты первыми попали под жернова репрессий.

Уже в начале 1920-х годов большевики задаются целью — поставить под контроль идеологию, цензурировать литературу. А. Жумадил и М. Жумадил отмечают: «Хотя управление партии большевиков с самого начала пробовало подчинить себе всю идеологическую жизнь страны, но в 20-е годы еще не была выработана и отработана «методика» такового подчинения. Борьба партии за перевоплощение искусства в инструмент политической системы еще не обрела свои четкие формы в 20-е годы... На I Всероссийском съезде пролетарских писателей в Москве в октябре 1920 года был учрежден Всероссийский союз пролетарских писателей... к предстоящему Съезду наметило следующие вопросы, разрешение которых имеет первостепенное значение: 1. Текущий момент и задачи пролетарской литературы. 2. Пролетарская литература и её отношение к прошедшим и современным течениям в искусстве. 3. Пути пролетарской литературы...» [6; 6].

До середины 1920-х годов все еще оставалась возможность писать свободно, не был учрежден метод соцреализма как единственно правильный и допустимый в советской стране. Однако ситуация на литературной арене стремительно менялась, и в противостояние литературных школ и направлений вмешалась сильная рука партии.

«12 июня 1925 г. Секретариат Казахского краевого комитета РКП (б) принял решение о создании Ассоциации казахских пролетарских писателей (КазАПП)... 18 июня 1925 года ЦК РКП (б) воспринимает Резолюцию «О политике партии в области художественной литературы». В этом документе утверждается, что страна вступила в период культурной революции. Культурная революция по отношению к литературе понимается как развитие «новой литературы — пролетарской и фермерской в первую очередь». Подчеркивается значение классовой борьбы в литературе: «как не прекращается у нас классовая борьба вообще, так точно она не прекращается и на литературном фронте. В классовом обществе нет и не может быть нейтрального искусства...»... Литература практически провозглашается орудием идеологической борьбы...» [6; 7].

Большевики задались целью создать пролетарскую литературу, целями которой должно было стать изображение классовой борьбы и продвижение идеологии большевизма. Одними из первых жертв сталинских репрессий стали Мыржакып Дулатов, Жусипбек Аймауытов, Магжан Жумабаев. Они вступили в полемику и стремились отстоять творческую свободу.

М. Жумабаев выступил инициатором создания литературного объединения казахских писателей «Алка» (1921). Этому проекту не суждено было реализоваться, поскольку большевиками он был признан проявлением национализма, прикрытием для подпольной деятельности, направленной на вредительство советскому строю.

Магжан Жумабаев возражал против выполнения литераторами пропагандистских функций, сопротивлялся навязываемому писателям соцреализму. Он подвергся травле за свои взгляды. В 1924 году в Оренбурге был устроен «литературный суд» над Магжаном Жумабаевым и его сборником «Стихотворения» (поэта не пригласили). Его обвиняли в субъективности и восхвалении байского прошлого, национализме и пантюркизме. Собрание вынесло следующее Постановление: «1. Жумабаев должен быть признан врагом казахского народа, и наряду с этим врагом Советской

власти, которая является защитником казахского народа. 2. Необходимо просить правительство об изъятии из читательской аудитории всех его произведений. 3. Не допускать в дальнейшем публикацию в советских издательствах произведений Жумабаева» [7; 561, 562]. Следует напомнить, что в следующий раз сборник стихотворений Магжана Жумабаева отдельным изданием выйдет только в 1989 году, спустя 65 лет после «литературного суда» над ним. В ответ М. Жумабаев, будучи на тот период студентом Литературного института, написал творческий манифест «Табалдырык» (1925), где изложил свое понимание роли литературы в условиях модернизации общества. Ориентируясь на западноевропейскую литературу, поэт считал, что в литературе не должно быть запретных тем, и она не может быть ограничена одним художественным методом — социалистическим реализмом.

Более того М. Жумабаев полагал, что литература не обязана служить революции, должна воздерживаться от лозунгов и деклараций. Он размышлял о недавней и современной казахской литературе и задачах, стоящих перед ней: «Былые подвиги воспевались не для того, чтобы возродить прошлое в том же виде, а для того, чтобы создать новую жизнь, новые мечты... И вот, когда наша литература находилась в таком положении, грянула новая большая революция... Переживаемая нами великая революция — родилась не из нашей собственной истории и не является революцией нам знакомой, имеющей отношение к нашей истории, это революция, рожденная Европейской историей, чуждая нам революция. По этой причине наша литература в первое время ничего о ней не сочиняла... Нашей литературе не присущи революционные мотивы, и некоторые туповатые попытки откликнуться на нее говорят о полном ее непонимании» [7; 576–578].

И Ахмет Байтурсынов в статье 1919 года «Революция и казахи» [8] писал о чуждости русской революции казахам и утверждал мысль о том, что у казахов нет деления на классы и, следовательно, классовой борьбы, которую, по мнению большевиков, непременно следовало изображать в литературе.

Однако советская власть намерена была заставить поэтов и писателей писать о ней, восхвалять ее. Будут заставлять писать о революции, классовой борьбе и М. Жумабаева. Жусыпбек Аймауытов в своей статье «О поэзии Магжана» объяснял, что М. Жумабаева нельзя оценивать с точки зрения его позиции в классовой борьбе. Его, настоящего поэта, интересует не столько злободневное, сколько вечное: «Это поэт тонких чувств, сладкой мечты, он не поэт бедняков, он поэт национальный... Он мыслит в национальных масштабах. Он тюркист, мыслитель, индивидуалист... Но с позитивной точки зрения он лирик, он художник, мыслитель, мастер слова, орнаменталист, романтик, проводник культуры, поэт, выступающий против колониализма, против насилия...» [9; 171].

Ж. Аймауытов поднимал вопросы развития современной казахской литературы. Важна его оценка казахской литературы и той картины литературной борьбы, которую он наблюдал в 1920-е годы. В одном из писем, говоря об отечественной литературе, он отмечает, что «национальная честь и совесть, судьба, содержание его (народа. — А.М.) души — главное содержание художественности. Классовым образом литература не создается... Особенно в жизни казахов трудно разделить их на классы, различить трудно. У всех казахов общая судьба» [7; 548].

Оспаривая тезис Плеханова о принадлежности поэтов к тому или иному классу, Ж. Аймауытов справедливо задается вопросами: «...почему казахские поэты попали в классовые рамки? Почему они должны быть байскими, почему они должны быть религиозными?... До революции, до переворота простой бедняк Сабит Донентаев и Беймбет считались национальными писателями, и теперь вдруг они заявили, что они бедняцкие писатели, неужели они стали писателями с классовой принадлежностью?... Разве отличается по цвету красота литературы?» [7; 549].

В 1925 году, в разгар дискуссий о пролетарской литературе, Ж. Аймауытов заявил, что ратующие за связь литературы с политикой, обрекает литературу на односторонность, обеднение и тенденциозность.

Подобная критика и оценка классового характера литературы Ж. Аймауытова расценивались как враждебная, направленная на извращение марксистской теории. С критической статьей «Что утверждают марксисты и что высказывает Жусупбек о художественной литературе?», опубликованной в газете «Еңбекші қазақ», выступил Г. Тогжанов. Критик высказал мысль о том, что писатель должен отражать классовую сущность общественной деятельности людей. В ответ на то, что Жусипбек Аймауытов назвал М. Жумабаева «национальным поэтом кочевой эпохи», Г. Тогжанов писал, что М. Жумабаев отстаивает интересы казахского байства, его печаль и тоску по прошлому и страх перед будущим. Однако творчество казахских модернистов было направлено именно на осмысление настоящего, происходящих социальных изменений сквозь призму сознания персонажей. Радикальная ломка прежнего жизненного уклада обусловила их растерянность, объективную негативную оценку

современных им событий, выраженного в слове, казалось, незыблемых ценностей в период войны, Ашаршылыка 1920-х годов, практики военного коммунизма. Именно это во многом критическое отображение действительности и вызывало неприятие большевистских идеологов, требовавших прославления советской власти и ее политики. Большевики ратовали за литературу, зовущую к революционной борьбе, оправдывающую любые жертвы, террор, насилие во имя коммунистического будущего. Именно этого не могли дать казахские модернисты.

А. Байтурсынов, М. Дулатов и другие казахские просветители, писатели, поэты выступили против смены в 1929 году арабской графики на латиницу, считая языковую реформу инструментом разрыва связи народа с его литературой и письменной историей. Они справедливо опасались, что смена алфавита положит начало потере богатства и уникальности родного языка, что в дальнейшем и произошло. Проведенная большевиками спустя 10 лет вторая смена графики — с латиницы на кириллицу — разорвала преемственность казахской литературы. И если после 1929 года еще были те, кто переписывал книги с арабицы на латиницу, то в 1939 года после уничтожения казахской интеллигенции в период Большого террора 1937–1938 гг. уже некому было передать накопленный багаж последующим поколениям. Если учесть, что в течение 1920–1950-х годов проводился библиоцид, осуществлялись цензура, изъятие частных библиотек и писательских архивов, то становятся очевидными масштабы катастрофы, постигнувшей казахскую литературу вообще и модернистскую в частности.

В мае 1929 года Ж. Аймауытов был арестован по обвинению в контрреволюционной деятельности. Во время обыска были конфискованы его рукописи — 33 общие толстые тетради, впоследствии пропавшие. Еще одно обвинение было основано на истории 1921 года, когда Ж. Аймауытов вместе с М. Жумабаевым собирались организовать объединение казахских писателей «Алка». На допросе Ж. Аймауытов рассказал о целях литературного сообщества «Алка»: «Все согласились, что участники кружка должны будут писать произведения на основе платформы, созвать свой съезд и обсудить литературные вопросы, так как казахская литература очень молода и бедна. В общем, задача кружка должна была сводиться к тому, чтобы содействовать развитию казахской литературы» [10; 375]. Жусипбек Аймауытов был расстрелян 21 апреля 1931 года. После расстрела Жусипбека Аймауытова все его произведения были запрещены и уничтожены. Казахская культура лишилась талантливого писателя, и на годы было остановлено развитие отечественного модернистского романа.

Мыржакып Дулатов был арестован органами НКВД 29 декабря 1928 года. Его обвинили в нелегальной деятельности по возрождению буржуазно-националистического движения. В 1930 году он был приговорен к расстрелу, который заменили 10-ю годами ссылки на Соловки. Там 5 октября 1935 года Мыржакып Дулатов скончался в лагерьном лазарете.

В 1929 году был арестован и Магжан Жумабаев. Его обвинили в пантюркизме, в шпионской деятельности в пользу японцев и осудили на 10 лет ссылки в печально знаменитый СЛОН (Соловецкий лагерь особого назначения), созданный для перевоспитания особо опасных политических и уголовных преступников. В 1935(36) году при поддержке М. Горького и Е. Пешковой был досрочно освобожден из лагеря для политзаключенных. Как оказалось, на свою беду. Он будет расстрелян до окончания срока этой ссылки. После ссылки ему сложно было получить работу. Едва устроившись учителем, он был уволен из средней школы в Петропавловске. Другой работы ему не давали на основании «общих политических причин». М. Жумабаев, потеряв работу, остался без средств к существованию и в сентябре 1936 года вынужден был обратиться к С. Муканову с просьбой принять в члены Союза писателей, чтобы получить работу. С. Муканов ответил: «В Союз принимаются те лица, которые своим писательским пером служат советской литературе... пока из-под вашего пера не выйдут художественные произведения нового типа, пока они не будут опубликованы, принять Вас в Союз писателей не позволяет Устав. ...Когда мы встречались в Кызылжаре, я же вам сказал: приступить к активной работе, служить советской литературе — все в ваших силах» [7; 586].

В марте 1937 года М. Жумабаев приехал в Алма-Ату. С ним заключили договор на выполнение переводов и выплатили аванс. В мае он написал открытое письмо на имя Исаева, в котором говорил о планах создать поэму о «единственно правильной в мире советской исправительно-трудовой политике», о не поддавшихся и поддающихся исправлению персонажах. Эту поэму он так и не написал. Вероятно, не смог. Уже 30 декабря 1937 года Магжана Жумабаева вновь арестовали. 19 марта 1938 года Магжан он был расстрелян как «враг народа». Спустя годы Госархив Омской области ответил, что сведений о принадлежности к органам японской разведки Магжана Жумабаева не имеется.

Так, первый этап модернизма в казахской литературе был насильственно прерван политическими репрессиями, обусловленными идеологической борьбой, а его представители казнены.

Казахским модернистам не позволили разобраться в происходящей действительности, отразить опыт переломной эпохи, показать внутренний мир и кризисное сознание человека в период исторического надлома, смены ценностных ориентиров, насильственной седентаризации казахов. Так, колонизация, дискриминация казахов, восстание 1916 года, Ашаршылык, коллективизация, седентаризация казахов, массовые политические репрессии долгое время не становились предметом рефлексии, оценки кардинальной социальной, ментальной, ценностной трансформации. Самые трагические события в жизни народа не стали предметом осмысления, выражения и оформления в художественной форме. То есть именно модернисты могли дать рефлексию, но этого не произошло, все было заменено, заглушено фанфарами соцреализма, повествующего о победах, завоеваниях, индустриализации, создании колхозов и т.п.

А.К. Жумадил, М.Т. Жумадил отмечают: «Таким образом, 30-е годы в СССР в целом и, конечно, в Казахстане явились решающим поворотом в сторону тоталитарной культуры: 1. Был полностью отстроен аппарат управления искусством и контроля над ним. 2. Обрела окончательную формулировку догма тоталитарного искусства — социалистический реализм. 3. Была объявлена война на уничтожение всем художественным стилям, формам, тенденциям, отличающимся от официальной догмы» [6; 29].

Второй этап в развитии модернистской литературы в Японии и Казахстане складывался в разных исторических обстоятельствах.

История новейшей истории японской литературы начинается в послевоенное время. В эти годы многие писатели находились в состоянии растерянности и неуверенности: о чем писать, как формировать этические и эстетические ценности японцев, потерявших привычные идеологические ориентиры. Настроения упадка во многом было определено крахом прежних представлений о мире, о непобедимости «духа Ямато», а также шоком после выступления по радио императора Хирохито с речью об отречении от факта своего божественного происхождения, и, наконец, неверием в возможность возрождения страны.

Поражение Японии во Второй мировой войне оказало глубокое влияние на японскую литературу. Ведущей темой произведений многих авторов стало разочарование, смирение с поражением, а затем поиск новых смыслообразующих и объединяющих целей. Литература страны, пережившей разгул милитаризма, крушение устоев духовной жизни, оказалась в экзистенциальном кризисе, занялась поиском человеческого «я», казалось бы, навсегда затерянного в разверзшейся пропасти потрясений XX века.

В произведениях японских романистов второй половины XX века выражено мировосприятие людей сложной общественно-исторической эпохи, отмеченной множеством масштабных событий. Это вторая мировая война и военные действия в тихоокеанском регионе, принесшие Японии окончательное поражение; атомные бомбежки Хиросимы и Нагасаки, ставшие трагедией Японии на долгие годы; крушение императорской системы и связанной с ней идеологией; пикеты молодежи у заграждений американских военно-морских баз в знак протеста против захода в японские порты американских атомных подлодок. И, наконец, невиданные темпы технического развития и в связи с этим изменение психологии человека в условиях индустриальной цивилизации.

Однако постепенно жизнь восстанавливалась, а вместе с этим возвращалась и насущная необходимость в осознание недавнего прошлого страны, в создании некоей объединяющей народ идеи, что способствовало возрождению литературы. В начале 1947 года возобновляет свою деятельность японский Пэн-клуб, основанный в 1921 году.

Японский модернистский роман был представлен творчеством таких авторов, как Кобо Абэ, Кэндзабуро Оэ и другими. Это поколение писателей несло на себе все психологические последствия войны. На юность и молодость этого поколения пришелся период безвременья, отсутствия национальной идеологии, краха прежних ценностей и, наконец, мощный экономический подъем, сопровождавшийся углублением бездуховности и тотального одиночества человека. Отсюда в произведениях этих авторов и поиск философского и этического идеалов, и тревога за человека, его физическое и моральное сохранение.

В конце 1940-х годов образовалась группа «Сэнго-ха» («Послевоенная»), члены которой выступают за возрождение литературы, свободной от социальных задач. Писатели этой группы продолжают подражать европейским модернистам, обращаясь к находящей у читателя горячий отклик теме

отчаяния, ощущения конца. Однако следует отметить, что молодые модернисты (К. Абэ, С. Накамура), освободившись от слепого копирования образцов, создают оригинальные произведения, используя завоевания европейского модернизма и обращаясь к актуальным проблемам современности.

В творчестве японских писателей второй половины XX века происходят поиски новых форм, приемов и средств самовыражения, раскрытия внутреннего мира писателя и психологии современников. Долгий путь ломки традиционных форм образности и вхождение в мировое литературное пространство завершились в послевоенный период и явили миру оригинальную литературу, органичный сплав достижений как национальной японской, так и современной мировой литературы. В 1950–1960-е годы японский роман получает мировое признание, что позволяет японским критикам заговорить об «эпохе японского романа».

Вторая волна модернизма в казахской литературе произошла в 1960-е годы как отклик на духовный кризис после тоталитаризма, ВМВ, на фоне культурной ассимиляции, маргинализации казахской культуры и языка. Хрущевская оттепель (середина 1950-х–середина 1960-х гг.) выразилась в массовом закрытии казахских школ и стремительной русификации не только казахов, но и проживающих в республике представителей других этносов. Как реакция на эти процессы появляются произведения писателей, в чьем творчестве находит выражение кризисное сознание современников. Казахская литература второй половины XX века представлена целой плеядой модернистов: Ш. Муртаза, А. Кекильбаев, М. Магауин, С. Елубай, О. Бокей, Д. Исабеков, А. Тарази, Д. Досжан, Р. Сейсенбаев и другие. Ж. Жарылгапов отмечает: «Писатели нового поколения поспешили заполнить вакуум, образовавшийся в связи с кризисом соцреализма. В наступившее время эстетика, основанная на соцреализме, положениях марксизма-ленинизма, не могла дать ответ на запросы писателей, целью которых было распространение в литературе другой духовности» [3; 245].

Произведения названных авторов — это художественное обращение к ранее замалчиваемым фактам истории и к фольклорной традиции, изображение философии жизни и трагедийности бытия подвергшегося насильственной седентаризации кочевника, освещение проблемы русификации и утраты национальных корней, показ трансформации уклада жизни казахов и их выживания при советской власти, жизнь казахов в период Второй мировой войны и полувекových ядерных взрывов, отражение процесса исчезновения аула и возрастания экологических угроз. Основным для названных писателей является взгляд на происходящее сквозь призму отдельного взятого человека, его переживание исторических бурь и стремительной социальной трансформации, которые выпали на долю всех без исключения поколений казахов XX века.

Д. Амантай пишет о модернистских тенденциях в произведениях казахских писателей, вошедших в литературу в 1960-е годы: «Но лёгкий налёт модернизма не стал причиной тектонических и структурных изменений, поэтому модернизм казахских шестидесятников был мягким и комфортным, не сопротивлялся традиционному письму... Отсутствие масштабных изменений не предполагало структурной реформы литературных текстов, речи и культуры письма. Мягкий модернизм казахских писателей до сих пор существует в рамках классического понимания литературы» [11].

Позволим себе не согласиться с тезисами Д. Амантая. Безусловно, уже в 1960-е годы были заметны те масштабные изменения в жизни казахов, которые как раз и стали предметом осмысления: маргинализация казахского аула; потеря языка и культуры; ментальный слом как следствие насильственной культурной ассимиляции; вытеснение казахов из городов на периферию, мало затронутую благами цивилизации; экологические проблемы (ядерные испытания, проблема Арала и др.). Именно эти ранее невиданные социальные процессы, происходящие с казахами, и обусловили поиск нового художественного языка и изобразительных средств, реформу литературных форм.

Казахские модернисты искали ответы на «вечные» вопросы в новых социальных условиях, когда шла речь о сохранении нации в условиях тоталитаризма и колонизации. Подобные проблемы не стояли ни перед европейскими, ни перед японскими модернистами. Неспособность соцреализма отображать подобные явления, маргинальное сознание, исключительное существование, сложный микс мышления человека, все еще сохраняющего ментальность номада и неразрывно связанного с природой, и «советского человека» (но маргинализованного в условиях доминирующей русской культуры, что предполагало его отстраненность, положение «постороннего», аутсайдера), предопределили новаторство и породили новую образность казахских модернистов. Новое сознание человека и восприятие себя, мира, общества порождали новые формы их выражения. Отсюда и язык мифа, позволяющего словно заново создавать мир и индивидуальный космос человека, наполнять новой семантикой

прежние архетипы, передавать хрупкость и мимолетность полной трагизма человеческой жизни на фоне исторических бурь и абсурдности бытия.

Письмо казахских модернистов было по-настоящему новаторским уже потому, что они осваивали новый тип (европейский) повествования, отличный от традиционного казахского. А модернизм казахских шестидесятников был обусловлен отходом от соцреализма и возвратом и продолжением казахского модернизму, развитие которого было искусственно прервано репрессиями против казахских писателей и поэтов 1910–1920-х годов.

Новаторство европейского модернизма было обусловлено отказом от прежних жанровых форм, языковых средств, художественных приемов, представленных в национальных европейских литературах (реализм, натурализм). В случае с японской и казахской литературами подобное новаторство было предопределено не только освоением и успешным использованием завоеваний европейских модернистов, но и отходом от национальной литературной традиции.

Следует добавить, что в 1980-е годы происходит процесс возвращения творческого наследия репрессированных в 1930-е годы казахских модернистских поэтов и писателей.

Выводы

Две волны модернизма в японской и казахской литературах пришлось на 1910–1930-е годы и затем на послевоенные годы (1960–1970-е).

Если писатели первой волны осваивали приемы, формы, жанры европейского модернизма, то представители второй волны уже органически соединяли европейский модернизм и национальное своеобразие, что делало их модернизм не привнесенным, а естественным, гармоничным.

В отличие от европейского модернизма, обусловленного научно-техническим прогрессом эпохи модерна, духовным кризисом (смерть Бога), модернизм в Японии и Казахстане складывался в условиях радикальной трансформации традиционного мира и социальной ломки, «открытия» западной цивилизации, колонизации (Казахстан) и экспансии (Япония), стремительной и насильственной смены моральных и идеологических ценностных ориентиров.

Модернизм в казахской и японской литературах складывался в условиях политического противостояния и идеологической борьбы, репрессий. Развитие модернизма было прервано в Казахстане физическим уничтожением первых модернистов, в Японии — их отстранением в милитаризирующейся стране.

Возрождение модернистских тенденций в японской и казахской литературах послевоенного времени было связано с изменением сознания человека, восприятием им окружающего мира и своего места в нем. Контекст был разным, но одинаково требовал переосмысления, рефлексии, новаторского художественного выражения.

Список литературы

- 1 Рёхо К. Современный японский роман / К. Рёхо. — М.: Наука, 1977. — 304 с.
- 2 Григорьева Т.П. Красотой Японии рожденный: [В 2-х т.]. / Т.П. Григорьева. — Т. 2. Японская литература XX века (традиции и современность). — М.: Альфа-М, 2005. — 416 с.
- 3 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: монография / Ж.Ж. Жарылғапов. — Қарағанды: «Гласир» ЖШС, 2009. — 284 б.
- 4 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 394 с.
- 5 Утяев А.Ф. Модернизм хақындағы теориялық дискурстар / А.Ф. Утяев, Ж.Ж. Жарылғапов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2018. — № 31(89). — Б. 54–59.
- 6 Жумадилов А.К. Культурные процессы в Казахстане в 20–30-е годы XX века: учеб.-метод. пос. для вузов / А.К. Жумадилов, М.Т. Жумадилов. — Алматы, 2018 — 137 с.
- 7 Жұртбай Т. Боль моя, гордость моя — Алаш!: трилогия / Т. Жұртбай; пер. О. Жанайдарова. — Астана: Аударма, 2016. — 1104 с.
- 8 Байтұрсынов А. Революция и казахи / А. Байтұрсынов // Жизнь национальностей. — 1919. — № 29 (37).
- 9 Аймауытов Ж. О поэзии Мағжана Жумабаева (доклад, прочитанный перед студентами Ташкентского университета в 1923 г.) / Ж. Аймауытов // Собрание сочинений: [В 5-ти т.]. — Т. 5. — Алматы: Ғылым, 1999. — 301 с.
- 10 Движение Алаш: сб. материалов судебных процессов над алашевцами: [В 3-х т.]. — Т. 1: Документы, допросы и ответы. Синхронные переводы. Материалы судов. Конфискованные письма. — Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. — 415 с.

А.Т. Мустояпова

Қазақ және жапон әдебиетіндегі модернизм: салыстырмалы талдау тәжірибесі

Мақалада қазақ және жапон әдебиетіндегі модернистік романның даму тарихына талдау жасалған. Екі елдегі модернизмнің даму ерекшелігі олардың ұлттық әдебиеттерінің XIX ғасырдың соңғы үшінші кезеңіндегі даму жағдайы мен белгілі кезеңіне, батыс мәдениеті мен тарихи оқиғаларымен: модерн дәуірінің басында, дәстүрлі өмір салты мен тұрмыс-тіршілігінің өзгеруі, отарлау процестері, соғыстар және т.б. байланысты болды. Осылайша автор Қазақстандағы және Жапониядағы модернистік әдебиеттің қалыптасу және тарихи жағдайларына тоқталады. Бұл тақырыптың маңыздылығы — 1930 жылдары жасанды түрде тоқтатылған қазақ модернистік әдебиетінің даму мәселесінің әлі де болса толық зерттелмегендігінде. Сонымен қатар қазақ және жапон әдебиетіндегі модернизмнің дамуын салыстырмалы талдау әдеби процестің дамуының саяси режимге, әлеуметтік жағдайларға, цензураға тәуелділігін нақтырақ көруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: модернизм, модернистік роман, қазақ әдебиеті, жапон әдебиеті, XX ғасыр, цензура, әдеби күрес, отаршылдық.

A.T. Mustoyapova

Modernism in Kazakh and Japanese Literatures: the experience of comparative analysis

The article provides a comparative analysis of the history of the development of the modernist novel in the Kazakh and Japanese literatures. The peculiarity of the development of modernism in both countries was due to the state and a certain stage in the development of their national literatures in the last third of the XIX century, familiarity with Western culture, as well as historical events: the beginning of the modern era, the transformation of the traditional way of life and way of life, the processes of colonization, wars, etc. Thus, the author focuses on the historical context and conditions of the formation of modernist literature in Kazakhstan and Japan. The significance of this topic is due to the fact that the problem of the development of Kazakh modernist literature, which was artificially interrupted in the 1930s, still remains not fully investigated. In addition, a comparative analysis of the development of modernism in Kazakh and Japanese literatures makes it possible to more clearly see the dependence of the development of the literary process on the political regime, social conditions and censorship.

Keywords: modernism, modernist novel, Kazakh literature, Japanese literature, XX century, censorship, literary struggle, colonialism.

References

- 1 Rekho, K. (1977). *Sovremennyyi yaponskii roman [A Modern Japanese novel]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Grigoryeva, T.P. (2005). *Krasotoi Yaponii rozhdennyi [The beauty of Japan born]*. Moscow: Alfa, 2 [in Russian].
- 3 Zharylgapov, Zh.Zh. (2009). *Qazaq prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: currents and methods]*. Karagandy: Glasyr [in Kazakh].
- 4 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaya khudozhestvennaya proza. Poetika, zhanr, stil (nachalo XX veka i sovremennost) [Kazakh fiction. Poetics, genre, style (early twentieth century and modernity)]*. Almaty: Gylym [in Russian].
- 5 Utyaev, A.F., & Zharylgapov, Zh.Zh. (2018). Modernizm khaqyndagy teoriialyq diskurstar [Theoretical discourses about modernism]. *Qaragandy universitetinin khabarshysy. Seriya filologiya — Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 31(89), 54–59 [in Kazakh].
- 6 Zhumadil, A.K., & Zhumadil, M.T. (2018). *Kulturnye protsessy v Kazakhstane v 20–30-e gody XX veka: uchebno-metodicheskoe posobie dlia vuzov [Cultural processes in Kazakhstan in the 20–30s of the twentieth century: An educational and methodological guide for universities]*. Almaty [in Russian].
- 7 Zhurtbay, T. (2016). *Bol moia, gordost moia — Alash!: trilogiia [My pain, my pride — Alash!: Trilogy]*. (O.Zhanaidarov, Trans.). Astana: Audarma [in Russian].

8 Байтурсынов, А. (1919). Revoliutsiia i kazakhi [Revolution and Kazakhs]. *Zhizn natsionalnostei — Life of Nationalities*, 29 (37) [in Russian].

9 Аймауытов, Zh. (1999). *O poezii Magzhana Zhumabaeva (doklad, pročitannyi pered studentami Tashkentskogo universiteta v 1923 g.)* [About the poetry of Magzhan Zhumabayev (a report read to students of Tashkent University in 1923)]. Collected works in 5 volumes. Almaty: Gylym, 5 [in Russian].

10 (2011). *Dvizhenie Alash. Sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami* [The Alash movement. Collection of materials of the trials of the Alashevites]. (Vols. 1-3). Tom 1: Dokumenty, doprosy i otvety. Sinkhronnye perevody. Materialy sudov. Konfiskovannye pisma [Vol. 1. Documents, interrogations and answers. Simultaneous translations. Materials of the courts. Confiscated letters.]. Almaty: El-shezhire [in Russian].

11 Amantay, D. (2015). Kazakhskaiia literatura: klassika, modern i postmodern [Kazakh literature: classic, modern and post-modern]. *Literaturnaia gazeta — Literary newspaper*, 23 (6512) [in Russian].

Б.Е. Сыздықова^{1*}, Ж.Ж. Жарылғапов¹, Л.И. Мингазова²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Қазан федеральды университеті, Қазан, Ресей

(E-mail: syzdykovabibi@gmail.com, zharylgapov_zhan@mail.ru)

Қазақ әдебиетіндегі ағаш культі

Қазақ әдебиетінің даму кезеңінде әлеуметтік, экологиялық, рухани және адамзат өмірінде, қоғамда болып жатқан күрделі, шешуі қиын немесе адам көкейінде небір сұрақтар туғызатын мәселелерді ежелгі дәуірлерден келе халық санасында мықтап орын тепкен мифологиялық, фольклорлық, тотемдік, архетиптік бейнелермен интерпретациялау арқылы көркемдік образ жасау идеяларын жеткізуге деген ұмтылысы жиі ұшырасады. Осы жолда қазақ жазушылары мифологияның терең құпияға толы қабаттарына үңіліп, қазақтың наным-сеніміндегі, ауыз әдебиетіндегі мифтік ұғымдарға қайта жан бітіріп, сол арқылы оқырман жүрегінен жол табу үшін көркемдік әдіс-тәсілдерді шебер қолданып келеді. Соның негізінде, мақаланың басты нысанасы ретінде жоғарғы, төменгі және орта деп аталатын үш әлемді байланыстырып тұрған ғаламдық бейнелерге талдау жасалады және қазіргі қазақ әңгімелеріндегі қолданыстары мен функциясын анықтауды мақсат етеді. Әсіресе, «ғаламдық модель — ғаламдық ағаш» тұрғысында қазақтың «тал бесіктен жер бесікке» дейінгі дәстүрлі дүниетанымындағы ұлттық кодтаудың негізгі элементі болып табылатын «бәйтерек» ұғымына баса назар аударылған. Бұл орайда, осы тақырыптың көлемінде зерттеулер жүргізген С. Қондыбай, Т. Жұртбай С. Қасқабасов және т.б. ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: миф, мифология, ғаламдық бейне, архетип, фольклор, мифофитоним, фитоморфизм, символ, интертекст, реминисценция, культ.

Kipicne

Әлемдік мифологияда, соның ішінде қазақтың мифологиялық танымында ағаш культі маңызды орын алады. Тарихы тереңде жатқан қазақ дәстүрінде қалыптасқан наным-сенімінде, әлемді тануында ағаш — түрлі мағыналық, символикалық, мифологиялық сипатқа ие болған. «Тал бесіктен жер бесікке» дейінгі адам өмірінің әрбір кезеңін ағашпен байланыстырғандықтан көне эпостардан бастап, қазақ фольклорында, кейін көркем шығармаларда «өмірдің бастауы», «жердің кіндігі», «адам жанының сақтаушысы», «өзге әлеммен байланыстырушы» және т.б. функцияларды атқарып, мәдени код ретінде ғаламдық моделін, ғаламдық бейнесін қалыптастыруда қызмет етеді.

Жалпы, ғаламдық бейне, бұл — адам дүниетанымының басты элементі. Онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған. Тілдік тұрғыдан қарастыратын болсақ, «ғалам бейнесі» немесе «дүниенің суреті» адам санасында эволюциялық жолмен дамып келе жатқан категория. Әлемнің мифтік моделі әр халықта әр түрлі бейнеде кездеседі. Мысалы, қытай халқында ғаламды үш басты айдаһар көтеріп тұр деп сенсе, түркі халықтарында, оның ішінде қазақ халқында ғаламның кіндігі саналатын — дүниенің үш қабатын, яғни аспан мен жерді және жерасты әлемдерін жалғастырушы қасиетті ағаш, әлем ағашы — «Бәйтерек» деп түсінген.

Бәйтерек — қазақ танымында өсіп тұрған ағаш бұл жай ағаш емес «Ғалам кіндігі» болып саналатын киелі сапаға ие, сондай-ақ, әлем мифологиясында, соның ішінде түркі мәдениетінде тылсым қасиеті бар алып ағаш ретінде суреттеледі.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Мақалада төменгі және орта деп аталатын үш әлемді байланыстырып тұрған ғаламдық бейнелерге талдау жасалады және қазіргі қазақ әңгімелеріндегі қолданыстары мен функциясы анықталады. Соның негізінде Ш. Уалиханов, С. Қондыбай, С. Қасқабасов, Ш. Елеуқенов, Т. Жұртбай, А. Тойшанұлы т.б. ғалымдармен қатар К.Г. Юнг, В.Н. Топоров, Дж. Фрезер сияқты ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: syzdykovabibi@gmail.com

Зерттеудің нысаны ретінде жыраулар поэзиясы мен Т. Шапай, М. Мағауин әңгімелері алынды. Мифологиялық, фольклорлық мотивтерді, тотемдік, архетиптік бейнелерді анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы, интертекстуалды, герменевтикалық және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен олардың талдануы

Әдебиетте ғаламдық ағаш — адамның, жалпы әлем жаратылысының метафорасы деп айтуға болады. Ол түркі халықтарының әдебиетінде жиі ұшырасатын мотив, түркі мәдениетінің маңызды нысаны болып табылады. Ертегілер мен аңыздарда, қиссаларда бұл ағаш — «мықан ағашы» деп берілген. Жазушы Тұрсын Жұртбайдың айтуынша: «Мықан ағашы — жасыл өмірдің белгісі, уақыт пен кеңістіктің шекарасы. Әдеби тіліміздің кезеңдік өзгеріске ұшырауының салдарынан және идеологиялық қысым әсерінен ақтық байлайтын ағаш деп түсіндіріп, «Мықан» атауын «Бәйтерек» деп өзгерткен» [1]. Бұл орайда ғалым С. Қондыбайдың ғаламдық ағаштың «мифсізденген» атауын — бәйтерек деп атайды деуі де ғалым Т. Жұртбайдың ойын толықтыра түседі [2, 463].

Бүгін де қазақ танымында «Ғаламдық ағаш» культінің қалдықтары кездеседі. Олар халықтың наным-сенімінде, күнделікті тұрмыс-тіршілігінде санадан тыс қолданылады. Халық арасындағы: «жапан далада өсіп тұрған ағаш басына шүберек байлау», «көк шыбықты сындырмау», «қатар өскен ағашты кеспеу», «Бір тал кессең, он тал ек», «шала жанған ағашты ұстамау, үйге әкелмеу», «тал бойында мін жоқ» сияқты қалыптасқан санадан тыс заңдылықтар мен теңеулер мысал бола алады.

Жалпы ғаламдық ағаш — «ғаламдық кіндік» қызметін атқарады. Ежелгі таным бойынша — космологиялық әлем ағашы («ось мира», «мировая гора») жердің дәл кіндігінде өседі, тамыры жерасты, діңі жерүсті, төбесі аспан әлеміндегі рухтар мекені, осы үш әлемнің барлығын ең төменгі нүктесінен бастап шырқау көгіне дейін көктеп өсіп, үш әлемді біріктіріп, біртұтас етіп тұрады. Халық арасындағы аңыздар мен ертегілерде таным ағашы, өмір ағашы деп те кездеседі. Ол туралы ғалым С. Қондыбай: «Киеліліктің де киелілігі бар, киеліліктердің тоғысқан нүктесі бар, ол киеліліктің шарықтау нүктесі. Сол нүктеде жоғары-төмен, батыс пен шығыс, солтүстік пен оңтүстік, әр түрлі сапа мен сипат түйіседі. Бұл — «нөлдік нүктесі», мифологияда мұны «Ғалам кіндігі» (мировая ось) деп атайды» — дейді [2, 457]. Мысалы қазақ ертегілеріндегі бәйтерек осы «нөлдік нүкте» қызметін атқарушы ретінде қолданылады. «Алтын сақа» ертегісінде балаға пана болады, «Ер Төстік» ертегісінде екінші әлемге өту үшін немесе жарық дүниеге қайта шығу үшін бәйтеректің жанына келеді, «Күн астындағы Күнікей қызда» да бәйтерек құтқарушы қызметін атқарады. Сондай-ақ, мифологияда бәйтеректің (ағаштың) жаратушылық, адам жанын сақтаушылық қасиетке ие деген түсінік бар. Соның негізінде көптеген халықтар арғы тегін ағашпен байланыстырады. Мәселен «Котострофы сознания» еңбегінің авторы Т. Ревьяко этнограф-ғалым Л.Я. Штернбергтің «Айнская проблема» еңбегіндегі: «Қарабайыр адам ағашқа жаны бар тіршілік иесі ретінде қарайды. Амур тайпалары адамзаттың шығу тегі ағаштан басталады деп сенген», — деген пікірін мысалға ала отырып, Қиыр Шығыс халықтарының өздерін шығу тегін ағашпен байланыстыратыны туралы айтады және соған ұқсас эвондік аңыздардағы ағаштың теңіз жағалауында орналасқанын, оның діңінде баланың өмір сүруі, ульчи халықтарындағы ағаш діңінде өмір сүретін қыз туралы және сол қыз барлық ульчи халықтарының анасы екендігі, сол сияқты нивха халқының қарағайдың шырынынан жаралуы мотивтерінің кездесетіні туралы айтады [3].

Шығу тегін ағашпен байланыстыру мотиві қазақ халқының да аңыздарында, эпостық жырларында көптеп кездеседі. Әсіресе мұндай аңыздық желілер қазақ жыраулар поэзиясында да көрініс береді. Адайдың анасының ағаш көлеңкесінде ұйықтап қалып, Күн тәңірінен жүкті болған деген аңызды Қашаған жырау өзінің «Адай тегі» деген өлеңінде айтады. Қашаған жыраудан бөлек Абылай ханның тұсында өмір сүрген Тәтіқара ақынның өлеңінен де кездестіруге болады. Мысалы, оның «Кеше тоқыраулы судың бойынан» деген өлеңінде:

«Кеше тоқыраулы судың бойынан,

Тоқал терек түбінен...

Перінің қызы перизаттан туған,

Қара мерген атасы...» — деген жолдары ағаштың киелілігін жоймағанын көрсетеді [4, 52].

Көптеген зерттеу деректерге сүйенсек, «Ғаламдық ағаш» жапан далада, теңіздің ортасында немесе жағасында жалғыз өседі. Ол туралы С. Қондыбайдың зерттеулерінде «Ғаламдық ағаш — төбенің не таудың басында жалғыз өседі екен» — деген дерек келтірілген [2, 470]. «Тоқал терек» деп тұрғанының себебі де сол, жалғыз терек дегені болуы керек. Ал оның жалғыз екендігіне және судың жағасында орналасқанына қарай, сол талдың түбінде дүниеге келгенін мысалға алсақ, Тәтіқара

ақынның «ғалам ағашын» меңзеп тұрғанын түсінуге болады. Себебі, ағаштың бойында адам жанын сақтау мотиві көне эпостардан жалғасып келе жатқанын білеміз. Мысалы «Оғыз наме» дастанында Оғыз қаған көлдің ортасында орналасқан ағаштың қабығында отырған қызға ғашық болып, жар етеді. Және екеуінен өмірге үш ұл келеді, олардың атын «Күн», «Тау», «Теңіз» деп қояды [5,84]. Тәтіқара жырындағы Қарамерген мен «Оғыз қаған» жырындағы ағаштың қабығында отырған сұлу қыз бен «тоқал терек түбіндегі перизат» арасында сәйкестік бар, бұл сюжеттер бірін-бірі қайталап тұрған сияқты әсер береді, екеуі де архетиптік образ. Бұлардың бастапқы образы — мықан ағашы. Яғни, Юнг бойынша адамның қиялы мен елесінің негізінде пайда болған образдың алғашқы сызба нұсқасы [6]. Демек, осы мықан ағашының төңірегінде жасалған образдар осы ағаш архетипіне тән қасиеттер мен оның функцияларын санаға сіңіріп, толық мағынаға ие болған соң образдық қызмет атқарып тұр. Ақын Абылайдың тектілігін танытуда терек архетипін ұтымды пайдаланған.

Фольклорда «ғаламдық ағаш» әдетте теңіздің ортасында, жапан далада жалғыз орналасқан. Әлем ағашының көмегімен жыл мезгілдерін, ай, күн, апта күндерін есептеуге болатыны да сипатталады. Ол туралы Ш. Уалиханов, С. Қасқабасов, С. Қондыбай еңбектерінде келтіріледі.

Ағашға жаратушы ретінде қарау қазақ немесе түркі халықтарында ғана қалыптасқан түсінік емес, сондай-ақ, өзге халықтарда да бар. Мәселен, ежелгі гректер мен еуропалықтардың көпшілігі басты төрт элементті бөліп алады: от, жер, су, ауа. Осы элементтермен Ағаш үнемі байланысты болады деп есептеген. Әсіресе адамның жаратылуына байланысты мифтерде адамзат және жалпы жердегі барлық тіршілік пен өсімдіктер пайда болған әлемдік ағаш туралы түсінік үлкен рөл атқарған. Атап айтқанда, көптеген африкалық тайпаларының мифтерінде (амбо, луба, конго, мбунду, чокве және т.б.) алғашқы адамдар қасиетті ағаш *«омукукудан (omukuku)»* шыққан десе, кейбір варианттарында алғашқы адамдар мен жануарлар қасиетті ағаш *«омумборомбонгтан (omumborombonga)»* дүниеге келгеніне сенеді [7, 28]. Сонымен қатар, ағаштан және Құдайдан туылды; Афродитаның сүйіктісі Адонис құдайлар әлемдік ағашқа айналдырған *«мирра»* ағашынан туылды» [8, 320]. Яғни бастапқы ұғым бойынша, ағашты адамды жаратушы ана немесе әке ретінде қабылдаған.

Бұл болжамдар туралы Джеймс Фрэзердің «Золотая ветвь» еңбегінің «Поклонение деревьям» деген бөлімінде ертедегі халықтардың ағашқа табынғандығы, тіпті басында ағашты тірі жанға теңеген, кейіннен ғана ағаштың жаны бар деген ұғым бірте-бірте қалып, аспан мен жерасты әлеміндегі рухтар ағаш арқылы адамдармен тілдесе алады деген түсінік қалыптасқандығын айта отырып, адам мен ағаш арасында тұтастықтың бар екендігі туралы миф арқылы әлемдік фольклордағы ортақ ұғымдарды түсіндіруге талпынған [9, 151]. Сонымен қатар, дәл осы еңбегінің «Поклонение дубу» деген бөлімінде ежелгі Рим халқының емен ағашына табынғандығы туралы жазған [9, 448].

Т. Жұртбай «Қазақ әдебиеті» газетінің 2006 жылғы № 6 санында «Ғарыштық әсіре әфсанаға (мифке) шек жүрмейді. Жаратылыстың өзі де, жаратушы да, киелі құдіретке ие. Бәйтеректің — Мықан ағашының басында осы үш құдіретте бірдей бар. Ол кейде жаратылыстың өзі, кейде Жаратқан иемнің баламасы, кейде жай киелі ағаш күйінде әфсаналана береді. Оның қай қасиеті болса да күшті, оған күмән жүрмейді», – деген пікір айтады [1].

Әдебиеттің даму сатысының қай кезеңінде болсын ағаш архетипі образ жасауда үлкен рөл атқарды. Ағаштың киелілігін танытатын шығармалардың ішінде Қашаған жырау Күржіманұлының «Боктағаның қай ағаш» өлеңін айтуға болады. Өлең Қашаған жыраудың «шайтанның қу ағашы» деп, домбыраға тіл тигізген халық ішінде сараңдығымен танылған Есқали сұпыға жауабы ретінде айтылған:

«Қолыма алған қу ағаш,
Сайрап та отыр бұл ағаш,
Асылы емен, қарағай,

Шыққан жері су ағаш» [4, 297] — дей келіп, әрі қарай ағаштың киелілігін тізбектеп тұрып сипаттап береді. Домбыраның ағаштан жасалатынын тілге тиек ете отырып, «аруақты ел қолына ұстаған ту», «жанына сая болған ағаш», «жалғызға қорған болған ағаш», «қарны ашып келгенде бұтақтары иіліп, көктен төмен иіліп, жүрегін жалғауға нәсіп болған», «шеберге кәсіп болған», «Пайғамбарды тербеткен бесік», «қағбаны салғанда есік», «мұнаралы мешіт болған», «кәбірейілдің жәннаттан әкелген төрт семсерінің қынабына қап та болған бұл ағаш», «батырдың найзасының сабы болған, қараңғыға шырақ болған, дариядан өткенде пырақ болған ағаш», «жетім мен жесірге суат

болған ағаш», «өзіндей сұпыға Аса болған, шайтанға таса болған», «аузыңа салған мәсуәғіңнің өзі ағаш, сонда сенің боқтап отырғаның осы ағаштардың қайсысы?» — деп, сұпының аузына құм құяды.

Қашаған Күржіманұлының бейнелеп отырған киелі ағаштың бастапқы сызбанұсқасы «ғаламдық ағаш» екені дау тудырмайды. «Жаныңа сая болған, жалғызға қорған болған» немесе «қарны ашып келгенде бұтақтары иіліп, көктен төмен иіліп, жүрегін жалғауға нәсіп болған» деген жолдары жоғарыда айтылған аңыз-ертегілердегі «бәйтеректің» функциясын атқаратындығы ашық айтылып тұр. Бұл тұрғыда Ш. Уалихановтың «жапан далада жалғыз өсетін немесе бұтақтары ерекше қисық өскен ағаш түнде адамдарға түнеп шығу үшін қызмет етеді» — деген жазбасы дәлел болады [10, 180]. Бұл жерде жыраудың ұлт психологиясын терең меңгерген, дана екендігіне дау жоқ.

Дәл осы мотивті қазіргі қазақ прозасында да кездестіреміз. Бұл ретте заманауи жазушы Т. Шапайдың «Домбыра» атты әңгімесін мысалға алуға болады [11, 235–237]. Жазушы қазақтың ұлттық құндылықтарын домбыра арқылы суреттейді. Тіпті әңгіме басталмай жатып, «жалғызсырап, үнемі алыста жүретін досыма серік болсын деп, домбыра жасатып беру көптен ойымда бар еді...» [11, 235] деуінің өзі жоғарыда Қашаған жырау айтқан «Жалғыз жаяу кезіксең пана болатын, жанына сая болатын» бәйтеректің қызметін атқарып тұрғанын аңғармауға болмайды. Сонымен қатар, жаңа домбыраны үйге әкелгендегі ескі домбыраның томсырайып, жақтырмауы, ескі домбыраны сырласым, жақсылық-жамандықты бірге көрген досым еді, текті едің деп, жансыз затты тұлғаландыру арқылы ескі заманның орнын жаңа заман басып бара жатқанын, сонда да, ескіге қимастықпен көз салып қоятыны, жаңаға да бауыр басып қалғанын айтуы ескі мен жаңа арасындағы күресті білдіріп тұрғандай көрінеді.

Жалпы домбыраны — «әлем ағашы» немесе бәйтеректің функциясын атқарады деп алып қарауымыздың сыры көне аңыздарда жатыр. Көне мифтерде ата-бабамыз домбыраны өзге әлеммен сырласу немесе адамның қайта жаралу құралы ретінде пайдаланған деген деректер бар. Мәселен, домбыраның екі ішегі мен тоғыз пернесінің пайда болуы туралы тоғыз тарау елдің тарихын жадына сақтаған қарт адам туралы аңызда айтылады. «Кәрілік жеңіп, дәм-тұзы таусылар алдында үрім-бұтағын жинап алып: «Уа, жарандарым, қазір менің көкірегімде тоғыз тараудың тарихы сақтаулы. Барлық есте қалар жайттарды өзіммен бірге жасап, бірге қартайған мына ескі домбырамның көмегімен ел-жұртқа паш етіп келдім. Өмірден өтер шақта осы білгенімді кімге аманат етем деп жүз ойланып, мың толғандым. Бірақ шешімін таппадым. Енді не істейсіңдер өздерің біліңдер», — деген екен. Осыдан кейін, барша жұрт жиналып, өзара кеңесіп, тоғыз тарауды қарт жыраудың домбырасының шанағына құю керек деген шешімге келеді. Сонымен қоса, сонша байлық оның қуыс мойнынан шығып кетпесін және тоғыз тараудың белгісі болсын деп барша жұрт бірігіп, домбыраға тоғыз тосқауыл перне, қарт жыраудың құрметіне аспаптың бетіне екінші ішек таққан екен. Осыдан кейін оның шанағы кеңейіп, мойны ұзарып, шежірелі сыр шертетін халық мұрасы — алтын домбыра болып қалған екен деседі» [12, 82]. Жазушы Т. Шапайдың домбыраны «тексті», «адал дос», «сырларымды сеніп айтатын, барлық жақсылық-жамандығымның куәсі» деп, оны сенімді серігіне теңеуі осы ұлттық танымда жатыр. Аңыздағы тоғыз тараулы қарт жыраудың аманатын барлық ел болып домбыраға сенуі, осы дүниеге қалдырғаны, көне бір ішекті домбыраның екі ішектіге ауысуы, Т. Шапайдың ескі домбырасы мен жаңа домбырасы, оны жақын досына беруі, жалпы жазушының негізгі ойы осы аңыздағы сюжетпен астасып, араласып жатқан сияқты.

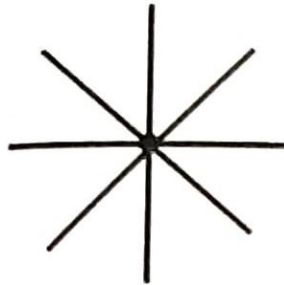
Домбыраның қос ішегінің пайда болуын «Таукүдірет құсы» жайлы аңызбен де байланыстырады. «Таукүдірет деген құс жаратылысынан жалқы қанатты екен. Сол себепті ол ұша алмай қиналғаннан қорланады. Әбден құса болған құс екінші бір сыңар қанат таукүдірет құсымен құшақтасып, аспанға бірге көтеріліп, бір-біріне демеу болады. Екі құс бірі ұрғашы, екіншісі еркек екен. Олардан қос қанатты балапан туады. Осындай береке-істі бақылап жүрген күйші домбыраға екі ішек тағып, «Таукүдірет» деген күй шығарған екен» деген таным бар [13, 84].

Жалпы алғанда, ғалым С. Қондыбай «Арғықазақ мифологиясында» мифологиядағы ағаштың болмысын төмендегідей анықтамалар бойынша топтастырады:

- 1) Ағаш — адам ұрығының орналасқан жері. Мұндай жағдайда ол «ана» функциясын атқарады.
- 2) Ағаш — адам жанының тұлғалануы. Адамның жаны сақталатын жер.
- 3) Ағаштың егіздік сипаты бар: бір-біріне қарама-қарсы екі ағаш.
- 4) Еркек және ұрғашы ағаш. Оның жұбы болады [2, 460].

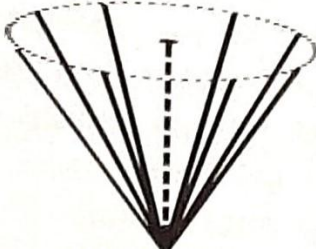
Домбыраның бастапқы образдық сызбанұсқасы ретінде «ғаламдық ағашты» алып отырудағы басты себеп ғалым С. Қондыбайдың ағаш бейнесін шоғым таңбасы арқылы көрсетуімен байланысты. Ғалым ғаламдық ағаш бейнесінің сегіз-шоғым таңбасынан шыққанын айта келе: «Сегіз-шоғым —

ғаламдық ағаш; бұтақтары сегіз, тоғысу нүктесі — ағаштың діңі, әрі тоғызыншы бұтағы болып табылады», – деп тұжырымдайды және оның идеал-кескіндерін төмендегідей етіп көрсетеді (1, 2, 3, 4, 5-суреттер) [2, 461]:

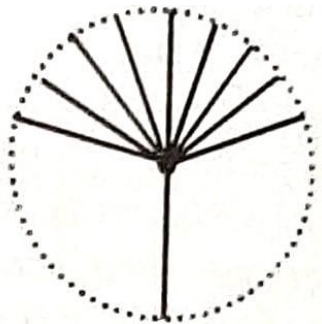

1-сурет. Сегіз-шоғым таңбасы

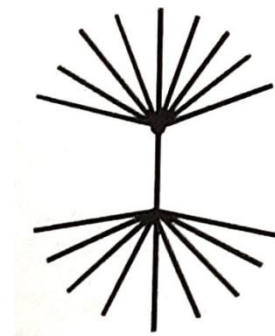
Ғалым 1-суреттегі сегіз-шоғым таңбасын ағаш ретінде көру үшін төңкерілген конус түрінде елестеткен дұрыс екендігін айтады (2-сурет) [2, 461].

2-сурет. Төңкерілген конус түрінде бейнеленген сегіз-шоғым таңбасы

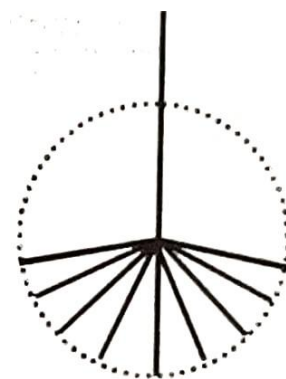

3-сурет. Реалды ағаш тұрпатына келтірілген шоғым-таңбасы

4-сурет. Тоғыз бұтақты, тоғыз тамырлы ағаш

4-суретте көрсетілген ағаштың бұтақтары мен тамыры сегіз-сегізден болған, ағаштың діңі әрі бұтақ, әрі тамыр бола алады. Немесе ғалым төмен қарап тұрған ағаш ретінде де көрсетеді (5-сурет) [2, 461].

5-сурет. Бұтақтары төмен қарап тұрған ағаш

Осы орайда жоғарыда келтірілген домбыраның тоғыз тосқауыл пернесі мен екі ішегінің пайда болуы туралы аңыздағы тоғыз тарау елдің тарихын сақтау үшін қарттың домбырасына құйып, оған тоғыз тосқауыл перне тағуы және екі ішек тағуын осы ғаламдық ағашпен байланыстырудың реті бар. Ондағы екі ішегін ұрғашы және еркек ағаш немесе бұтақтары жоғары және төмен қарап тұрған екі ағашты байланыстырушы діңі де осы ғаламдық ағаш функциясын атқарып тұр деуге негіз бола алады.

Әлемдік мифологияда «ғаламдық ағаш» архетипі биік ағаш түрінде ғана емес, бірнеше түрде кездесе береді, тіпті кейде ол биік таудың басындағы жалғыз үй болуы мүмкін немесе биік мұнаралар, ғаламдық ағаш — о баста жердің кіндігі саналып, ғаламдық уақыт пен кеңістіктің мәңгілік тұтқасы деп саналса, одан кейінгі әдебиетте одан пана іздеген, сая тапқан, өмірдің нәрі деп түсінген. Сол себептен болу керек қазақ әдебиетінде де ертеден қалыптасқан түрінде ғана емес, ши, курай, қарағай, шөңгел, бәйшешек т.б. түрінде кездестіруге болады. Мәселен, хақас халық аңыздарында «Қайрақан» деген өсімдік тамыры жерден өсіп, тоғыз бұтақ тарайды. Ол бұтақтардың әрқайсысынан адамды жасаған, сол тоғыз адамнан тоғыз рулы ел пайда болады теген түсінік қалыптасқан [2, 477]. Яғни біздің жоғарыда көрсетілген деректердің барлығына сүйене отырып тұжырымдайтынымыз — адамзаттың ағаштан таралу мотиві мифтік инстинктен туындаған архетиптің үлгілері.

Жадымызда сақталған мұндай наным-сенімдерге байланысты мысалдарды Шал ақын өлеңдерінен де кездестіруге болады. Мысалы «Өлімнен құтылмассың қашсаңдағы» өлеңінде:

«Кәрі өлсе соққан дауыл тынғандай-ақ,
Жас өлсе бәйтерегің сынғандай-ақ.
Жігіттер, жас кезінде тәубеңе кел,

Ажал деген көзді ашып-жұмғандай-ақ!» [4, 89] — деген өлеңінде адам жанымен ағаштың тұлғаланып тұрғанын байқауға болады, яғни «бәйтерек» — өмір символы болса, жоғарыда айтып кеткендей, ағаштың үш бөліктен тұратындығы, оның жастық шағы — бел ортасы, ол сынса өмірің тоқтағандай болады дегенді меңзеп отыр. Сол сияқты Асан қайғының «Жәнібек ханға айтқан» өлеңінде:

«Ай, Жәнібек ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан

Қарағай басын шалмай ма?!» [14, 8] — деп, тұтас бір заманды, сол замандағы қара халықты қарағайға балап, кәуірлерді шортанға тенең, халқы — қарағайдың басына төніп тұрған зұлматтың барын, нақтырақ айтқанда халқына көрші халықтардан қауіп төніп тұрғанын, қазақ халқының билігі қолынан кетіп бара жатқаны, басын шортан шалып, еркіндіктен айрылады, төбесінен бөтен жұрт билік орнатады деп болжап кеткен.

Екі өлеңдегі «бәйтерек», «қарағай» образдарын — *фитоморфты* образға жатқызуға болады. Фитоморфты образ — шығармадағы өсімдіктердің адам жанымен тұлғалануы немесе адамның өсімдікке айналуы, кейде адам мен өсімдікті кейбір ұқсастықтарына қарап салыстыруы, тенеуі сияқты құбылыстар. Мұндай құбылыстар қазақ прозасында да көрініс береді. С. Шәймерденовтің «Мәжнүн тал», М. Мағауиннің «Қос ағаш», Н. Ораздың «Теріс ағаш», Қ. Мұбарактың «Жылауық тал», Т. Шапайдың «Әулие ағашы» әңгімелерінен фитоморфизм құбылысы анық байқалады. Солардың бірі М. Мағауиннің «Қос ағаш әңгімесі». Бұл жай әңгімеге ұқсамайды, бір әңгіменің ішінде бірнеше оқиғаны сыйғызған, қазақ халқының тағдыры мен даналығын сипаттайтын күрделі әңгіме.

Әуелде қос ағаштың ерекше тұрпатын сипаттаумен басталады: «...Ағаш қосар екен. Біз тұсына жеткенде жарты дүниені алып жатқандай көрінді — бүйірлері жанаса тұтасқан қос бұлт. Түбіт шудаланып тұр. Жер бетіндегі селдір тұман сол екі ағаштың басынан таралып жатқандай. Екі аяқты алып. Ертегідегі дәу. Айбынды. Сұсты. Бірақ қорқынышты емес еді. Салқам суық кейпінің өзінде мейірлі жақындық бар...» [15]. Автордың бейнелеп отырғаны — өмір ағашы, көне түркілердің Мықан ағашы [16]. Оның көк тіреп, басын бұлт шалып жатуы, жапан далада орналасуы, тұрпаты суық болғанымен адамға мейірлі жақындығының болуы, жоғарыда баяндалғандай, «жалғызға пана болған, жаныңа сая болған» алып бәйтерекке тән бейне. Әңгіме өрби келе, ағашқа қол жаюмен жалғасады: «Уа, қасиетті Қос Ағаш! Мына кішкентай құлыншағыма өзіңе тете ғұмыр бер: Аллаһу әкбар!». Қос Ағаш түтіндеген тұманы шұбалып, бас изеді...» [15]. Бұған жоғарыда келтірілген Ш. Уалихановтың «жапанда орналасқан жалғыз ағашқа адамдардың құлшылық еткені» туралы айтуы мысал бола алады [10]. Сондай-ақ, «ағаштың қасиеттілігінің сырын аша түсу үшін автордың оқиғалардың арасындағы байланысты үзбестен, мәтін ішіне бірнеше мәтінді сыйғыза отырып, интертекстуалдылық элементтерді (аллюзия, реминисценция), цитация құбылысын пайдаланған: **«Әкем марқұм айтушы еді. Осы Қос Ағаштың түбінде Абылай хан шатыр тігіп, құрбандық шалып, үш күн қатарынан аялдапты. Дағанделде әскер жинап, Бақанақтың бойына келіп, Қос Ағаштың түбінде дамыл қылған. Содан соң Аягөзге шүріштінен соғысқа шеру тартқан. Әкем марқұм айтып еді, сенің бабаң... Одан бұрын Есім хан — Еңсегей бойлы Ер Есім хан қара қалмақ, құба қалмаққа қарсы**

шапқанда, Қос Ағаштың түбінен аттаныпты. Үш Алашқа сауын айтқан ғой, пәлен жерге жиналсын деп. Осы Қос Ағашқа. Қасиетті болмаса сол аталарың неге тәуәп еткен. Биік бұтағына жазда ителгі ұя салады. Құз жартасынан ғана балапан ұшыратын ителгі. Өзгеше жылуы бар ғой. Баяғыда бала көтермеген әйелдер мал сойғызып, мойнына бұршақ салып, басына түнейтін...» [15].

Ғалым А.С. Адилова мәтін ішіндегі мәтіннің атқаратын қызметтеріне қарай 5 топқа біріктіріп қарастырады:

- 1) Интертекстердің сілтемелік қызметі;
- 2) Интертекстердің мәтінтүзушілік қызметі;
- 3) Интертекстердің бағалаушылық қызметі;
- 4) Интертекстердің айшықтаушы қызметі;
- 5) Интертекстердің паролдік қызметі [17, 209].

Шығармадағы баланың атасының «Әкем марқұм айтушы еді», «Әкем марқұм айтып еді, сенің бабаң...» — деген сөйлемдер мәтін ішіндегі сілтемелік мәтін қызметін атқарып, келесі айтылатын оқиғаларға бағыттап, екінші бір оқиғамен байланыс түзуде қызмет етіп тұр. Ал «Үш Алашқа сауын айтқан ғой, пәлен жерге жиналсын деп. Осы Қос Ағашқа», «Құз жартасынан ғана балапан ұшыратын ителгі» — сияқты келтірімдері мәтін ішіндегі айшықтаушы қызметін атқарып тұр. Сондай-ақ, «Қасиетті болмаса сол аталарың неге тәуәп еткен», «Өзгеше жылуы бар ғой» сияқты келтірімдер мәтін ішіндегі бағалаушылық қызметін атқарып тұрғаны анық. Ал осы мәтін ішіндегі келтірілген тарихи, аңыздық оқиғалар реминиценция көрінісі.

Шығармада мұндай цитация құбылысы өте көп. Көбінесе кейіпкер мен оның атасының арасындағы әңгімелер арқылы кірігіп отырады.

«Алып Қос Ағаш» — «Ғаламдық ағаш». Оның ең бірінші қасиеті — егіздік қасиеті: бір-біріне қарама қарсы екі ағаш. Осыған байланысты С. Қондыбай Алтай түркілерінің материалдарынан мынадай мысал келтіреді: «Алтай-саяндық деректерінде «жалпақ жапырақты» (лиственные) және «кылқан жапырақты» (хвойные) ағаштардың (ағаш тұқымының) «оппозициясының» болғандығын, осындай ағаш түрлерін қарама-қарсы қою арқылы қоғамның екі бөлігінің қарама-қарсылығын көрсеткендігін аңғаруға болады [2, 491]. Сонымен қатар, ертегілерінде («Күн астындағы Күнікей қыз», «Кер құла атты Кендебай» және т.б.) алып бәйтеректің алтын және күміс түсті жапырақтарының болуы немесе қасындағы бұлақтың суы алтын мен күмістен тұратындығы туралы суреттеулерді кездестіруге болады. Сол сияқты, С. Қондыбайдың пайымдауынша, «бастапқы дәстүрде түпкі ағаш, осылайша екі ағашқа (бір-біріне оппозицияда тұрған егіз ағашқа, не болмаса, ерке пен ұрғашы ағашқа) бөлінген. Және олар күміс металымен және алтын металымен байланысты болып келеді [2, 493].

Мағауиннің «Қос Ағашы» қазақтың мың жылдық тарихынан сыр шертетін, қасиеті де қазақ халқының тектілігін ұғындыратын, дәстүрге, ұрпақ жалғастығына аса мән беретін қазақтың асыл қасиеттерін бойына жиған, алтын мен күміске малынған бейнесі ырысы мол қазақ даласының байлығын сипаттайтын, барлық хандар мен батырлардың жорығы мен жаңа бастамаларын осы Қос Ағаштың түбінен бастауы, оны пана тұтуы, тағзым етуі жеріне, Отанына деген құрметін көрсететіндей. Бірақ заман өзгерді, ғылым мен техника дамыды, ұлт рухани ұсақталды, мың жылдық тарихы бар ағаш сол ұзақ жылдар бойы қалай өркендеп, төбесі көк тірегенімен, құлауы тез болды.

Жазушы әңгімеде мифологиялық, фольклорлық мотивтерді көркемдегіш тәсіл ретінде қолдана отырып, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті бейнелеген. Бұл автордың кейіпкер психологиясына терең үңіле білгенін көрсетеді. Сондай-ақ, кейіпкер санасындағы қарама-қайшылықты, өмір мен өлім, жақсы мен жамандық, мейірімділік пен опасыздық сияқты өмірлік тартысты Қос Ағаштың тағдырымен параллельді түрде ұтымды бейнелеген. Кезінде бұтақтары бұлтпен араласқан алып Қос Ағаш — бүгінгі ұсақталған ұрпақтың символы түрінде көрсетіледі. Бұл туралы ғалым Т. Жұртбай «Мұхтардың «Қос Ағашы» атты мақаласында: ««Қос Ағашта» бүкіл дала философиясының тамырының үзілуі мен қазақтың тағдыры тұспалданған... Бұл әңгімеде аспан мен дала, ата мен бала, арман мен өмір арасын байланыстырған ұлы аңсар бар. Ол аңсар жазушының ішкі аңсарымен астасқанда мәңгілік ел туралы сарынға айналып кетеді. Қос ағаш — қос өмір, қос тағдыр, қос әлем, қос қоғам. Қос Ағаш — фәни мен бақидың арасындағы ұлы сарынды тамыр. Ол — тамыры көкке, жапырағы жерге қараған жазмыш ағашы. Әңгімені оқығанда осындай ассоциациялық коллизиялар ойынды қармап алады» — деген пікір білдіреді [16].

Қорытынды

Жалпы, қай дәуірде болмасын ағаш әлемдік мифологиядағы сияқты қазақ дүниетанымында да ерекше мәнге ие. Жоғарыда келтірілген «ағашқа тағзым ету», «адамның ағаштан жаралуы», «ағашқа құрбандық шалу», «ағаш пен адам жанының тұлғалануы» және т.б. мотивтер мен ұлттық қасиеттерді ерекшелейтін мифопоэтикалық символдар адам мен табиғат арасындағы бірлік пен үйлесімділікті айқындайтын негізгі құралдар ретінде қызмет етеді.

Ғаламдық ағаш, өзінің мифтік сипатын жоғалтқанымен, арғықазақтық мифологиядағы «ғаламдық ағаш культінің» аса маңызды орынға ие болғандығының куәгері ретінде ертегі мен жырларда, жалпы тілде өз нышан-белгілерін сақтап қалған [2, 459].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұртбай Т. Мықан ағашы / Т.Жұртбай // Қазақ әдебиеті. — 2006. — № 6.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С.Қондыбай. — Төртінші кітап. — Алматы: Дайк-пресс, 2004. — 504 б.
- 3 Ревьяко Т. Катастрофы сознания / Т. Ревьяко. — Минск, 2016.
- 4 Нар заман мен зар заман поэзиясы. Жыр-толғаулар / құраст. Е. Дүйсенбайұлы. — Алматы: Раритет, 2007. — 376 б.
- 5 Келімбетов Н. Оғызнама / Н. Келімбетов. — Алматы: Жазушы, 1998. — 390 б.
- 6 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг // пер. В.В. Зеленского. — М., 1991.
- 7 Котляр С.Е. Указатель африканских мифологических сюжетов и мотивов / С.Е. Котляр. — М.: Вост. лит., 2009. — 302 с.
- 8 Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсально-знаковые комплексы / В.Н. Топоров. — М.: РПДР, 2010. — Т. 2. — 496 с.
- 9 Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Дж.Дж. Фрэзер. — М.: Изд-во «АСТ», 2003. — С. 781.
- 10 Уалиханов Ш.Ш. Избранные произведения / Ш.Ш. Уалиханов. — Алматы, 1984. — 414 с.
- 11 Шапай Т. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы / Т. Шапай. — 2 том. Эссе, әңгімелер. — Алматы: Арда+7, 2017. — 384 б.
- 12 Жәнібеков Ө. Уақыт керуені / Ө. Жәнібеков. — Алматы: Жазушы, 1992. — 192 б.
- 13 Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. Монография / А. Тойшанұлы. — Өскемен, 2016. — 298 б.
- 14 Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия / құраст. М. Мағауин. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 176 б.
- 15 Мағауин М. Қос ағаш. — [Электрондық ресурс] / М. Мағауин. — Қол жеткізу режимі: <https://magauin.com/angimeler/qoz-agash>
- 16 Жұртбай Т. Мұхтардың қос ағашы [Электрондық ресурс] / Т. Жұртбай. — Қол жеткізу режимі: <https://www.minber.kz/2011/11/6993/>
- 17 Адилова А.С. Қазіргі көркем мәтіндегі цитация құбылысы немесе мәтін ішіндегі мәтін: монография / А.С. Адилова. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2012. — 262 б.

Б.Е. Сыздықова, Ж.Ж. Жарылғапов, Л.И. Мингазова

Культ дерева в казахской литературе

На этапе развития казахской литературы часто возникает стремление к созданию художественного образа, передаче идей путем интерпретации мифологических, фольклорных, тотемных, архетипических образов, прочно укоренившихся в народном сознании с древних времен проблем, происходящих в социальной, экологической, духовной и человеческой жизни, обществе, сложных, труднорешаемых или вызывающих вопросы в человеческом сознании. В связи с этими проблемами казахские писатели погружались в глубокие загадочные слои мифологии, возвращались к мифическим понятиям в казахских верованиях, устной литературе и умело использовали художественные приемы, чтобы найти путь к сердцу читателя. В настоящей статье проанализированы мировые образы, связывающие три мира: верхний, средний и нижний. Кроме того, исследовательская работа направлена на определение его использования и функции в современной казахской прозе. В контексте «мировой модели — мирового дерева» акцент сделан на понятии «Байтерек», который является ключевым элементом национального кодирования в традиционном мировоззрении казахов от ивовой колыбели до погребения. При этом в объеме данной темы мы руководствовались трудами ученых С. Кондыбая, Т. Жұртбая, С. Каскабасова и других.

Ключевые слова: миф, мифология, мировой образ, архетип, фольклор, мифофитоним, фитоморфизм, символ, интертекст, реминисценция.

B. Syzdykova, Zh. Zharylgapov, L.I. Mingazova

The cult of the wood in Kazakh literature

At the stage of development of Kazakh literature, there is often a desire to create an artistic image, convey ideas through the interpretation of mythological, folklore, totemic, archetypal images, firmly rooted in the people's consciousness since ancient times, problems occurring in social, environmental, spiritual and human life, society, complex, difficult to solve or raising questions in the human consciousness. In connection with these problems, Kazakh writers plunged into the deep mysterious layers of mythology, returned to mythical concepts in Kazakh beliefs, oral literature, and skillfully used artistic techniques to find a way into the heart of the reader. Based on this, the article analyzes world images that connect the three worlds: upper, lower and middle. In addition, research work is aimed at determining its use and function in modern Kazakh prose. Especially in the context of the "world model — world wood", the emphasis is on the concept of "Baiterek", which is a key element of national coding in the traditional Kazakh worldview from the willow cradle to burial. At the same time, the scope of this topic was guided by the works of scientists S. Kondybay, T. Zhurtbay, S. Kaskabasov and other researchers.

Keywords: myth, mythology, world image, archetype, folklore, mythophytonym, phytomorphism, symbol, intertext, reminiscence.

References

- 1 Zhurtbay, T. (2006). Myqan agashy [The Mykan wood]. *Qazaq adebiyeti*, 6 [in Kazakh].
- 2 Qondybay, S. (2004). *Argyqazaq mifologiiasy [Mythology of proto-Kazakh]*. (Vol. 4). Almaty: Daik-press [in Kazakh].
- 3 Revyako, T. (2016). *Katastrofy soznaniia [Catastrophes of consciousness]*. Minsk [in Russian].
- 4 Dujsembajuly, E. (Comp.). (2007). *Nar zaman men zar zaman poeziiasy [The poetry of nar zaman and zar zaman]*. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 5 Kelimbetov, N. (1998). *Ogyznama*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Yung, K.G. (1991). *Arkhetip i simvol [Archetype and symbol]*. (V.V. Zelenskij, Transl.). Moscow [in Russian].
- 7 Kotlyar, S.E. (2009). *Ukazatel afrikanskikh mifologicheskikh siuzhetov i motivov [Index of African mythological plots and motifs]*. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].
- 8 Toporov, V.N. (2010). *Mirovoe derevo: Universalno-znakovye komplekсы [The World Tree: Universal sign complexes]*. (Vol. 2). Moscow: RPDR [in Russian].
- 9 Frezer, Dzh.Dzh. (2003). *Zolotaia vetv: isledovanie magii i religii [The Golden Bough: A study of magic and religion]*. Moscow: Izdatelstvo «AST» [in Russian].
- 10 Ualihanov, Sh.Sh. (1984). *Izbrannye proizvedeniia [Selected works]*. Almaty [in Russian].
- 11 Shapaj, T. (2017). *Eki tomdyq tandamaly shygarmalar zhinagy [Collection of selected works in two volumes]*. (Vol. 2). Almaty: Arda+7 [in Kazakh].
- 12 Zhanibekov, O. (1992). *Uaqyt kerueni [Caravan of time]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 13 Tojshanuly, A. (2016). *Turik-mongol mifologiiasy [Turkic-Mongolian mythology]*. Oskemen [in Kazakh].
- 14 Magauin, M. (Comp.). (1993). *Qazaq khandygy dauirindegi adebiet [Literature in the Kazakh of khan period]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 15 Magauin, M. *Qos agash [Double wood]*. Retrieved from <https://magauin.com/angimeler/qoz-agash> [in Kazakh].
- 16 Zhurtbay, T. *Mukhtardyn qos agashy [Double wood of Mukhtar]*. Retrieved from <https://www.minber.kz/2011/11/6993/> [in Kazakh].
- 17 Adilova, A.S. (2012). *Qazirgi korkem matindegi tsitatsiia qubylysy nemese matin ishindegi matin [The phenomenon of quoting in modern literary text or text within text]*. Qaragandy: Qaragandy memlekettik universiteti baspasy [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adilova, Zh.K.** — Master of Arts, PhD student, Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: adilova_21@mail.ru
- Agmanova, A.E.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: agmanova@mail.ru
- Aitghan, D.K.** — PhD Student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: dauletk8574@mail.ru
- Akischeva, Zh.S.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Research Technical University named after K. Satpaev, Kazakhstan. E-mail: z.akischeva@satbayev.university
- Akshabaeva, L.M.** — Master of Education, Lecturer, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan. E-mail: leila.aks@mail.ru
- Apshe, K.** — Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Gushira_86kz@mail.ru
- Asanbayeva, Ye.B.** — Reserach worker, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: www.eldana@mail.ru
- Ashimzhanova, D.A.** — Student of the 9th «A» form, KSU «Comprehensive Secondary School No. 2» of the Education Department of Zhelezinsky District, Education Department of Pavlodar Region, Zhelezinka village, Pavlodar Region, Kazakhstan. E-mail: amidashi391@gmail.com
- Ayazbayeva, B.K.** — Candidate of Philological Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: bahit0108@mail.ru
- Bauyrzhan, G.** — Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulya.2801@list.ru
- Bekova, Zh.K.** — Doctoral student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: j.jumaliye@gmail.com
- Bogdanova, A.A.** — Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: aneta.2011@mail.ru
- Derunova, Ye.N.** — Teacher of Russian language and literature, KSU «Comprehensive Secondary School No. 2» of the Education Department of Zhelezinsky District, Education Department of Pavlodar Region, Zhelezinka village, Pavlodar Region, Kazakhstan; Master student, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: derkoz.ekaterina@mail.ru
- Isina, N.T.** — Master of Pedagogical Sciences, lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: nazerke96g@mail.ru
- Islam, A.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aisha_ling@mail.ru
- Jumadildinova, J.S.** — Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zhaneta-3d@mail.ru
- Kenzhegaliev, S.A.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Sayan582@mail.ru
- Mingazova, L.I.** — Doctor of Philological Sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan, Russia.

- Mongilyova, N.V.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: 77772456222@mail.ru
- Mustoyapova, A.T.** — PhD, Associate Professor, Department of Russian Language and Literature, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mustoyapova2017@gmail.com
- Palágyi, A.** — PhD, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. Email: palagyi.angela@btk.elte.hu
- Rakhmetova, A.T.** — Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: solnyshko2006@mail.ru
- Rakhymberlina, S.A.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: sagila_a@mail.ru
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: r_zhanat@mail.ru
- Sarybayeva, B.Zh.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: bayanjan73@mail.ru
- Sadirova, K.K.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: kulzat.sadirova@mail.ru
- Seitova, Sh.B.** — Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology of the Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. E-mail: seitovashinar@mail.ru
- Serikbayeva, A.D.** — Postdoctoral Researcher, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: sd_aizhan@mail.ru
- Serikova, A.S.** — Doctoral student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: akniet.serikova@bk.ru
- Suyunova, G.S.** — Doctor of Philological Sciences, Professor KKSON MES RK, Professor of the Department of Russian Language and Literature, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: suynova_gulya@mail.ru
- Syzdykova, B.** — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: syzdykovabibi@gmail.com
- Talybova, Ya.S.** — PhD Student, Foreign Philology department, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: ya.talybova@gmail.com
- Temirgazina, Z.K.** — Doctor of Philology, Professor, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: zifakakbaevna@mail.ru
- Toluspaeva, D.Zh.** — Master of Arts, Senior Lecturer, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: dmn_tm@bk.ru
- Uskenbaeva, R.M.** — PhD, Associate Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: rauza82@mail.ru
- Valova, M.V.** — Doctoral Candidate, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: m_valova73@mail.ru
- Vasiliev, A.** — PhD Candidate, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. Corresponding author's e-mail: anavasiliev7@gmail.com
- Yergaliyev, K.S.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ergaliev1976@mail.ru
- Yergaliyeva, S.Zh.** — PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: samal17.12@mail.ru
- Zhanuzakhova, K.K.** — Tutor of "Bolashak", Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Karla85@mail.ru
- Zhanysbekova, E.T.** — Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhsan. E-mail: elmira_08.82@mail.ru
- Zhazykova, R.B.** — PhD Student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: rau_083@mail.ru
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

2023 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы. “Филология” сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия “Филология”»
в 2023 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. “Philology” Series»
in 2023

№ б.
№ с.
№ р.

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Adilova Zh.K., Seitova Sh.B.</i> Slavic layer of toponyms for Beskaragay, Borodulikha and Shemonaikha districts of East Kazakhstan: linguistic aspect in the context of regional world outlook	4	73
<i>Alzhanova A.Y., Balmagambetova J.T., Bochina T.G.</i> The Role of Mediating Text in Adapting Indirect Literary Translation	3	35
<i>Balabekova M.A., Vesselinov D.</i> Thematic differentiation of loanwords in the newspaper “Kazakhstanskaya Pravda”	1	74
<i>Beiskhanova S.A., Zhunussova Zh.N., Zoltan A.</i> Paroemiographic interpretation of proverbs and sayings corpus on the material of different structural languages	2	81
<i>Bejenaru L.</i> The Media Poetry of Nikolai Rubtsov in the Internet Poetic Discourse of the 21st Century	1	6
<i>Bekova Zh.K., Islam A., Bauyrzhan G.</i> Strategies of consecutive interpretation in joint press conferences ...	4	36
<i>Dulayeva E., Mamedova F., Bazylova B.</i> Addressing as a Speech Act: Similarities and Differences in Turkish and Arabic	2	48
<i>Gao Y., Myrzaliyeva S.Ye.</i> Locatives as the main means of expression in the functional and semantic field of the place in the Russian and Chinese languages	1	30
<i>Issina G., Beisembayeva A.</i> On the problem of gender and gender identity in various linguocultures	2	23
<i>Kakzhanova F.A.</i> Kazakh aspect category: the content and analytical expression plans	1	24
<i>Kassym K.B., Samenova S.N.</i> Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language	1	46
<i>Kelmaganbetova A.S., Omasheva Zh.M., Sovetova Z.S., Luchik M.</i> Symbolism of the number “four” in English and Kazakh Languages	2	89
<i>Kenzhegaliev S.A., Aitzhan D.K., Zhanuzakhova K.K.</i> Communicative potential of the means of non-verbal communication	4	117
<i>Kim S.</i> Discursive Practice as the Basis for the Modern Theory of Literary Translation	3	51
<i>Kozhakhmet A.K., Syzdykova G.O.</i> The discursive peculiarities of A. Baitursynuly’s scientific texts	2	97
<i>Palágyi A., Vasiliev A.</i> Linguistic Landscape of a Modern Post-Soviet Capital — Case of Chişinău, Republic of Moldova	4	6
<i>Rakhmetova A.T., Jumadildinova J.S., Bogdanova A.A.</i> Linguistic identity: essence and originality in the modern socio-cultural context	4	108
<i>Rapisheva Zh.D., Rakhymberlina S.A., Akisheva Zh.S., Akshabaeva L.M.</i> Features of application of single- and multi-component terms in the Kazakh official style	4	67
<i>Tukhtarova A.S., Issakova S.S., Alimbek G.R.</i> Linguocultural adaptation in TV series translation	2	65
<i>Агабекова Ж.А., Маликов А.</i> Некронимдердің сакралды трансформациясы	3	72
<i>Аязбаева Б.К.</i> Формирование лексической компетенции учащихся	4	80
<i>Валова М.В., Темиргазина З.К., Агманова А.Е.</i> Модифицирующее воздействие концептов на сознание и поведение подростков (на примере концепта «стыд»)	4	97
<i>Дерунова Е.Н., Ашимжанова Д.А., Суюнова Г.С.</i> Билингвизм как средство социально-политической рефлексии в текстах группы «Ирина Кайратовна»	4	52

<i>Ергалиева С.Ж., Асанбаева Е.Б., Ергалиев К.С.</i> Аксиологические доминанты казахской лингво-культуры в текстопорождении виртуальных коммуникантов.....	4	130
<i>Жақыпов Ж.А., Амандыков О.М.</i> Сөйлемдегі ыңғайластық қатынасқа жаңаша көзқарас	2	74
<i>Жалмаханов Ш.Ш., Жүсіпбек Т.З., Жартыбаев А.Е., Советова З.С.</i> Қазақ және тува тілдеріне ортақ лексиканың фонетикалық және семантикалық ерекшеліктері.....	3	42
<i>Жиренов С.А.</i> Орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы	2	13
<i>Жумабекова Б.К., Шахметова Н.А.</i> Структурно-содержательный потенциал прецедентных феноменов.....	2	104
<i>Заданова Э.Б., Жаркынбекова Ш.К.</i> Фреймовая структура концепта «успех» в русской лингво-культуре.....	1	15
<i>Каптасова А.Ш., Адилова А.С.</i> Прецедентті феномендер газет тақырып аттары ретінде.....	2	30
<i>Қазанбаева А.З., Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М.А.</i> Батырлар жырындағы этнолексикалық қолданыстардың ерекшеліктері.....	3	17
<i>Құзар Ж.Н., Кульдеева Г.И.</i> Ғылыми мәтіндегі терминдер аударма нысаны ретінде	2	40
<i>Құрманәлі А.А., Құрманәлиев К.А.</i> Шет тілін интерактивті оқытудың лингвистикалық негіздері	3	65
<i>Маретбаева М.А., Каукербекбаева Б.С., Мукеева Б.Е., Ержанова А.С., Оспанова Г.Е.</i> Әңгімелеу мәтінінің лингвостилистикалық құрылымы.....	3	25
<i>Менз К., Протасова Е.</i> Итоги языковой интеграции молодого поколения российских немцев в Германии	3	6
<i>Муратова А.Н., Бахтикереева У.М., Мажитаева Ш.</i> Бейвербалды амалдардың зерттелуі және функционалдық қызметі	1	39
<i>Радчук О.А., Абдибекова А.Е.</i> Концепты «Небо» и «Аспан» в русской и казахской лингвокультуре..	3	57
<i>Садирова К.К., Жазыкова Р.Б.</i> Ономастикалық атаулардың танымдық моделі.....	4	27
<i>Сейтимова А.И., Түйте Е.Е.</i> Құсбегілік кәсібіне байланысты кейбір сөздердің шығу төркіні	2	57
<i>Серикова А.С.</i> Лингвистикалық синергетиканың мәні және ерекшеліктері	4	44
<i>Серікбаева А.Д.</i> Цифрлық Қазақстан үдерісінің қазақ тіліне әсері	4	124
<i>Талыбова Я.С., Монгилева Н.В.</i> Презентационность университетского дискурса (на материале веб-сайта вуза)	4	60
<i>Темирова Ж.Г., Жакупова А.Д.</i> Малая проза Ильи Одогова в контексте транскультурности	1	65
<i>Глепперген Д.Н., Акжигитова А.Ш.</i> Қазақстандағы престижді жоспарлаудың мәселелері.....	1	54
<i>Толуспаева Д.Ж., Сарыбаева Б.Ж., Исина Н.Т., Апиес К.</i> Грамматикализация словоформ в английском и казахском языках	4	18
<i>Тукешова Н.М.</i> Ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер (салғастырмалы талдау)	2	6
<i>Ускенбаева Р.М., Жанысбекова Э.Т.</i> Қазақ мифологиясындағы жылқы бейнесі	4	89

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Sagidulliyeva S.S., Orazbek M.S., Sultangaliyeva R.B.</i> Chronotope problem in gothic works.....	3	129
<i>Sorokina O.N.</i> Stylistic peculiarities of the fantasy genre (based on the novel “A Game of Thrones” by George R.R. Martin).....	2	132
<i>Syzdykova B., Kaiyrbekova A., Orazova B.</i> National literature of the post-socialist realism era.....	1	123
<i>Tasheikova A.T., Zhussipov N.K.</i> The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs	3	114
<i>Zhakulayev A.M., Takirov S.U.</i> Historical discourse in M. Magauin «Kipchak Beaute»	1	109
<i>Абдиқадирова А.Ж.</i> Әлібек Асқаровтың «Бір күн, бір түн» романының этнопоэтикалық сипаты	1	95
<i>Демьянова Ю.А., Абишева В.Т.</i> Отражение действительности в устных рассказах о Великой Отечественной войне.....	3	121
<i>Жакулаев А.М., Бабашиев А.М.</i> І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай батыр образы	2	114
<i>Жарылғапов Ж.Ж.</i> Қазақ прозасындағы экзистенциалистік концепция	1	87
<i>Жарылғапов Ж.Ж., Такиров С.У.</i> Қазақ әдебиеттануында Ағыбай батыр образының зерттелуі.....	3	86
<i>Каринов А.К., Сөйлемес О.</i> Коучинг пен менторингтің әдебиетті оқытуда қалыптасуы мен дамуы....	3	101

<i>Қалыбекова Қ.С., Хамзина Қ.М. Қазақ прозасындағы адам мен табиғат байланысының көрінісі (Қ. Ысқақов романдары бойынша).....</i>	3	137
<i>Минералова И.Г., Нургали К.Р. Детские писатели-классики XX века: синтез жанров в формировании ценностной системы координат.....</i>	1	102
<i>Мустояпова А. Модернизм в казахской и японской литературах: опыт сравнительного анализа</i>	4	137
<i>Нургали К.Р., Уайсбаева А.Г. Гендерный анализ повести «Сонечка» Л. Улицкой</i>	3	80
<i>Сыздықова Б.Е., Жарылғапов Ж.Ж., Мингазова Л.И. Қазақ әдебиетіндегі ағаш культі.....</i>	4	151
<i>Тахан С.Ш., Сапаи Ш.Б. Роман «Плаха» Чингиза Айтматова в оценке Рымгали Нургали</i>	1	117
<i>Толеубаева К.А., Смагулова А.М. Көркем идея және драматизм.....</i>	2	125
<i>Тұрымбетова Ж.А. Қараджаоғлан шығармашылығында лирика жанры</i>	2	141
<i>Харитонова Л.М. Семейная аксиология в современном романе</i>	3	94